

निर्णय नं.८९३८

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री कमलनारायण दास
रि.नं. २०६७-WS-००३४
आदेश मिति: २०६९।०८।१५

विषय: उत्प्रेषण ।

निवेदक: भक्तपुर जिल्ला, भक्तपुर नगरपालिका वडा
नं. ३ बस्ने अधिवक्ता हरिराम लवजू समेत
विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
समेत

- भौतिक वस्तुमाथिको कानूनबमोजिमको कब्जाले स्वामित्वको हक उत्पन्न हुन्छ । सम्पत्तिको प्राप्ति चीरभोग (Prescription) का आधारमा पनि गरिन्छ । कानूनद्वारा निर्दिष्ट सम्भ्रौता वा करारको माध्यमबाट पनि सम्पत्ति प्राप्त हुने सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिएको छ । सम्पत्तिको प्राप्ति अपुताली वा उत्तराधिकार (Inheritance) का माध्यमबाट पनि हुन्छ । सम्पत्ति प्राप्तिका यस्ता कानूनी मान्यता र सिद्धान्त रहेकोमा कानूनबमोजिम स्थापित परिवारमा जन्मेको व्यक्तिको सम्पत्ति प्राप्त गर्ने अधिकार सिर्जना हुने ।

(प्रकरण नं.४)

- आफ्नो अंश हकको प्रयोग गर्ने अधिकार र जिम्मेवारीलाई निरपेक्ष रूपमा नभै व्यवहार

चलाउनु पर्ने कर्तव्य पालनासँग सापेक्ष तुल्याइएकाले यसबाट अंशबण्डाको महलअन्तर्गत व्यवहार चलाउने भन्ने विषयलाई जुनसुकै कारोवार (Transaction) का रूपमा भन्दा पनि घर व्यवहार चलाउने अर्थमा लिनुपर्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- स्थापित परिवारमा जन्मेको व्यक्तिले अंश पाउने नैसर्गिक अधिकारलाई अंशबण्डाको १९ नं. को देहाय १ ले समाप्त नगर्ने स्थितिमा नेपालको कानून प्रणालीले लामो समयदेखि स्वीकारी अभ्यास गरी आएको कानूनी व्यवस्थालाई बदर घोषित गर्न नपर्ने ।

(प्रकरण नं.११)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू हरिराम लवजू, देवकुमार मोक्तान र रामकृष्ण मानन्धर
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता धर्मराज पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १९(१)
- अंशबण्डाको महलको १, १०, १९, १९(१) नं.
- मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५(१ख)
- निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा १०(१) को खण्ड (क) र (ख)

आदेश

न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा: नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १०७(१) बमोजिम दायर

हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ :-

मुलुकी ऐन अंशबण्डाको महलको १९ नं. मा भएको व्यवस्थामा अंश नलिएका स्वास्नी, छोरा, अविवाहित छोरी वा विधवा बुहारी हुने मानिसको चल अचल सम्पत्तिमध्ये सोही १९ नं. को देहाय १ मा पिता पुर्खाका पालाको चल अचल गैह्रसम्पत्तिको हकमा चलमा सबै र अचलमा आधीसम्म व्यवहार चलाउनलाई स्वास्नी, छोरा, अविवाहित छोरी वा विधवा बुहारीको मञ्जुरी नभए पनि आफू खुशी गर्न पाउने, अचलमा आधी भन्दा बढी व्यवहार चलाउनै परे पनि एक्काइस वर्ष नाघेका स्वास्नी, छोरा, अविवाहिता छोरी र विधवा बुहारीको मञ्जुरी लिई मात्र खर्च गर्न हुन्छ। मञ्जुरी नलिइ गरेको सदर हुँदैन भन्ने व्यवस्था छ। यो कानूनी व्यवस्था घरको मूलीले पिता पुर्खाका पालाको पैतृक सम्पत्तिको उपभोग गर्दा मञ्जुरी लिन नपर्ने गरी १६ वर्ष माथिका र २१ वर्ष मुनिका नेपाली बालिग नागरिकहरूको पैतृक सम्पत्तिमाथिको नैसर्गिक हकमा रोक लगाउने प्रकृतिको भेदभावपूर्ण र लैङ्गिक विभेदपूर्ण रहेको छ। संविधान देशको मूल कानून भएकोले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १ ले संविधानसँग बाझिने कानून बाझिएको हदसम्म अमान्य हुन्छ। संविधानको धारा १३ ले सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने, कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित नगरिने, सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जातजाति, उत्पत्ति, भाषा, वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराका आधारमा भेदभाव नगरिने तर महिला बालबालिकासमेतका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको नमानिने समानताको व्यवस्था छ। धारा १९ ले नेपाली नागरिकलाई कानूनको अधिनमा रही सम्पत्ति

आर्जन गर्ने, भोग गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने हक प्रदान गरेको छ। धारा २० ले महिला भएकै कारण कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरिने प्रत्याभूति रहेको छ। धारा २२ ले बालबालिकाको हकसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा २ ले १६ वर्ष मुनिका मानिसलाई बालबालिकाको रूपमा परिभाषित गरेको र नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा २(क) ले नाबालक भन्नाले १६ वर्ष उमेर पूरा नभएको व्यक्ति सम्भन्धनु पर्ने व्यवस्था भएको तथा १६ वर्षको उमेर पुगेपछि नागरिकता पाउने व्यवस्था गरेको छ। मतदाता नामावली सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५(१)(ख) मा १८ वर्ष उमेर पुगेको व्यक्ति मतदाता हुने स्पष्ट व्यवस्था छ।

नेपाल पक्षराष्ट्र रहेका बालअधिकार महासन्धि, १९८९ ले १८ वर्ष मुनिकालाई बालबालिका मानेको छ। महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि १९७९ ले लैङ्गिक विभेदमा रोक लगाएको छ। संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हकको विपरीत हुने गरी मुलुकी ऐन अंशबण्डाको महलको १९ नं. को देहाय १ मा रहेको व्यवस्थाले १६ वर्ष पुगेका र २१ वर्ष नपुगेका नागरिकको मौलिक हकमा आघात पुऱ्याएको छ। नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा भएको व्यवस्था नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ ले नेपाल कानून सरह लागू हुने र नेपाल कानून बाझिएको हदसम्म अमान्य र बदर हुने व्यवस्था भएकोले अंशबण्डाको महलको १९ नं. को देहाय १ मा उल्लिखित “एक्काइस वर्ष नाघेका” भन्ने शब्दावलीले २१ वर्ष मुनिका र १६ वर्ष माथिका नेपाली नागरिकलाई समेत नाबालक सरह हुने कानूनी व्यवस्था रहेकोले “एक्काइस वर्ष नाघेका” भन्ने प्रावधान उत्प्रेषणको आदेशद्वारा अमान्य र

बदर घोषित गरी सो पदावलीको ठाउँमा बालिग नेपाली नागरिकको उमेरको हद १६ वर्ष कायम हुने गरी कानूनी व्यवस्था गर्नु गराउनु भनी परमादेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी ।

यसमा निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुनु नपर्ने कुनै कारण भए बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

अचल सम्पत्ति खर्च गर्दा मञ्जुरी लिन प्रयोजनको लागि अंशबण्डाको १९ नं.ले २१ वर्ष पुगेको व्यक्ति मात्र सगोलको सम्पत्ति विक्री गर्ने सन्दर्भमा योग्य मानेको हुँदा १६ वर्ष पूरा गरेको सबै व्यक्ति जुनसुकै प्रयोजनको लागि बालिग भई योग्य हुन सक्छ भन्ने निवेदन जिकीर तर्कसंगत नहुँदा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने कानून तथा न्याय मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

मुलुकी ऐन अंशबण्डाको महलको १९ नं. को देहाय १ मा रहेको कानूनी व्यवस्थाबाट कसैको कानूनी हक समाप्त हुने स्थिति नरहेको र यसबाट कसैलाई विभेद र असमानता समेत नहुँदा अमान्य र बदर गर्नुपर्ने अवस्था छैन । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यवस्थापिका संसद सचिवालयको लिखित जवाफ ।

विपक्षीले यस कार्यालयलाई प्रत्यर्थी बनाउनु पर्ने कुनै कारण र आधार खुलाउन सकेको नपाइएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय तथा संघीय मामिला, संविधान सभा, संसदीय व्यवस्था तथा संस्कृति मन्त्रालयको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

अंशबण्डाको महलको १९ नं. को देहाय १ मा उल्लिखित अचल सम्पत्ति विक्री गर्ने सन्दर्भमा २१ वर्ष उमेर नाघेका अंशियारको मञ्जुरी लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था संविधानसम्मत नै देखिँदा रिट

निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने नेपाल कानून आयोगको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदक अधिवक्ताहरू हरिराम लवजू, देवकुमार मोक्तान र रामकृष्ण मानन्धरले नावालकको हकहित संरक्षणको लागि कानूनको प्रष्ट व्यवस्था रहनु तर विना कुनै वस्तुनिष्ठ आधार तथा वैज्ञानिक परीक्षण १६ वर्षभन्दा माथि र २१ वर्ष भन्दा मुनिका लगभग पच्चीस लाख नेपाली नागरिकलाई सम्पत्ति उपभोग र व्यवहारमा असक्षम र अपरिपक्व हुने मनोगत परिकल्पना गरी गरिएको विभेद अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सर्वस्वीकार्य विश्वव्यापी मानव अधिकार समेतको विपरीत भएको निवेदन दावीबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो । विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता धर्मराज पौडेलले अंशबण्डाको १९ नं. को देहाय १ मा रहेको एक्काइस वर्ष नाघेका स्वास्नी, छोरा, अविवाहित छोरी र विधवा बुहारीको मञ्जुरी नलिए आधाभन्दा बढीको अचल सम्पत्तिको विक्री सदर नहुने व्यवस्था घरको मुख्य भै व्यवहार चलाउने व्यक्तिलाई कानूनले तोकेको शर्तसहितको सुविधासम्पन्न हो । यो व्यवस्थाबाट बालिग नागरिकको अंश हक समाप्त नहुने तथा अंश हकको रूपमा प्राप्त गर्ने सम्पत्ति उपयोगसम्बन्धी मौलिक हकबाट वञ्चित नहुने हुँदा बदर गर्नुपर्ने अवस्था नरहेकोले निवेदन खारेज हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

विद्वान कानून व्यवसायीहरूको बहस सुनी निवेदन पत्रसहितको सम्पूर्ण मिसिल कागजात अध्ययन गरी हेर्दा निवेदन माग बमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा मुलुकी ऐन अंशबण्डाको महलको १९ नं. मा भएको व्यवस्थामा अंश नलिएका स्वास्नी, छोरा, अविवाहित छोरी वा विधवा बुहारी हुने मानिसको चल अचल सम्पत्तिमध्ये सोही १९ नं. को देहाय १ मा पिता पुर्खाका पालाको चल अचल गैह्रसम्पत्तिको हकमा चलमा सबै र अचलमा आधीसम्म व्यवहार चलाउनलाई स्वास्नी, छोरा, अविवाहित छोरी वा विधवा बुहारीको मञ्जूरी नभए पनि आफू खुशी गर्न पाउने र अचलमा आधिभन्दा बढी व्यवहार चलाउनै परे पनि एक्काइस वर्ष नाघेका स्वास्नी, छोरा, अविवाहिता छोरी र विधवा बुहारीको मञ्जूरी लिई मात्र खर्च गर्न हुन्छ। मञ्जूरी नलिइ गरेको सदर हुँदैन भन्ने व्यवस्था छ। यो कानूनी व्यवस्था घरको मूलीले पिता पुर्खाका पालाको पैतृक सम्पत्तिको उपभोग गर्दा मञ्जूरी लिन नपर्ने गरी १६ वर्षमाथिका र २१ वर्ष मुनिका नेपाली बालिग नागरिकहरूको पैतृक सम्पत्ति माथिको नैसर्गिक हकमा रोक लगाउने प्रकृतिको र भेदभावपूर्ण रहेकाले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी रहेको पाइन्छ। अंशबण्डाको १९ नं.ले २१ वर्ष पुगेको व्यक्ति मात्र सगोलको सम्पत्ति विक्री गर्ने सन्दर्भमा मञ्जूरी लिन योग्य मानेको हुँदा १६ वर्ष पूरा गरेको सबै व्यक्ति जुनसुकै प्रयोजनको लागि बालिग भई योग्य हुनसक्छ भन्ने निवेदन जिकीर तर्कसंगत नहुँदा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने लिखित जवाफ रहेको पाइन्छ।

३. यसमा निवेदकले घर मूलीले पिता पुर्खाका पालाको पैतृक सम्पत्तिको उपभोग गर्दा मञ्जूरी लिन नपर्ने गरी १६ वर्ष माथिको र २१ वर्ष मुनिका नेपाली बालिग नागरिकहरूको पैतृक

सम्पत्तिमाथिको नैसर्गिक हकमा रोक लगाएकोले भेदभावपूर्ण र लैङ्गिक विभेदीकरण भएको भन्ने जिकीर लिनु भएको देखिन्छ। निवेदकले उठाएको अंश वा पैतृक सम्पत्तिसम्बन्धी सैद्धान्तिक र कानूनी पक्षतर्फ विचार गर्दा अंशको विषयलाई कानूनबमोजिम स्थापित कुनै खास परिवारमा जन्मकै आधारमा प्राप्त हुने नैसर्गिक अधिकारको रूपमा लिइन्छ। मुलुकी ऐन अंशबण्डाका महलको १ नं. ले सो नम्बर प्रारम्भ भएपछि अंशबण्डा गर्दा अन्य नम्बरहरूको अधिनमा रही बाबु, आमा, लोग्ने, स्वास्नी, छोरा, छोरीहरूको जीयजीयैको अंश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। अंशबण्डाको १० नं. ले बाबु आमाको जीउ छउन्जेल अंश दिन छोराछोरीले बाबुआमालाई बाध्य गराउन नसक्ने, अहिले छुट्टिन्न भन्ने छोराछोरीलाई बाबुआमाले कर लगाई छुट्याउन पनि नहुने, पत्नीले पतिको जीउ छउन्जेल लोग्नेको मञ्जूरी बिना अंश लिई छुट्टिन नपाउने लोग्ने वा बाबुआमाले स्वास्नी वा छोराछोरीलाई इज्जत आमद अनुसार खान, लाउन र आवश्यकताअनुसार उचित शिक्षा दीक्षा र स्वास्थ्य उपचारको व्यवस्था गर्नुपर्ने नगरे अंश दिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरेको छ। उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाअनुसार यदि बाबु आमाले इज्जत आमदअनुसार खान, लाउन र आवश्यकताअनुसार उचित शिक्षा दीक्षा र स्वास्थ्य उपचारको व्यवस्था नगरे १६ वर्ष उमेर पूरा गरेका छोराछोरीले अंश लिई वस्न सक्ने हक सुरक्षित नै गरेको देखिन्छ।

४. अंशबण्डाको १९ नं. ले गरेको व्यवस्था १६ वर्षभन्दा माथि र २१ वर्ष भन्दा मुनिका व्यक्तिहरूको संविधान प्रदत्त सम्पत्तिसम्बन्धी हक विपरीत छ भन्ने जिकीर निवेदकले लिएको देखिन्छ। मूलतः कुनै व्यक्तिलाई सम्पत्ति प्राप्त हुने विभिन्न तरिका हुन्छन्। कुनै व्यक्तिको कुनै वस्तुमाथि वास्तविक

वा कानूनी स्वामित्व भएमा त्यो व्यक्तिको सो वस्तुमाथि पूर्ण हक हुन्छ। भौतिक वस्तुमाथिको कानूनबमोजिमको कब्जाले स्वामित्वको हक उत्पन्न हुन्छ। सम्पत्तिको प्राप्त चीरभोग (Prescription) का आधारमा पनि गरिन्छ। कानूनद्वारा निर्दिष्ट सम्भौता वा करारको माध्यमबाट पनि सम्पत्ति प्राप्त हुने सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिएको छ। सम्पत्तिको प्राप्त अपुताली वा उत्तराधिकार (Inheritance) का माध्यमबाट पनि हुन्छ। सम्पत्ति प्राप्तिमा यी कानूनी मान्यता र सिद्धान्त रहेकोमा कानूनबमोजिम स्थापित परिवारमा जन्मेको व्यक्तिको सम्पत्ति प्राप्त गर्ने अधिकार सिर्जना हुन्छ।

५. मुलुकी ऐन, अंशबण्डाको १९(१) नं. को कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा “पिता पुर्खाको पालाको चल अचल गैह्रसम्पत्तिको हकमा चलमा सबै र अचलमा आधिसम्म व्यवहार चलाउनलाई स्वास्नी, छोरा वा विधवा बुहारीको मञ्जूरी नभएपनि आफूखुश गर्न पाउँछ। अचलमा आधिभन्दा बढी भने व्यवहार चलाउनै परे पनि २१ वर्ष नाघेका स्वास्नी, छोरा र विधवा बुहारीको मञ्जूरी लिई मात्र खर्च गर्न हुन्छ। मञ्जूरी नलिई गरेको सदर हुँदैन” भन्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। उक्त व्यवस्थाले व्यवहार चलाउने मुख्य व्यक्तिलाई अभिभावकको नाताले आश्रित व्यक्तिहरूको तुलनामा केही बढी अधिकार र जिम्मेवारी प्रदान गरेको देखिन्छ।

६. यसबाट यो कानूनी व्यवस्था घरको मुख्य भई व्यवहार गर्नको लागि घर व्यवहार चलाउनलाई राखिएको देखिन्छ। यदि यो व्यवस्थाको दुरुपयोग गरी कसैले व्यवहार गरेमा १६ वर्ष पुगेका र २१ वर्ष ननाघेका अंशियारले कुनै पनि वखत कानूनबमोजिम आफ्नो अंश हक दावी गरी लिन अंशबण्डाको १० नं. को कानूनी व्यवस्थाबमोजिम सक्ने नै देखिन्छ। हाम्रो कानूनी

व्यवस्थाअन्तर्गत कुनै पनि अंशियारको अंश हक प्राप्त गर्ने विषय कुनै परिवारमा जन्म भएको कारणबाट सिर्जना हुने नैसर्गिक अधिकारको विषयको रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ। तर अंशबण्डाको १९ नं. को देहाय १ को विषय अंश हक प्राप्त गर्नेसँग भन्दा पनि अंशको प्रयोग गर्ने विषयसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ। यस प्रकारको आफ्नो अंश हकको प्रयोग गर्ने अधिकार र जिम्मेवारीलाई निरपेक्ष रूपमा नभै व्यवहार चलाउनु पर्ने कर्तव्य पालनासँग सापेक्ष तुल्याइएको देखिन्छ। यसबाट अंशबण्डाको महलअन्तर्गत व्यवहार चलाउने भन्ने विषयलाई जुनसुकै कारोवार (Transaction) का रूपमा भन्दा पनि घर व्यवहार चलाउने अर्थमा लिनुपर्ने देखिन्छ।

७. अंशबण्डाको महललाई समग्रतामा अध्ययन गर्दा यसले सगोलको सम्पत्तिमाथि परिवारका सदस्यहरूको अधिकारलाई सुनिश्चित तुल्याएको देखिन्छ भने व्यवहार चलाउने मुख्य व्यक्तिलाई व्यवहार चलाउने शर्तमा केही थप अधिकार र जिम्मेवारीको प्रबन्ध पनि गरेको देखिन्छ। त्यसैले अंशबण्डाको १९ नं. को देहाय १ मा रहेको एक्काइस वर्ष नाघेका स्वास्नी, छोरा, अविवाहित छोरी र विधवा बुहारीको मञ्जूरी नलिए आधाभन्दा बढीको अचल सम्पत्तिको विक्री सदर नहुने व्यवस्था घरको मुख्य भै व्यवहार चलाउने व्यक्तिलाई कानूनले तोकेको शर्तसहितको सुविधाको रूपमा रहेको देखिन्छ।

८. जहाँसम्म १६ वर्ष पूरा गरेको व्यक्ति वालिग हुने भएकोले उसले कानूनबमोजिमको सम्पूर्ण क्षेत्रमा पूर्ण अधिकारको उपयोग गर्ने अधिकार राख्छ भन्ने निवेदकको भनाई छ सो सम्बन्धमा विचार गर्दा विद्यमान नेपाल कानूनले विभिन्न क्षेत्रमा अधिकारको उपयोग गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न उमेरको

व्यवस्था गरेको देखिन्छ। मतदाता नामावली सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५(१ख) मा मतदाता नामावली संकलन हुने साल भन्दा अघिल्लो सालको चैत्र मसान्तसम्ममा १८ वर्ष उमेर पूरा गरेको मतदाता हुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संविधान सभाको सदस्य हुनको लागि कम्तीमा २५ वर्ष उमेर पूरा गरेको हुनु पर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

९. यसैगरी मुलुकी ऐन विहावारीको महलको २ नं.मा पनि विवाह गर्दा महिला र पुरुषको उमेर संरक्षकको मञ्जुरी भए १८ वर्ष र संरक्षकको मञ्जुरी नभए वीस वर्ष नपुगी विवाह गर्न गराउन नहुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा १०(१) को खण्ड (क) र (ख) को कानूनी व्यवस्था हेर्दा १८ वर्ष उमेर पूरा नगरेको व्यक्ति राजपत्र अनङ्कित र श्रेणीविहीन पदमा उमेदवार हुन नसक्ने र २१ वर्ष पूरा नगरेको व्यक्ति राजपत्राङ्कित पदमा उमेदवार हुन नसक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसबाट प्रचलित कानूनमा १६ वर्ष उमेर पुगेको हरेक व्यक्तिले सबै अवस्थामा सबै किसिमको अधिकार प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था देखिदैन। सम्बन्धित विषयवस्तु र अवस्थाअनुसार निश्चित अधिकार प्राप्त गर्नको लागि निश्चित उमेर पूरा गरेको हुनु पर्ने गरी प्रचलित कानूनमा विभिन्न उमेर निर्धारण गरेको देखिन्छ। यस प्रकारको व्यवस्था गर्नुको पछाडि कुनै पनि प्राकृतिक व्यक्तिमा निश्चित उमेर पुगेपछि व्यवहारमा परिपक्वता, निर्णय गर्ने क्षमता, विचारमा दृढता र सम्पत्ति सदुपयोगमा निश्चितता आउँछ भन्ने विधायिकी मनसाय रहेको देखिन्छ।

१०. निवेदकले वदरको माग गरेको अंशवण्डाको महलको १९ नं. को देहाय १ को

प्रावधान वि.सं. २०२० सालमा मुलुकी ऐन जारी भएदेखि नै कायम रहेको देखिन्छ। मिति २०५९।६।१० भएको एघारौं संशोधनले अविवाहित छोरीसमेतको मञ्जुरी लिनुपर्ने व्यवस्था थप गरी लामो समयदेखि चलिआएको स्थापित विधि, प्रक्रिया र प्रचलनबाट पारेको बोधगम्य समस्या के हो भन्ने सम्बन्धमा निवेदकले आफ्नो निवेदनमा स्पष्ट पारेको देखिदैन। स्थापित परिवारमा जन्मेको व्यक्तिले अंश पाउने नैसर्गिक अधिकारलाई अंशवण्डाको १९ नं. को देहाय १ ले समाप्त गर्ने स्थिति रहेको देखिदैन। यस स्थितिमा नेपालको कानून प्रणालीले लामो समयदेखि स्वीकारी अभ्यास गरी आएको कानूनी व्यवस्थालाई बदर घोषित गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान देखिएन।

११. तसर्थ, अंशवण्डाको १९ नं. को देहाय १ को कानूनी व्यवस्थाले सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १९(१) को हकलाई संकुचित गरेको नदेखिएकोले निवेदकको माग बमोजिम अमान्य र बदर घोषित गर्नुपर्ने देखिएन। रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। मिसिल नियमानुसार गरी वुभाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छौं।

न्या.सुशीला कार्की
न्या.कमलनारायण दास

इति संवत् २०६९ साल मंसिर ७ गते रोज ५ शुभम्।
इजलास अधिकृत : कृष्णमुरारी शिवाकोटी

निर्णय नं.८९३९

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
रिट नं. ०६८-WS-००५९
आदेश मिति: २०६९।१२।२९।५

विषय: उत्प्रेषण, परमादेशसमेत ।

निवेदक: नेपाल राष्ट्रिय बहिरा तथा सुस्त श्रवण
महासंघको हाल परिवर्तित राष्ट्रिय बहिरा
महासंघ नेपालका अध्यक्ष ललितपुर
उपमहानगरपालिका वडा नं. १९ बस्ने कल्पना
शाक्य समेत

विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
समेत

- सडकको भौतिक पूर्वाधार, सवारी साधनको मापदण्ड, सवारीसम्बन्धी नियमहरूको व्यवस्थालगायतका भौतिक एवं कानूनी पूर्वाधारहरूको विकास भएका समाजमा बहिरोपनबाट प्रभावित व्यक्तिलाई पनि सवारी चलाउन योग्य मानिएको देखिएबाट बहिरोपन सवारी चलाउनको लागि अयोग्य हुने कुनै वैज्ञानिक आधार रहेभएको मान्न नमिल्ने ।
- सडक सुरक्षाको बहानामा अपाङ्ग वर्गलाई सवारी चलाउन सधैंको लागि अयोग्य मान्नु पर्ने तर्कसंगत कारण नहुने ।

(प्रकरण नं.१०)

- कानूनमा नै अयोग्यता तोकिएपछि त्यसको पुष्टिको के आवश्यकता रहयो भन्ने एउटा कुरा हो, तर स्वयं कानून पनि विज्ञान, विवेक, औचित्य र व्यवहारसम्मत हुनु नपर्ने होइन । कानूनद्वारा नै कुनै वर्गलाई राज्यको कुनै सुविधाको लाभ पाउन अयोग्य घोषित गर्नुपूर्व त्यस्तो अयोग्यताको औचित्य र आवश्यकताको बारेमा विवेकसम्मत र वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट पुष्ट्याई गर्नु जरुरी हुने ।

(प्रकरण नं.११)

- श्रवणशक्ति कुनै कारणले प्रभावित भएको वर्गलाई त्यत्तिकै कारणले मात्र समाजमा उपलब्ध स्रोतसाधनको पहुँच बाहिर राख्नै पर्दछ भन्ने होइन । बरु कसरी उसमा पनि सवारी चालकको हैसियतमा काम गर्नसक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ र कसरी निजलाई सवारी चालकको अनुमतिपत्र दिँदा सामान्य रूपमा अरु श्रवणशक्ति प्रभावित नभएका व्यक्तिसरह सुरक्षित र होशियारीपूर्वक सवारी चलाउने कुरा सुनिश्चित गर्न सकिन्छ भन्ने विषय ज्यादै महत्वपूर्ण देखिन आउँदा राज्यले उपलब्ध गराएको सडक र यातायात सबैको लागि हुने हुनाले त्यसको पूर्ण सदुपयोग गर्ने अधिकारबाट बहिरोपनबाट प्रभावित वर्ग वा यस्तै अन्य वर्गलाई समेत वञ्चित गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.१२)

- श्रवणशक्तिमा अवरोध भएको कारणले मात्र दृश्यशक्ति र अरु सामान्य सुभ्रबुभ्र दुरुस्त रहेको अवस्थामा सवारी चालक प्रमाणपत्रको

लागि सर्वथा अयोग्य हुन् भनी मान्नु पर्ने वैज्ञानिक आधार नदेखिने ।

(प्रकरण नं.१५)

- बहिरोपन प्रभावित व्यक्तिहरूको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर आवश्यक पूर्वाधार विकास र सचेतना अभिवृद्धि गरिएको खण्डमा प्राविधिक रूपमा यस वर्गको व्यक्तिले सवारीचालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न नसक्ने कुनै प्राकृतिक अयोग्यता देखिँदैन भने तदनुरूपको नीति विश्लेषणसहित कानून पुनरालोकन गरी आवश्यक शर्त र सुविधाहरूको विकासमा राज्यले ध्यान दिनुपर्ने ।

(प्रकरण नं.१६)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू कृष्णप्रसाद भण्डारी र सपना मल्ल प्रधान एवं विद्वान अधिवक्ताहरू हरि फुयाल, केदार ढकाल र शम्भु कायस्थ

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता सूर्यनाथप्रकाश अधिकारी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४५ देखि ६२, ४७(ड)
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा(१) र (२) अन्तर्गत यस अदालतमा दर्ता भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको तथ्य एवं निर्णय यसप्रकार छ:

हामी निवेदकहरू बहिरा तथा सुस्त श्रवण महासंघको हाल परिवर्तित राष्ट्रिय बहिरा महासंघ नेपालसँग आवद्ध भई आफ्नो तथा संस्थाको तर्फबाट बहिराहरूको हकहितको लागि काम गर्दै आएका छौं । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ ले समानताको हक प्रदान गरेको छ भने सोही धारा १३ को उपधारा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशअनुसार महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेशी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा साँस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग वा बालक, वृद्ध, अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण र सशक्तीकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने व्यवस्था छ । यसरी प्रत्येक नागरिकको कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नहुने हकको कार्यान्वयनको लागि राज्यले सोहीअनुरूपको नीतिनियम अवलम्बन गर्नु र सोही अनुरूपको कानूनको व्यवस्था गर्नु राज्यको कर्तव्य हुने देखिन्छ । संविधानले परिकल्पना गरेबमोजिमको हकअधिकारमा आघात पर्ने कानूनी व्यवस्थालाई चुनौती दिने हक पनि संविधानको धारा ३२ र १०७(१) र (२) ले प्रदान गरेको छ ।

नेपालले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Rights of the Persons with Disability), २००६ लाई मिति २०६६ पुस १२ मा अनुमोदन गरिसकेको छ । सो महासन्धिको धारा ५ ले सबै व्यक्तिलाई समान व्यवहार गर्नुपर्ने र कानूनको समान संरक्षण र लाभ पाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) ले नेपाल कानून र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको बीच बेमेल भएमा सन्धिको व्यवस्था लागू हुने व्यवस्था गरेको छ । हामी निवेदकहरू अन्य व्यक्तिसरह सवारी साधन चलाउन

योग्य छौं । तर बहिरा भएको कारणले सवारी चालक अनुमतिपत्र पाउन नसक्ने गरी सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को देहाय (ड) मा कानूनी व्यवस्था रहेकोले हामीले सवारी चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न सकेका छैनौं । ऐनको उक्त दफा ४७(ड) मा साधारण ध्वनि, संकेत आवाज सुन्न नसक्ने गरी बहिरो भएमा सवारी चालक अनुमतिपत्र पाउन नसक्ने गरी अयोग्यता निर्धारण गरिएको छ । ऐनको उक्त व्यवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप संशोधन गर्ने बारेमा राय सुभाष पठाउन निवेदकहरू संलग्न रहेको संघलाई विपक्षी महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले २०६२।१।५ मा पत्र लेखी पठाएकोमा यस संघको तर्फबाट अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन, मापदण्ड र व्यवस्थाहरूसमेतको बारेमा विस्तृत अध्ययन गरी सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को देहाय (ड) को व्यवस्था खारेज गर्न उपयुक्त हुन्छ भन्ने रायसमेत पेश गरिएको थियो ।

सवारी तथा यातायात व्यवस्था विभागको पहलमा मिति २०६२।१।१ मा चालक अनुमतिपत्रको लागि बहिरा तथा सुस्त श्रवण भएका व्यक्तिलाई समेत योग्य बनाउन प्रस्ताव पेश गर्ने र सोहीअनुरूप विपक्षीसमक्ष पत्राचार गरिएको पनि थियो । तर हालसम्म पनि उक्त ऐनको व्यवस्थामा सुधार नगरिएको कारणबाट हामी निवेदकहरूलगायत बहिरा व्यक्तिहरूले सवारी चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न नसक्ने विभेदपूर्ण अवस्था कायमै रहिरहेको छ । हामी निवेदकहरूमध्ये केही व्यक्तिले वर्षौं पहिले नै सवारीचालक अनुमतिपत्र प्राप्त गरिसकेको र हालसम्म कुनै दुर्घटना नगराई कुशलतापूर्वक सवारी चलाई आएका पनि छौं । यसैक्रममा मिति २०६४।१।३०,

२०६६।१।२९, २०६७।४।१२ र २०६७।९।१९ मा संघका तर्फबाट विपक्षीसमक्ष पटकपटक पत्राचार गरी सो सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न माग गरिएकोमा २०६८।४।२५ मा सबै सरोकारवालासँग प्रतिक्रिया लिई ऐनमा संशोधन गर्न पत्राचारसम्म गरेको भएपनि हालसम्म सो ऐनमा कुनै संशोधन नभई हामीहरूले निर्बाध रूपमा सवारी चलाउन पाउने हकमा नै असर पुग्न गएको छ ।

बहिरोपन कुनै मानवको कमजोरीबाट सिर्जना हुने होइन । यो प्राकृतिक रूपमा हुने एउटा अवस्था हो । जैविक एवं प्राकृतिक प्रक्रियाअनुसार जन्मदाको भन्दा अर्को लिङ्गमा विकास भई परिवर्तन हुँदासम्म सो मात्र आधारमा भेदभाव गर्न मिल्दैन भनी सुनिलबाबु पन्त विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको रिट (नेकाप २०६५, पृष्ठ ४८५) मा व्याख्या भइसकेको छ । तसर्थ बहिरा भएको मात्र कारणले चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न अयोग्य हुने कानूनी व्यवस्था कायम गर्नाले हामीहरूमाथि राज्यले भेदभाव गरेको प्रष्ट नै छ । अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ को दफा ४ मा अपाङ्गहरूको हकहितको संरक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । सोअनुरूप पनि हामी निवेदकहरू र अन्य व्यक्तिबीचमा राज्यले भेदभाव गर्न पाउँदैन । अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा बहिरोपनलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र पाउनको लागि अयोग्यता मानिदैन । जस्तै: भारतीय कानूनमा प्रत्यक्ष रूपमा बहिरालाई चालक अनुमतिपत्र नदिने भन्ने व्यवस्था नभएतापनि त्यहाँ सरकारको नीतिअनुरूप बहिरालाई अनुमतिपत्र नदिएको विषयलाई उठाई परेको The National Association of Deaf vs. Union of India and Others को मुद्दामा त्यहाँको दिल्ली उच्च न्यायालयले पूर्णतः बहिरा भएकै कारण अरु देशले सो अनुमतिपत्र दिएकोमा हामीले रोक्न मिल्दैन भनी व्याख्या गरेको

उदाहरण पनि छ। यसका अतिरिक्त बहिरा संघका सदस्यहरू सुशील कर्माचार्य र जगदीश दवाडीले अमेरिकामा सवारी चालक अनुमतिपत्र पाई सवारी चलाई आएका छौं। यी सबै दृष्टान्तहरूबाट कुनै व्यक्तिमा रहेको बहिरोपन सवारी चालक अनुमतिपत्रको लागि अयोग्यता हुन सक्तैन भन्ने पुष्टि हुन्छ। अतः सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को देहाय (ड) को व्यवस्था संविधानको धारा १३ द्वारा प्रदत्त समानताको हकविपरीत भएको र सो व्यवस्थाले हामी निवेदकहरूलाई सि.आर.पि.डी.को प्रस्तावना तथा धारा ५ र ९ बमोजिमको हकअधिकारको प्रचलनमा बाधा पुगेको हुँदा सो कानूनी व्यवस्था संविधानको धारा १०७ को उपधारा (१) र (२) समेतको आधारमा अमान्य र बदर गरी हामी निवेदकहरूलाई महासन्धिसमेतको आधारमा चालक अनुमतिपत्र दिने कुरामा भेदभाव नगर्नु भनी प्रत्यर्थीहरूको नाममा परमादेशसमेत गरिपाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको मिति २०६८।१२।८ को निवेदनपत्र।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु पर्ने हो? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखितजवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु। साथै लिखितजवाफ प्राप्त भएपछि निवेदकहरूको शारीरिक अवस्था र निवेदकहरूको मागको विषयवस्तुको महत्वसमेतलाई विचार गर्दा प्रस्तुत रिट निवेदनलाई अग्राधिकार दिई नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६८।१२।१० को आदेश।

कुनै कानून वा सोको कुनै प्रावधान संविधानसँग बाझिएमा बाझिएको हदसम्म अदालती व्याख्याद्वारा बदर एवं खारेज हुन्छ, नै। अतः यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाइएको हदसम्म रिट निवेदन

खारेज गरिपाऊँ भन्ने गृह मन्त्रालयको मिति २०६८।१२।२१ को लिखित जवाफ।

सवारी चालक अनुमतिपत्र के कस्तो योग्यता भएका व्यक्तिलाई दिने र कस्तोलाई नदिने भन्ने विषयमा यस कार्यालयको कुनै अधिकारक्षेत्र नरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने प्रहरी प्रधान कार्यालयको तर्फबाट पेश भएको मिति २०६८।१२।१९ को लिखित जवाफ।

संविधानको धारा १३ ले कुनै निश्चित कार्य वा प्रयोजनको लागि शर्त वा योग्यता वा अयोग्यता तोक्न रोक लगाएको छैन। सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७(ड) मा बहिरा भन्ने शब्द प्रयोग गरिएको छ। तर सो व्यवस्थाले केवल बहिरा भएको कारणले निरपेक्ष रूपमा चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्नबाट वञ्चित गरेको छैन। पूर्णरूपमा बहिरो (Completely Deaf) लाई सुन्नको निमित्त उपकरण (Hearing Aid) प्रयोग गर्दासमेत साधारण ध्वनि, संकेत वा आवाज सुन्न नसक्ने भएमा मात्र चालक अनुमतिपत्र प्रदान गर्न नमिल्ने व्यवस्था भएको र सो व्यवस्था निवेदकहरू लगायतका बहिरा व्यक्तिको हितको लागि नै गरिएको हो। निवेदकहरूले उल्लेख गरेको The National Association of Deaf vs. Union of India and Others को मुद्दामा दिल्ली उच्च न्यायालयले बहिरा व्यक्तिलाई निरपेक्ष रूपमा अनुमतिपत्र प्रदान गर्नु भनेको छैन। सो फैसलाको मूल अंशलाई उद्धृत नै नगरी केवल अगाडिको एउटा वाक्यांश उल्लेख गरेर बहिरालाई अनुमतिपत्र दिनु भनी फैसला भएको भन्नु सरासर गलत छ। बहिराहरूलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र दिने सम्बन्धमा कानून बनाउनु पर्ने र सोको लागि थप व्यवस्था नगरी हुँदैन। यो विषय प्राविधिक विषय हो। सडकको गुणस्तर, सवारीको चाप, भू-बनावट

र अन्य भौतिक पूर्वावस्थालाई विचार नगरी निरपेक्षरूपमा बहिरोपना भएको व्यक्तिलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र दिने अवस्था छैन । सडकलगायत सम्पूर्ण पूर्वाधारहरूलाई बहिरामैत्री नबनाएसम्म केवल अनुमतिपत्र दिनु मात्र पर्याप्त हुने होइन । पूर्वाधारबिना बहिरालाई सवारी चालक अनुमतिपत्र प्रदान गर्दा उनीहरूको मात्र नभई अन्य सवारी चालक र यात्रुहरूकै जीवनमा जोखिम उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले बहिरा सवारीचालकले सवारी चलाउँदाको अवस्थामा अरु सवारी चालकले त्यस्तो सवारीको पहिचान गर्नसक्ने अवस्था, सडकको पूर्वाधार, ध्वनि, संकेत वा यस्तै अन्य आवश्यक प्राविधिक पूर्वाधार नभई हुँदैन । त्यसतर्फ नेपाल सरकार सदैव संवेदनशील र प्रयत्नशील छ । अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको विषयलाई प्रत्यक्ष अधिकारको रूपमा दावी गरी कुनै नेपाल कानूनलाई चुनौती दिन पनि मिल्दैन । अतः प्रस्तुत रिट निवेदन जारी हुनुपर्ने आधार, कारण र अवस्था नहुँदा खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट पेश भएको मिति २०६८।१२।२८ को लिखित जवाफ ।

सवारी साधन चलाउने कुरा केवल चालकको लागि मात्र नभई अन्य यात्री तथा सर्वसाधारणको लागि समेत संवेदनशील विषय हो । यसको गम्भीरता, देशको सडकको अवस्था, सवारी चाप, सवारी अनुशासनको अवस्था, सडकको घुम्ती र जनताको चेतनास्तरसमेतलाई ध्यान दिई सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को खण्ड (ड) मा बहिरा व्यक्तिलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र प्रदान गर्न नमिल्ने गरी अयोग्यता तोकिएको हो । साथै सरकार सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन संशोधनको प्रक्रियामा रहेको र निवेदकहरूले उठाएको विषय अत्यन्त संवेदशील प्रकृतिको भएकोले

सम्बन्धित विशेषज्ञको राय र परामर्शको आधारमा सम्भव हुनेसम्मको कानूनी व्यवस्था गर्न यो मन्त्रालय सदैव सकारात्मक छ, भन्नेसमेत श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको मिति २०६८।११।१४को लिखितजवाफ ।

सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को देहाय (ड) मा साधारण ध्वनि, संकेत वा आवाज सुन्न नसक्ने गरी बहिरो भएको व्यक्तिलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र प्रदान गर्न अयोग्य हुने व्यवस्था गर्नुको मुख्य कारण भेदभाव गर्ने नभई सम्बन्धित व्यक्ति र सर्वसाधारणको हित र स्वास्थ्यलाई ध्यान दिइएको हो । सार्वजनिक सवारी साधन चलाउनको लागि समेत आधारभूत रूपमा थाहा पाउने पर्ने साधारण ध्वनि, संकेत र आवाज सुन्न नसक्ने भएमा दुर्घटना हुन गई आफ्नो र अरुको समेत जीउज्यान समाप्त हुने जोखिम हुन्छ । संविधानको धारा १२(२) को खण्ड (च) मा कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रताबाट सर्वसाधारणको सार्वजनिक स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्ने रहेछ भने त्यसलाई रोक लगाउने गरी कुनै शर्त वा योग्यता तोक्ने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको नमानिने व्यवस्था पनि रहेको छ । तसर्थ सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को खण्ड (ड) को व्यवस्थालाई संविधानविपरीत भन्न मिल्दैन । सवारी चालकको योग्यता निर्धारण गर्न कानून बनाउने अधिकार विधायिकाको अन्तर्निहित अधिकार हो । यस अधिकारलाई अन्यथा हुने गरी अदालतले आदेश जारी गर्न पनि मिल्दैन । तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यवस्थापिका संसदको तर्फबाट पेश भएको मिति २०६९।१।३ को लिखित जवाफ ।

रिट निवेदनमा दावी लिइएको विषय यस मन्त्रालयसँग सम्बन्धित नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन

खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको मिति २०६९।१।५ को लिखित जवाफ ।

आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै यस मन्त्रालयले स्रोत, साधन र क्षमताले भ्याएसम्म महिला, बालबालिका र अपाङ्ग व्यक्तिहरूको हकहित र समाजकल्याणको क्षेत्रमा कार्य गर्दै आएको छ । यस मन्त्रालयले निवेदकको अहित हुने कुनै काम नगरेको हुँदा रिट खारेज गरिपाउँ भन्ने महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको मिति २०६८।१।६ को लिखित जवाफ ।

सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐनको दफा ४७(ड) को व्यवस्थाबमोजिम साधारण ध्वनि, संकेत, आवाज सुन्न नसक्ने बहिरो व्यक्तिलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र दिँदा र त्यस्तो व्यक्तिले सवारी चलाउँदा निज स्वयम् र अन्य सवारी साधन र यात्रुहरूको सुरक्षा हुन नसक्ने भएकोले सो प्रावधान राखिएको हो । सो व्यवस्थाअनुसार सवारी साधन चलाउन सुन्नसक्ने क्षमता हुनु अत्यावश्यक हुने हुँदा ऐनको उक्त व्यवस्थालाई संविधानको धारा १ र १३ सँग बाभिएको भन्नु तर्कसंगत हुँदैन । अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत कानून तथा न्याय मन्त्रालयको मिति २०६९।१।१२ को लिखितजवाफ ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश भएको प्रस्तुत रिटनिवेदनमा निवेदकहरूको तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू कृष्णप्रसाद भण्डारी र सपना मल्ल प्रधान, विद्वान अधिवक्ताहरू हरि फुयाल, केदार ढकाल र शम्भु कायस्थले Convention on the Rights of the Persons with Disability, २००६ को धारा ५ ले सुन्नसक्ने क्षमता नभएका व्यक्तिसमेतले विना भेदभाव अरु व्यक्तिसरहको हकअधिकार निर्वाध रूपमा प्रयोग र उपभोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ । अपाङ्गता

मानवलाई भेदभाव गर्ने माध्यम नभई मानवअधिकारलाई नयाँ आयामबाट हेर्ने सशक्त माध्यम हो । बहिरो भएको मात्र कारणले राज्यले कुनै व्यक्तिउपर भेदभाव गर्न र अयोग्यता निर्धारण गर्न मिल्दैन । युरोपियन युनियनका सबै सदस्य राष्ट्रहरूमा बहिरो व्यक्तिलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र प्रदान गरेको देखिन्छ । चालक स्वयमको सुरक्षा र सार्वजनिक सुरक्षाबीच सन्तुलन कायम हुने गरी बहिरो व्यक्तिलाई चालक अनुमतिपत्र दिइनु आवश्यक हुन्छ । तसर्थ सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को खण्ड (ड) ले गरेको व्यवस्था संविधानको धारा १३ द्वारा प्रदत्त समानताको हकविपरीत छ । संयुक्त राज्य अमेरिकाको Pennsylvania State मा १९२३ देखि नै बहिरा व्यक्तिको Trial गरी अन्य व्यक्तिसरह समान आधारमा अनुमतिपत्र दिने व्यवस्था गरेको दृष्टान्त छ । राज्यले कुनै पनि व्यक्तिको आवतजावत गर्न पाउने हकमा बन्देज लाग्ने गरी कानून बनाउन पाइदैन । अपाङ्गतालाई राज्यले बहिष्करणको औजारको रूपमा नभई समावेशीकरणको माध्यम मान्नु पर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई हेर्दा पनि व्यावसायिक र सार्वजनिक उद्देश्यलाई बाहेक व्यक्तिगत प्रयोजनको लागि बहिरा व्यक्तिलाई पनि अनुमतिपत्र दिने गरेको देखिन्छ । नेपालले Convention on the Rights of the Persons with Disability (CRPD) लाई अनुमोदन गरिसकेको अवस्थामा सो महासन्धिको प्रावधानविपरीत हुनेगरी कानून बनाउन मिल्दैन । बहिरो व्यक्तिलाई अवसरबाट वञ्चित गरिरहँदा गैरकानूनी मार्गबाट अनुमतिपत्र लिन प्रश्रय पुग्दछ । सो कुरा सार्वजनिक सुरक्षाको दृष्टिले वाञ्छित हुँदैन । सवारी चलाउँदा मूल रूपमा दृष्टि (Visibility) महत्वपूर्ण हुन्छ । सुन्ने क्षमतामा सवारी चलाउने कुरा भर गर्दैन । सडकमा

र सवारी साधनमा Sign Language राखेर बहिरालाई सवारी चलाउने अवसर प्रदान गरिएका दृष्टान्तहरू धेरै छन्। निवेदकहरूले बहिरा भएको कारणले स्वतः अनुमति पाउनु पर्ने जिकीर लिएको नभई केवल बहिरोपनलाई अयोग्यता नमान्ने गरिपाउन माग गरेको हो। अन्य सबल व्यक्ति सरहकै परीक्षा र परीक्षणबाट उत्तीर्ण भएका बहिरा व्यक्तिलाई राज्यले अनुमतिपत्र प्रदान गर्न भेदभाव गर्नुपर्ने कुनै आधार छैन। तसर्थ, माग बमोजिम सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को खण्ड (ड) को व्यवस्था अमान्य र बदर घोषित गरी निवेदकलगायतका बहिरा व्यक्तिलाई समेत अन्य व्यक्तिसरह समान प्रक्रिया अपनाई समान आधारमा चालक अनुमतिपत्र प्रदान गर्नु भनी परमादेशसमेत जारी हुनुपर्दछ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो।

विपक्षी निकायहरूको तर्फबाट विद्वान उपन्यायाधिवक्ता सूर्यनाथप्रकाश अधिकारीले सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐनको दफा ४७ को खण्ड (ड) लाई संशोधन गरी निवेदकहरूको मागलाई सम्बोधन गर्नेगरी कानूनी व्यवस्था मिलाउन नेपाल सरकारले पनि अध्ययन गरिरहेको छ। तयारीविना एकैपटक दफा ४७ को खण्ड (ड) बदर गर्दा समस्या आउँछ। किनभने सडक यातायातमा सुन्ने क्षमतालाई आधार नबनाउँदा हाम्रो जस्तो भौतिक पूर्वाधार, सडकको अवस्था, चेतनास्तर लगायतका पक्षहरूबाट पनि त्यो स्वयम् चालक र यात्रुहरूको जीवनकै लागि खतरापूर्ण हुन जान्छ। विकसित समाज र राष्ट्रको दृष्टान्तलाई हालकै अवस्थामा हुबहु भित्र्याउँदा त्यसले उत्पन्न गर्ने असरहरू व्यवस्थापन गर्न सकिदैन। तसर्थ विवादको कानूनी व्यवस्थालाई निवेदकको पक्षबाट मात्रै व्याख्या गर्नु मनासिव हुँदैन। यो विषयमा विस्तृत छलफल, अध्ययन र विमर्श हुनुपर्ने हुँदा सरोकारवाला सबैको

रायबाट उपयुक्त विकल्प छनौट गर्नुपर्ने देखिन्छ। अतःहाल रिट जारी गर्नु आवश्यक छैन। निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो।

दुवै तर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरूको बहस सुनी मिसिल अध्ययन गरियो। आज निर्णय सुनाउन तारिख तोकिएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निम्न प्रश्नहरूको निरूपण हुनुपर्ने देखियो:-

- (१) सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को देहाय (ड) को कानूनी व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ समेतसँग बाभिएको छ, छैन ?
- (२) निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो, होइन ?

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को देहाय खण्ड (ड) मा रहेको कानूनी व्यवस्था बदर र अमान्य घोषित गरिपाउँ भन्ने मुख्य मागदावी लिई प्रस्तुत रिट निवेदन दर्ता भएको देखिन्छ। सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को प्रस्तावनाबाट सो ऐन सवारी दुर्घटनाको रोकथाम गर्न, दुर्घटनाबाट पीडित पक्षलाई क्षतिपूति दिलाउन, सवारी दुर्घटनाबाट हुने हानि नोक्सानीवापत् बीमाको व्यवस्था गर्न र सर्वसाधारणलाई सरल एवं सुलभ ढंगबाट यातायात सुविधा उपलब्ध गराउनेसमेत उद्देश्यबाट लागू भएको भन्ने देखिन्छ। ऐनको परिच्छेद ४ मा चालक अनुमतिपत्र सम्बन्धी व्यवस्था भन्ने शीर्षकअन्तर्गत दफा ४५ देखि ६२ सम्म चालक अनुमतिपत्र सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू रहेका र सोही क्रममा दफा ४७ मा सवारी चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न अयोग्य व्यक्तिहरूको सूची बनाइएको देखिन्छ। दफा ४७ को संरचना हेर्दा सो दफा

चालक अनुमतिपत्र सम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको र कस्तो कस्तो व्यक्ति सवारी चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न अयोग्य हुन्छन् भन्ने बारेमा सो दफाले स्पष्ट गरेको देखिन्छ। उक्त दफाको खण्ड (क) देखि (ज) सम्मको व्यवस्थाहरूमा केवल साधारण ध्वनि सङ्केत र आवाज सुन्नसक्ने क्षमता नभएको व्यक्तिलाई मात्र सवारी चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न अयोग्य मानेको नभई क्रमशः ठूलो सवारीको लागि २१ वर्ष, मभौला र सानो सवारीको लागि १८ वर्ष र दुई पाङ्ग्रे सवारीको लागि १६ वर्षको उमेर पूरा नभएको, छारे रोग, बौलाहपन वा रिङ्गटा लाग्ने वा मुर्छा पर्ने रोग भएको, आँखाको देख्ने शक्ति कमजोर भई चश्मा प्रयोग गर्दा पनि सामान्य तवरले देख्ने शक्ति ठीक नभएको, साधारण ध्वनि, संकेत, आवाज सुन्न नसक्ने गरी बहिरो भएको, रातो, हरियो, पहेलो आदि रङ छुट्याउन नसक्ने दृष्टिदोष (Color Blind) भएको, रतन्धो भएको तथा अपाङ्गको निमित्त खास किसिमले बनेको सवारीबाहेक अन्य सवारीको लागि हातखुट्टा शक्तिहीन भई काम दिन नसक्ने भएको व्यक्तिसमेतलाई चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न अयोग्य व्यक्तिको सूचीभित्र समाहित गरेको देखिन्छ। यसरी दफा ४७ को समग्र व्यवस्था हेर्दा सो दफाले केवल साधारण ध्वनि संकेत, आवाज सुन्न नसक्ने गरी बहिरो भएको व्यक्ति (Deaf/Hearing Impaired Person) लाई मात्रै सवारी चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न योग्य नहुने व्यक्तिको रूपमा वर्गीकृत गरेको नभई सवारीको प्रकृतिअनुसार निश्चित उमेर नपुगेको व्यक्ति, मानसिक एवं शारीरिक अवस्था ठीक नभएको, आँखाको दृष्टि क्षमता ठीक नभएको, कानको सुन्ने क्षमता नभएको बहिरो व्यक्तिसमेतलाई सो वर्गभित्र समाहित गरेको देखिन्छ।

३. सवारी साधन चलाउने कार्य निश्चय नै विशेष ज्ञान, सीप र क्षमतामा भरपर्ने विषय हो। जुनसुकै शारीरिक अवस्थाको व्यक्तिले पनि सवारी चलाउन सक्तछ वा सवारी चलाउन पाउनुपर्दछ भनी मान्न मिल्दैन। मूलभूत रूपमा मानव देख्ने र सुन्ने इन्द्रियहरूको सक्रियता नभई सवारीको सञ्चालन र नियन्त्रण प्रायः सम्भव हुँदैन। सडक मार्गमा केवल एक व्यक्तिको सवारी साधन मात्र सञ्चालन हुने नभई अनेकौं संख्यामा र अनेकौं प्रकारका सवारी साधनहरू एकसाथ सञ्चालन भइरहेका हुन्छन्। त्यस अवस्थामा सवारी चालकले हेरेर वा सुनेर नै आफ्नो सवारीसाधन चलाउनु पर्ने हुन्छ। त्यसैले सवारी साधनको नियमन, नियन्त्रण र व्यवस्थापनको लागि राज्यले चालकको हेर्ने र सुन्ने क्षमतालाई मुख्य आधार बनाई विभिन्न सवारी नियमहरूको निर्धारण गरेको हुन्छ। त्यस्ता नियमहरूको पालना गरी सवारी साधन चलाउनको लागि सवारी चालकमा पनि सोहीअनुरूपका योग्यताहरू हुनु आवश्यक मानिन्छ। हरेक सवारीले सडकमा जडित ट्राफिक सङ्केतको पालना गर्नुका साथै कतिपय अवस्था र परिस्थितिमा सवारी साधन चलाउँदा निरपेक्ष रूपमा नभई सडक मार्गको प्रकृति र भौगोलिक अवस्थाअनुसार आफूभन्दा अगाडि र पछाडिको सवारी साधनसँगको दूरीको आँकलन गरी अर्को सवारी साधनले दिने प्रकाश वा ध्वनिको सङ्केतसमेतलाई ग्रहण गरी आफ्नो सवारी साधनलाई सुरक्षित रूपमा चलाउनु पर्ने र आफूले पनि त्यस्तै ध्वनि संकेत वा आवाज दिई अन्य सवारीलाई सुरक्षित रूपमा चलाउने वातावरण दिनुपर्ने हुन्छ। यी अत्यावश्यक क्षमता नहुने व्यक्ति अर्थात् देख्ने तथा ध्वनि र प्रकाशको सङ्केतलाई सजिलै सुन्न र ग्रहण गर्न नसक्ने व्यक्तिले सवारी साधन चलाउँदा निज स्वयम् तथा अन्य सवारी

साधन र सर्वसाधारणको लागि नै जोखिमपूर्ण हुनसक्ने पनि देखिन्छ । त्यसैकारण विधायिकाले सवारीचालक अनुमतिपत्र कस्तो व्यक्तिले प्राप्त गर्न सक्तछ, र कस्तो व्यक्तिले सक्तैन भन्ने बोधगम्य आधार खुलाई तर्कसंगत रूपमा वर्गीकरण गर्न वा सोको योग्यता वा अयोग्यता तोक्न नसक्ने भन्ने होइन ।

४. मुलुकको सार्वजनिक सडकको भौतिक अवस्था, सडक मार्गको भौगोलिक स्थिति, सवारी साधनको स्वरूप, जनचेतनाको स्तरलगायतको विषयलाई हेरी सम्बन्धित सवारीचालक र सर्वसाधारणको जीउज्यानको सुरक्षाको निमित्त नै सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को व्यवस्था गरिएको भन्ने देखिन्छ । निवेदकहरूले बदर घोषित गर्न माग गरेको दफा ४७ को खण्ड (ड) मा वर्गीकृत साधारण ध्वनि, संकेत, आवाज सुन्न नसक्ने गरी बहिरो भएको व्यक्तिलाई चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न अयोग्य मान्नुको मूल उद्देश्य सम्बन्धित चालक र सर्वसाधारणको सुरक्षा नै हो भन्ने विपक्षी निकायहरूको लिखित जवाफसमेतबाट पनि देखिएको छ ।

५. विवादित कानूनी व्यवस्था समानताको हकसमेतसँग असंगत रहेको तथा अन्य कतिपय विकसित मुलुकहरूमा बहिरोपनलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न नमिल्ने गरी अयोग्यताको आधार नबनाएको हुँदा सो कानूनी व्यवस्था बदरभागी छ, भन्ने निवेदकहरूले तर्क प्रस्तुत गर्नुभएको छ । यस अवस्थामा निवेदकले बदर घोषित गर्न माग गरेको सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को खण्ड (ड) को व्यवस्थाको वैधता र औचित्यमा विचार गर्नुपर्ने भएको छ ।

६. माथि नै उल्लेख गरिए भैं सवारी साधन चलाउँदा आफ्नो तथा अर्काको आवागमनको

सुविधा र सुरक्षाको दृष्टिले विभिन्न क्षमताहरू र सुविधाहरू सान्दर्भिक हुने कुरामा विवाद छैन । त्यसको सर्वसामान्यतामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी सवारी साधनको चालक अनुमतिपत्रको लाभ कुनै वर्गमा मात्र सीमित राख्न खोजिएको हो वा होइन र त्यसको न्यायोचित वितरणको व्यवस्थाहरू गर्नुपर्ने वा गर्न सकिने हो वा होइन भन्ने कुराहरू पनि प्रस्तुत मुद्दामा संगसंगै उपस्थित हुन आएका छन् । आफ्नो सम्पत्तिको स्वामित्व ग्रहण गर्ने, त्यसको लाभको उपभोग गर्ने लगायतका सम्पूर्ण अधिकारहरू अरुलाई भैं सुन्ने शक्ति प्रभावित भएका वा भिन्न क्षमता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि रहन्छ, भन्ने कुरामा विवाद छैन । सवारी साधन पनि सम्पत्तिको एउटा रूप भएको र सम्पत्तिवालाले सवारी साधन कानूनबमोजिम प्राप्त गर्न सकेको अवस्थामा त्यसको अत्यधिक लाभ कसरी लिने भन्ने कुरा सम्बन्धित सम्पत्तिवालाको विवेकको विषय हो । त्यस्तै देशको सार्वजनिक जीवनमा राज्यबाट उपलब्ध सेवासुविधाहरू अर्थात् सार्वजनिक यातायात, सञ्चार व्यवस्थालगायतको उपभोग गरी न्यायोचित हिस्साको अनुभूति गर्ने अधिकार पनि देशभित्रका सर्वसाधारण जनताको स्वाभाविक अधिकार हो । देशको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिकलगायत विविध पक्षहरूको विकास गर्दा अधिकाधिक मात्रामा जनताको सहभागिता जुटाउन र तिनीहरू बीचमा विकासको लाभको न्यायोचित वितरण गर्ने दृष्टिकोण लिइन्छ, र लिनुपर्ने पनि हुन्छ । यसरी हेरेमा देशको विकासको लाभ कुनै खास वर्ग वा व्यवसायी, लिङ्ग वा क्षेत्रको तर्फामा सीमित गर्न नमिल्ने भई यथासम्भव सबैको लागि अनुकूल हुने गरी पहुँचयोग्य बनाउनुपर्ने हुन्छ । त्यसो भएन भने विकासमा कुनै खास वर्गको मात्र प्रभुत्व हुने भई बाँकी त्यसबाट वञ्चित हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ, जुन अन्ततः अशान्ति र

द्वन्द्वको कारकको रूपमा समेत रूपान्तरित हुन सक्तछ। यस्तो स्थिति समाज र समग्र राज्यको निमित्त नै खतरनाक हुन जान्छ। त्यसैले पनि सार्वजनिक यातायात, सञ्चार वा यस्तै सुविधाहरूमा सर्वसाधारणको सामूहिक हितलाई ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ।

७. यस सन्दर्भमा सर्वसाधारण भनेको को हो भन्ने प्रश्न उठ्न सक्तछ। समाजका सबै सदस्यहरूको हितलाई लक्षित गरी सार्वजनिक सुविधा र लाभहरूको वितरण गर्नु राज्यको कर्तव्य हुन्छ। यद्यपि राज्यले हरेक व्यक्तिको कुनै खास वर्गको हितको सम्बोधन गर्न नसकेको वा नसक्ने अवस्था पनि नरहने होइन। सर्वसाधारण भन्नाले सामान्यतया औसत जनतालाई इङ्गित गर्ने भएपनि त्यो औसत भनेको समाजका सदस्यहरू बीचको विविध चरित्र, स्वरूप र विशेषताहरूको समष्टि हो भन्ने कुरा बिर्सनु हुँदैन। समाजमा बालक, बृद्ध, स्वस्थ, अस्वस्थ, शिक्षित, अशिक्षित, सम्पन्न, विपन्न, सबलाङ्ग वा अपाङ्गका साथै विभिन्न लिङ्ग, वर्ग, जातजातिका मानिसहरू रहन्छन्। हरेक वर्गभित्र धेरै विविधतायुक्त उपवर्गहरू हुन्छन्। समाजमा एकै खालको उमेर, अनुभव, शरीर, क्षमता, योग्यता वा पृष्ठभूमि भएका मानिसहरू निकै कम हुन्छन्। तर मानवको रूपमा सम्मानित समाजका सबै सदस्यहरूको आफ्नो समाजप्रतिको निश्चित हक वा दायित्वहरू निर्धारित भएका हुन्छन् र तिनको प्रयोग र पालना गर्ने वा दावी गर्ने हकहरू पनि तिनीहरूसँग रहन्छ। त्यसैले सार्वजनिक यातायात, सञ्चार वा विकासका सबै सुविधाहरूमा सर्वसाधारणको पहुँच पुऱ्याउने नीति राज्यले अख्तियार गर्नुपर्ने कुरामा विवाद हुन सक्तैन। तर सामान्यतया व्यवहारमा हेर्दा औसत रूपमा शिक्षित, सक्षम, सबलाङ्ग, लिङ्गको हिसाबले पुरुष र धर्मको हिसाबले बहुसंख्यक समुदायले राज्यका

सुविधाहरूको अत्याधिक लाभ वा हिस्सा पाउने र सोबाहेक अरुले चाहिँ बाँकी बचेको वा गौण लाभ वा हिस्सा मात्र पाउने गरेको पाइन्छ। राज्यका स्रोतसाधनहरूको वितरणसम्बन्धी नीति तर्जुमा गर्दा वा कार्यक्रमहरू निर्धारण गर्दा नै त्यस्ता वर्गको आवश्यकतालाई बढी जोड दिइने र जसलाई वास्तविक रूपमा आवश्यक छ, त्यो वर्गको हकमा चाहिँ राज्यको नीतिनियम र कार्यक्रमहरू प्राथमिकतामा कम परेको पाइन्छ। ती सबैको अनुसन्धानात्मक विश्लेषण गर्न यहाँ सम्भव नभए पनि कम्तिमा विवादित कानूनी व्यवस्थालाई एउटा प्रतिनिधि व्यवस्थाको रूपमा लिई हेर्न सकिन्छ।

८. निवेदकहरूको तर्फबाट रहनु भएका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले Convention on the Rights of the Persons with Disability (CRPD), २००६ को धारा ५ तथा ९ द्वारा प्रत्याभूत गरिएको समानताको हकअनुरूप अन्य कतिपय मुलुकमा बहिरोपनलाई चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्नका लागि अयोग्यता मानिएको छैन भन्ने जिकीर लिनु भएको र बहिरोपन प्रभावित व्यक्तिलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र दिने कुरा एउटा महत्वपूर्ण र संवेदनशील विषय पनि भएको हुँदा यो वर्गको व्यक्तिलाई यस्तो अनुमतिपत्र दिने बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्याससमेतको केही विश्लेषण गर्नु आवश्यक देखिएको छ। खासगरी बहिरो व्यक्तिलाई सवारी साधन अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था भएका मुलुकहरूमध्ये जापानको कानूनी व्यवस्था हेर्दा सुन्ने क्षमता नभएको व्यक्तिलाई सवारी चालक अनुमतिपत्रको कानूनी व्यवस्था सन् २००८ देखि प्रयोगमा आएको देखिन्छ। जसअनुसार आफ्नो सवारी साधनमा फराकिलो प्रकारको ऐना जडान गरी टोकिएबमोजिम सवारी चलाउनको लागि बहिरोपन भएको व्यक्तिलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न योग्य मानिने, त्यस्तो व्यक्तिले

सवारी चलाउँदा Hearing Impaired Person Mark सवारी साधनमा स्पष्ट देखिने गरी राख्नुपर्ने र अन्य सवारी चालकले त्यस्तो चिन्ह अंकित सवारीलाई साइडबाट उछिन्न वा समानान्तर हुने गरी आफ्नो सवारी साधन चलाउनसमेत नपाइने भन्ने समेतको व्यवस्था गरिएको देखिन आउँछ (स्रोत: Road Traffic Law, enforced on June 1, 2008) ।

बेलायतलगायत युरोपियन युनियनका सदस्य राष्ट्रहरू तथा संयुक्त राज्य अमेरिकाका केही राज्यहरूमा बहिरोपन भएको व्यक्तिलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था भएको र त्यस्तो व्यक्तिलाई अनुमतिपत्र प्रदान गर्दा लिइने परीक्षामा साइकेतिक भाषा वा चिन्ह वा अङ्कहरू प्रयोग गर्न वा त्यस्तो व्यक्तिको भाषा बुझ्नसक्ने दोभाषे व्यक्ति राखी परीक्षा दिन पाइने व्यवस्था भएको देखिन्छ। साथै उपकरण (Hearing Aid) प्रयोग गरी बहिरोपन भएको व्यक्तिले निजी सवारीका साथसाथै व्यवसायिक वा सार्वजनिक सवारीको लागि समेत सशर्त सवारी चालक अनुमतिपत्र दिन सकिने व्यवस्था रहेको देखिन्छ (स्रोत: The Motor Vehicles (Driving Licenses) Regulation, 1999 of the United Kingdom, Florida Official Driving Handbook 2012, Minnesota Commercial Driver Ús Manual, New Jersey Motor Vehicle Commission Ús website Mwww.jmvc.gov, Belgium Motor Driving License Regulation, 2009 आदि) ।

भारतीय कानूनमा बहिरो व्यक्तिलाई चालक अनुमतिपत्र प्रदान गर्न नमिल्ने भनी प्रत्यक्ष रूपमा निषेध नगरिएको भएपनि सो अनुमतिपत्र प्रदान नगरिएको हुँदा बहिरा व्यक्तिलाई पनि चालक अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने गरी आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने माग राखी The National Association of the

Deaf vs. Union of India भएको मुद्दा दिल्ली उच्च अदालतमा दायर भएकोमा सो अदालतबाट बहिरोपनबाट प्रभावित व्यक्ति अन्य व्यक्तिसरहको परीक्षणमा सफल हुन्छ, भने अन्य मुलुकले चालक अनुमतिपत्र दिएको दृष्टान्त हेरी भारतमा सो अनुमतिपत्र दिने नदिने बारेमा निर्णय गर्ने अधिकार विधायिकाको हो भनी व्याख्या भएको देखिन्छ।

१०. यी सबै विकसित समाजका दृष्टान्तहरूको अवलोकनबाट बहिरोपनबाट प्रभावित व्यक्तिलाई सवारी चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्नको लागि अयोग्य मानिएको भन्ने देखिँदैन। सडकको भौतिक पूर्वाधार, सवारी साधनको मापदण्ड, सवारीसम्बन्धी नियमहरूको व्यवस्थालगायतका भौतिक एवं कानूनी पूर्वाधारहरूको विकास भएका समाजमा बहिरोपनबाट प्रभावित व्यक्तिलाई पनि सवारी चलाउन योग्य मानिएको देखिएबाट बहिरोपन सवारी चलाउनको लागि अयोग्य हुने कुनै वैज्ञानिक आधार रहेभएको मान्न मिल्ने देखिँदैन। अतः हामीकहाँ सडक सुरक्षाको बहानामा यो वर्गलाई सवारी चलाउन सधैंको लागि अयोग्य मान्नु पर्ने कुनै तर्कसंगत कारण छैन।

११. विभिन्न किसिमका सवारी साधन राख्ने, चलाउने र त्यसको लाभ लिने सामान्य ईच्छा अरुलाई भैं बहिरोपनको समस्या भएको व्यक्तिलाई पनि हुनु स्वाभाविक छ। तर सवारीचालकको प्रमाणपत्रको लागि योग्यता निर्धारण गर्दा सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐनको दफा ४७ को खण्ड (ड) ले बहिरोपनको समस्या भएको व्यक्तिलाई विशेष रूपले बहिष्कृत गरेको पाइन्छ। सवारी चालकको प्रमाणपत्र दिँदा सवारी चालक प्रमाणपत्रवालाले निजको आफ्नो शरीर एवं सवारीसाधन तथा सडकमा आवागमनको क्रममा भेटिन पुग्ने पैदलयात्री, भौतिक संरचना, अन्य

सवारीसाधन र चीजवस्तुको कुनै नोक्सानी नगर्ने कुराको प्रत्याभूतिसहित सवारी चालकले सावधानीपूर्वक सवारी चलाई गन्तव्यसम्म पुऱ्याउन सक्तछ भन्ने कुराको सुनिश्चितता खोजी चालकको प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था गरिनु अस्वाभाविक छैन । तर त्यसको लागि हाल कानूनमा नै अयोग्यता तोकिएका वर्गका व्यक्तिहरूले उक्त शर्तहरू पूरा गर्न सक्दैनन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्ने वैज्ञानिक एवं व्यावहारिक आधारहरू छन् भनी विश्वस्त हुने कुनै आधार देखाइएको पाइदैन । कानूनमा नै अयोग्यता तोकिएपछि त्यसको पुष्टिको के आवश्यकता रह्यो भन्ने एउटा कुरा हो, तर स्वयं कानून पनि विज्ञान, विवेक, औचित्य र व्यवहारसम्मत हुनु नपर्ने होइन । कानूनद्वारा नै कुनै वर्गलाई राज्यको कुनै सुविधाको लाभ पाउन अयोग्य घोषित गर्नुपूर्व त्यस्तो अयोग्यताको औचित्य र आवश्यकताको बारेमा विवेकसम्मत र वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट पुष्ट्याई गर्नु जरुरी हुन्छ । तर विवादित कानूनी व्यवस्थाको तर्जुमा गर्दा त्यस्तो कुनै अनुसन्धान भएको वा विवेकसम्मत आधार र कारण भएको भन्ने पनि देखिन आएको छैन ।

१२. सामान्यतया सवारी चालकको लागि सही दृश्यशक्ति वा श्रवणशक्तिको आवश्यकता तोकिनुमा आपत्ति रहँदैन । तर प्रश्न त्यता नभएर जुन वर्गको श्रवणशक्ति कुनै कारणले प्रभावित छ भने त्यो वर्गलाई त्यत्तिकै कारणले मात्र समाजमा उपलब्ध स्रोतसाधनको पहुँच बाहिर राख्नै पर्दछ भन्ने होइन । बरु कसरी उसमा पनि सवारी चालकको हैसियतमा काम गर्नसक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ, र कसरी निजलाई सवारी चालकको अनुमतिपत्र दिँदा सामान्य रूपमा अरु श्रवणशक्ति प्रभावित नभएका व्यक्तिसरह सुरक्षित र होशियारीपूर्वक सवारी चलाउने कुरा सुनिश्चित

गर्न सकिन्छ, भन्ने विषय ज्यादै महत्वपूर्ण देखिन आउँछ । राज्यले उपलब्ध गराएको सडक र यातायात सबैको लागि हुने हुनाले त्यसको पूर्ण सदुपयोग गर्ने अधिकारबाट बहिरोपनबाट प्रभावित वर्ग वा यस्तै अन्य वर्गलाई समेत वञ्चित गर्न मिल्दैन ।

१३. ज्ञातव्य के छ भने औसतमा समक्ष भनिएका सवारीचालक प्रमाणपत्र प्राप्त व्यक्तिहरू सबैको समेत समान दृश्यशक्ति, श्रवणशक्ति, घ्राणशक्ति, स्मरणशक्ति, संवेदनशीलता, प्रत्युत्पन्नमति उस्तै हुन सक्तैन । आँखाले देख्दादेख्दै र कानले सुन्दासुन्दै सवारी चालकले गम्भीर त्रुटि गरेको जतिखेर पनि देख्न सकिन्छ । हरेकको क्षमताहरू समान नभई भिन्नभिन्न हुने हुनाले कुनै पनि परिस्थितिलाई सर्वसामान्यीकरण गर्न सकिदैन । सवारी चालकको प्रमाणपत्र भनेको न्यूनतम शर्तहरू पूरा गरी सवारी चालकको लागि सीप भएको प्रमाणित गरी सवारी चलाउन अनुमति दिइएको स्थितिको अभिव्यक्ति हो । सवारी चालकको प्रमाणपत्र हुँदा सवारी चालकले त्रुटि नगर्ने कुराको प्रत्याभूति दिएको मान्न मिल्दैन । धेरै सवारी दुर्घटनाहरू चालक प्रमाणपत्रको कारणले मात्र भएको भन्ने पनि छैन । त्यसैले सामान्य योग्यता तोकेर खास वर्ग जस्तै : बहिरोपन प्रभावित भएको व्यक्तिहरूलाई सवारी चालक प्रमाणपत्रको परीक्षण र अनुमतिको सम्पूर्ण चरणहरूबाट समग्रमा वञ्चित गर्ने गरी अयोग्य घोषित गर्नु कानूनसंगत हुन्छ कि हुँदैन भन्ने मुख्य समस्या देखिएको छ ।

१४. प्रकृतिले हरेक व्यक्तिसँग कुनै न कुनै क्षमता दिएको हुन्छ र हरेक व्यक्ति अर्कोभन्दा भिन्न ढङ्गले क्षमतावान भएको देखिन्छ । आँखाको समस्या भएको व्यक्तिको स्मरणशक्ति, कानको श्रवण शक्तिको समस्या भएको व्यक्तिको सङ्केत बुझ्ने क्षमता एवं स्मरणशक्ति र संवेदनशीलता बढी हुन सक्तछ । यी सबै अनुसन्धानका विषयहरू हुन् ।

१५. मुख्य कुरा के हो भने श्रवणशक्तिमा अवरोध भएको कारणले मात्र दृश्यशक्ति र अरु सामान्य सुभबुझ दुरुस्त रहेको अवस्थामा सवारी चालक प्रमाणपत्रको लागि सर्वथा अयोग्य हुन् भनी मान्नु पर्ने वैज्ञानिक आधार देखिँदैन। शारीरिक हिसाबले सबल र कानूनले तोकेको सबै शर्तहरू पूरा गरेर प्रमाणपत्र पाई सवारी चलाएको व्यक्तिले पनि सवारी साधन, बाहिर सडकको अवस्था, अन्य सवारी चालकहरू वा पैदलयात्री वा जनावरहरूको व्यवहार, सडक व्यवस्थापनमा प्रयोग हुनुपर्ने वैज्ञानिक उपकरण वा सडकेत चिन्हको अभाव रहेको वा त्यस्ता उपकरण वा सडकेतको सही रूपमा सञ्चालन नगरेको अवस्थामा आवागमन निरापद गर्न सकिने सम्भावना अत्यन्त थोरै रहन्छ। अन्य सवारी चालकसरह बहिरोपनबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको हकमा पनि यस्ता समस्याहरू समान र अझ टड्कारो रूपमा रहन सक्तछन्। तर सडक दुर्घटना हुन्छ भन्ने आधार देखाई यस वर्गका व्यक्तिलाई नै विशेष रूपले सवारी चालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न नसक्ने गरी अयोग्य भनी शिकार बनाउनु पर्ने कुनै कारण देखिँदैन।

१६. ध्यान दिनुपर्ने कुरा के हो भने बहिरोपनबाट प्रभावित व्यक्तिहरूले पनि सवारी चालक प्रमाणपत्र लिई सवारी चलाउन ईच्छुक भएको अवस्थामा उनीहरूको प्रशिक्षणस्तर, परीक्षण प्रणाली, उनीहरूले ब्यहोर्नु पर्ने कठिनाइको प्रकृति, तिनको सम्बोधन गर्न सकिने वैकल्पिक उपायहरूको व्यवस्थाको सम्भावना, त्यसको लागि सडकको स्तर, सडक व्यवस्थापनको प्राथमिकता, सवारी साधनमा जडान गरिनुपर्ने सडकेत, सडकका सडकेत चिन्हहरूको आधार र प्रकृति, तिनको प्रचुरता, लेन व्यवस्थापन र बहिरोपनबाट प्रभावित भएको व्यक्तिले चलाएको सवारी साधनको चिनारी र निजहरूले

चलाएको सवारी साधनको हकमा अन्य सवारीचालक र सर्वसाधारणको जिम्मेवारी र सहयोग जस्ता कुराहरूको बन्दोवस्त आदिमा जोड दिनुपर्ने हो। अतः बहिरोपन प्रभावित व्यक्तिहरूको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर आवश्यक पूर्वाधार विकास र सचेतना अभिवृद्धि गरिएको खण्डमा प्राविधिक रूपमा यस वर्गको व्यक्तिले सवारीचालक अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न नसक्ने कुनै प्राकृतिक अयोग्यता देखिँदैन भने तदनुसृतको नीति विश्लेषणसहित कानून पुनरालोकन गरी आवश्यक शर्त र सुविधाहरूको विकासमा राज्यले ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ।

१७. सवारी चालक प्रमाणपत्र भनेको एउटा विकासको लाभ हासिल गर्ने, सम्पत्ति उपभोग गर्ने, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको उपभोग गर्ने र सुखमय जीवनयापन गर्ने एउटा आधारभूत कडी हुन सक्तछ र कतिपयको लागि लाभदायक रोजगारीको अवसर पनि हुन सक्तछ। यस्तो महत्वपूर्ण अधिकारमा अपाङ्गता कै कारणवस यो वर्गलाई वञ्चित गर्ने हो भने यो वर्ग अनुचित भेदभावमा परी बहिष्करणको शिकार बन्न पुग्दछ। राज्यको दायित्व केवल सबलाङ्ग भएका व्यक्तिहरूप्रति मात्र हुने नभई यस्तो वर्गको उत्थान र सशक्तीकरणको लागि विशेष थप दायित्वसमेत हुने हुनाले अझ प्राथमिकताको विषय हुनुपर्ने हो र त्यस प्रयोजनको लागि कानूनमा नै विशेष प्रक्रिया र शर्तहरू तोकेर अतिरिक्त व्यवस्था गर्नुपर्ने हो। तर वर्तमान कानूनी व्यवस्थाले त्यसको सर्वथा उपेक्षा गरेको पाइन्छ। अतः सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को खण्ड (ड) को विवादित कानूनी व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १३ द्वारा प्रत्याभूत गरिएको समानताको हकको प्रतिकूल रहेको देखियो। त्यसैले

यस्तो कानूनी व्यवस्थालाई यथावत् मान्यता दिइरहन मिल्ने देखिँदैन । यस हिसाबले उक्त दफा ४७ को खण्ड (ड) को पुनरालोकन र सुधारको अनिवार्यता स्पष्टतः देखिन आएको छ ।

१८. अब, जहाँसम्म निवेदकहरूले माग गरेको जस्तो उक्त दफा ४७ को खण्ड (ड) को व्यवस्था तत्कालै असंवैधानिक घोषित गरी निवेदकहरूलाई सवारी चालक अनुमतिपत्रको लागि योग्य मान्नुपर्ने भन्ने कुरा छ, सोबारेमा विचार गर्दा विवादित कानूनी व्यवस्थाले विकास निर्माणको तत्कालिक अवस्था, सडकको भौतिक व्यवस्थापनको स्थिति र क्षमता, सडक उपभोक्ताको तत्कालीन चेतनास्तर र सडक यातायातको तत्कालीन सुरक्षाको अवधारणालाई प्रतिविम्बित गर्दछ । अद्यापि त्यो स्थितिमा मौलिक परिवर्तन भएको अवस्था छैन र यस अदालतले विवादित कानूनी व्यवस्थालाई तत्काल बदर गर्दा समेत सबै परिस्थिति स्वतः अनुकूल बन्ने पनि होइन । तर संविधानवाद, समानताको मौलिक हक र न्यायमा पहुँचको आवश्यकताको वर्तमान सन्दर्भमा राज्यमा उपलब्ध तात्कालीन साधनस्रोत र सुविधाको व्यवस्थापनको स्तरलाई मात्रै ध्यानमा राखेर सडक उपभोक्ताको आवश्यकता र अपेक्षालाई सधैंभरि उपेक्षा गरिरहन वा भेदभावमा परेका बहिरोपन भएको व्यक्तिहरूको वर्गलाई सवारी चलाउन पाउने हकबाट वञ्चनाको स्थितिमै निरन्तर राखिरहन पनि सम्भव देखिँदैन । यहाँ कस्तो स्थिति सिर्जना भएको छ, भने निवेदकहरूले माग गरेजस्तो सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को खण्ड (ड) को व्यवस्था तत्काल बदर घोषित गरेमा निवेदकहरू जस्तो वर्गलाई सवारी चालक अनुमतिपत्रको दावी गर्ने बाटो त खुल्दछ, तर त्यो बाटो खोल्दैमा निवेदकहरू जस्तो वर्गको विशेष स्थिति र आवश्यकतालाई सो प्रमाणपत्र दिनको लागि आवश्यक प्रशिक्षण, परीक्षण,

सडकको स्तरोन्नति, सडकेत चिन्हको विस्तार र आवश्यक परिमार्जनलगायतका मापदण्ड निर्धारण गर्ने, सार्वजनिक सूचना सम्प्रेषण गर्ने, संवेदनशीलता बढाउने, व्यवसायिक प्रयोजनको लागि वा निजी प्रयोजनमा मात्र सीमित गर्ने, सवारी साधनमा विशेष सडकेत राख्ने वा नराख्ने र प्रविधिगत आवश्यकता तोक्ने लगायतका व्यवस्थाहरू स्वतः हुन्छन् भन्ने छैन । यी समग्र पक्षमा सुधार नभएसम्म बहिरोपन प्रभावित वर्गले सवारीचालक अनुमतिपत्र प्राप्त गरेमा पनि निजहरूले चलाउने सवारीको स्थिति निरापद र सुरक्षित हुन्छ भनी निश्चित हुने आधार रहँदैन । यस वर्गको सवारी चलाउन पाउने हक प्रचलनको लागि निजहरूलाई योग्य बनाई व्यावहारिक रूपमा नै सो हक क्रियाशील बनाउनको लागि सकारात्मक रूपमा पूर्वावस्थाहरूको निर्धारण र निर्माणमा पनि जोड दिनुपर्ने र त्यसतर्फ राज्यलाई जिम्मेवार बनाउनु पर्ने हुन्छ, भने यस्तो वर्गको सवारी चालक अनुमतिपत्र पाउने हकलाई क्रियाशील गराउँदा यो अदालतले सर्वसाधारणको सुविधा र सुरक्षाप्रति वेवास्ता गर्न पनि सक्दैन । त्यसैकारण पनि निवेदकहरूको माग बमोजिम तत्काल उक्त दफा ४७ को खण्ड (ड) को व्यवस्थालाई अमान्य र बदर घोषित गर्नुभन्दा उक्त व्यवस्थामा परिमार्जन र सुधार गर्न तथा तदनुरूपको अन्य आवश्यक व्यवस्था मिलाउन सम्बन्धित निकायहरूलाई निर्देशित गर्नु महत्वपूर्ण देखिन आएको छ ।

१९. अतः : निवेदकहरू जस्तो वर्गलाई यातायातको साधनको लाभ उपभोग गर्न पहुँच बढाउने हिसाबले क्षमता वृद्धि गर्ने दृष्टिकोण बनाउनु पर्ने र त्यसको लागि चालक अनुमतिपत्र जारी गर्दा सर्वसाधारणको सुविधा र सुरक्षामा प्रतिकूल परिस्थिति सिर्जना हुन पनि दिनु नहुने भएकोले यी दुवैबीचको सामाञ्जस्यता कायम गर्नुपर्ने हुँदा उपयुक्त दफा ४७ को खण्ड (ड) लाई बदर गर्नु मात्र पर्याप्त हुने

नभई तदनुकूलको भौतिक पूर्वाधार निर्माण, सडकको स्तरोन्नति, सडक व्यवस्थापनको मापदण्डमा परिमार्जन र सुधार, सवारी साधनको सडकेत चिन्हसम्बन्धी प्रविधि विकास, प्रशिक्षण र परीक्षण प्रणालीको निर्धारण, सवारी चालक र सर्वसाधारणबीचको सम्बन्ध आदि विविध विषयमा बहिरोपन प्रभावित वर्गमैत्री नीतिनिर्णय, कानून निर्माण, व्यवस्थापन सुधार र कार्यान्वयन रणनीति लगायतका कुराहरूमा ध्यान दिई एउटा कार्ययोजना निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ। तसर्थ नेपाल सरकारका सम्बन्धित मन्त्रालयहरूले सम्बद्ध सबै निकायहरूसँग समन्वय गरी त्यस्तो कार्ययोजना निर्माण गर्ने र सोही आधारमा त्यस्तो वर्गको आवश्यकता र हितलाई समावेश गर्ने गरी प्रचलित सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ४७ को खण्ड (ड) मा संशोधन र सुधार गर्नु र अन्य भौतिक एवं व्यवस्थापकीय कुराहरूको हकमा पनि एक वर्षभित्र प्राथमिकतासाथ सुधार गरी सवारीचालक प्रमाणपत्रको लागि लिइने परीक्षणबाट सफल हुने बहिरोपनबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको हकमा सवारी चालक अनुमतिपत्र सम्बन्धी निर्णय गरिदिनु भनी विपक्षीहरूको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ। आदेशको जानकारी विपक्षी निकायहरूलाई दिई नियमानुसार मिसिल बुझाइदिनु।

उपयुक्त रायमा हामी सहमत छौं।

न्या.गिरीश चन्द्र लाल
न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६९ साल चैत २९ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत : विदुर कोइराला

निर्णय नं.८९४०

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
०६८-WS-०००९
आदेश मिति: २०६९।९।१५।५

विषय : उत्प्रेषण, परमादेश, प्रतिषेधसमेत।

निवेदक: जि.काठमाडौं, सीतापाइला गा.वि.स. वडा
नं.४ बस्ने मिलनटोल सुधार समितिको
अध्यक्ष भीमसेन पोखरेल समेत
विरुद्ध

विपक्षी: व्यवस्थापिका संसद सचिवालय समेत

- राज्यले खानेपानीको सेवालालाई कसरी सञ्चालन गर्ने भन्ने विषय सरकारको नीतिगत क्षेत्रभित्र पर्ने।

(प्रकरण नं.५)

- खानेपानी प्रणालीको व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले लागू भएका दुवै ऐनहरूअन्तर्गत नेपाल सरकारले काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन गर्न र सोअन्तर्गत उपत्यकाको खानेपानी प्रणालीलाई हस्तान्तरण गर्न सक्ने।
- खानेपानीको सेवालालाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन त्यसको सञ्चालन प्रक्रियामा सरकारी निकायका साथसाथै स्थानीय उपभोक्ता, स्थानीय निकाय र उद्योग

वाणिज्य संघ जस्ता सरोकारवालाहरूलाई समेत सहभागी बनाई सञ्चालन गर्दा थप प्रभावकारी भई खानेपानीको व्यवस्थापनमा ती सबै निकायको स्वामित्व स्थापित हुने देखिन्छ। त्यसैले खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन गरी खानेपानीको व्यवस्थापन गर्ने गरी भएका कामकारवाहीबाट खानेपानीको स्रोतमाथि नै निजीकरण भएको भनी मान्न र अर्थ गर्न नमिल्ने।

(प्रकरण नं.७)

- सर्वसाधारण जनताको सामान्य चासो मात्र भएका वा सम्बन्धित वर्ग वा समूहका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूले त्यस विषयमा कुनै चासो नलिएका वा सर्वसाधारणको सामान्य चासो रहेपनि त्यसउपर त्यस्तो समूह वा व्यक्तिहरू स्वयम् आफैँ कानूनी उपचारको मार्ग अवलम्बन गर्न सक्षम भएकोमा निजहरूले त्यसरी उपचारको मार्ग अवलम्बन गर्न वास्ता नगरेका सबै विषयहरूलाई सार्वजनिक हक वा सरोकारनिहीत रहेका विषय भनी अर्को कुनै व्यक्तिले अदालतमा ल्याउँदैमा त्यस्ता सबै विवादहरूलाई सार्वजनिक हक वा सरोकारनिहीत रहेको विवाद मान्न नसकिने।

(प्रकरण नं.९)

- सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद दर्ता गरेपछि त्यसको निरूपण भई नसकुञ्जेलसम्म सो विवादमा सन्निहित प्रश्नको कानून र न्यायसम्मत समाधान गर्ने प्रक्रियामा अदालतलाई निरन्तर रूपमा पृष्ठपोषण गरी सघाउ पुऱ्याउनु पर्ने।

(प्रकरण नं.१०)

- हचुवाको आधारमा यस अदालतमा रिट दर्ता गराएको कारणबाट सो विषयको कार्यान्वयन समेतमा लामो समयसम्म अवरोध सिर्जना भै त्यसबाट वास्तविक सरोकारवालालाई नै प्रतिकूल असर पर्ने तथा साधनस्रोत समेत विनाकारण अपव्यय हुने स्थितिसमेत खडा हुने।

(प्रकरण नं.११)

- जुन कार्यबाट असर पर्ने सरोकारवाला भनी इङ्गित गर्न खोजेको हो, सो सरोकारवाला वर्ग वा समूह स्वयम् नै न्यायिक उपचारको लागि अदालतसमक्ष आउन सक्ने अवस्था छँदाछँदै त्यस्तो सक्षम वर्ग वा समूहको तर्फबाट अर्को कुनै व्यक्तिले सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनी निवेदन दिँदैमा सो विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय हुन वा त्यस्तो विषयमा सार्थक सम्बन्ध र तात्विक सरोकार स्थापित रहेको मान्न नसकिने।

(प्रकरण नं.१४)

निवेदक तर्फबाट:

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुवेदी एवं विद्वान अधिवक्ता रमेशकुमार रोक्का अवलम्बित नजीर:

- नेकाप २०४८, अङ्क १२, नि.नं.४४३०, पृ.८१०
- नेकाप २०५४, नि.नं.६३९६

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १६, १०७(१) र (२)
- नेपाल खानेपानी संस्थान (तेस्रो संशोधन) ऐन, २०६३
- खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को दफा ३, १०

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (१) र (२) अन्तर्गत यस अदालतमा दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको तथ्य एवं निर्णय यसप्रकार छ:-

हामी निवेदकहरू नेपाल खानेपानी संस्थान, शाखा कार्यालय उपत्यकाका ग्राहक हौं। विपक्षी नेपाल सरकारका निकायहरूले हाम्रो हक अधिकारमा प्रत्यक्ष असर पर्ने गरी खानेपानी जस्तो अत्यावश्यक एवं आधारभूत सेवालार्इ नै निजीकरण गर्न लागेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन लिई आएका छौं।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(ज),(ड),(ढ), धारा ३४(१), ३५(१),(५) र (१०) समेतमा राज्यका नीति एवं दायित्वको बारेमा उल्लेख गरिएको छ। जसअनुसार शिक्षा, स्वास्थ्यलगायतका क्षेत्रमा सबै नागरिकको हक अधिकार स्थापित गर्ने नीति राज्यले लिनुपर्ने र नागरिकको जीवनस्तरमा वृद्धि गर्न उचित नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व हो। धारा १९ (१) ले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ वातावरणमा बाच्न पाउने हक प्रदान गरेको छ भने धारा १६(२) ले निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा पाउने हक प्रत्याभूत गरेकोछ। यस्तै आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ११ ले प्रत्येक व्यक्तिको जीवनको लागि अत्यावश्यक पर्ने भोजन, लुगा तथा आवासको प्रत्याभूति गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। सो प्रतिज्ञापत्रले खानेपानीसम्बन्धी व्यक्तिको अधिकारलाई जीवन जीउने अत्यावश्यक पूर्वशर्त नै मानेको छ। सोको धारा १२ ले खानेपानीको पर्याप्तता, गुणस्तर, पहुँच एवं भौतिक पूर्वाधार, आर्थिक पहुँच र पानीको प्रयोगमा विभेदरहित व्यवस्थाको प्रत्याभूति जस्ता कुराहरूमा विशेष महत्व दिएकोछ।

उपयुक्त संवैधानिक एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका व्यवस्थाहरूलाई हेर्दा राज्यले जनतालाई शुद्ध खानेपानीको व्यवस्था गर्नुपर्ने बाध्यतात्मक प्रावधान रहेको देखिन्छ। रकम तिर्न नसक्ने जनताको क्षमतालाई मध्यनजर राखी खानेपानी जस्तो आधारभूत विषयमा राज्यले जिम्मा लिनुपर्ने हुन्छ। यस्तो अवस्थामा खानेपानीका सम्बन्धमा राज्यको संवैधानिक दायित्व सिर्जना हुन जान्छ। त्यसैले खानेपानीको हक जनताको मौलिक हकको विषय हो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हक अधिकारहरूको प्रचलन र अभ्यासका लागि राज्यले पूरा गर्नुपर्ने दायित्वबाट पन्छिन समेत मिल्दैन।

नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ अन्तर्गत गठित नेपाल खानेपानी संस्थानको माध्यमबाट खानेपानीको व्यवस्था भइआएकोमा मिति २०६३।१।३० मा उक्त ऐनमा तेस्रो संशोधन गरी खानेपानी सेवा प्रणालीको स्वामित्व हस्तान्तरण गर्न सक्ने व्यवस्था थप गरिएको र खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ जारी गरी सो ऐनको प्रस्तावनामा नगरपालिका क्षेत्रमा खानेपानी तथा सरसफाई सेवालार्इ नियमित, व्यवस्थित, गुणस्तरीय र सुलभ बनाई त्यस्तो क्षेत्रका वासिन्दालार्इ भरपर्दो सेवा प्रदान गर्नेगराउने उचित र प्रभावकारी व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको स्थापना र सञ्चालन गर्न बाञ्छनीय भएकोले भन्ने व्यवस्था गरी सो ऐन जारी गरिएको छ। सो ऐनको व्यवस्था र नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६मा भएको तेस्रो संशोधनको व्यवस्थाहरू हेर्दा खानेपानी सेवालार्इ व्यवस्थित र भरपर्दो बनाउने नभई सो सेवालार्इ नै निजीकरण गरी काठमाडौं उपत्यकामा समेत सोही कानूनमा भएको व्यवस्थाअनुरूप कम्पनी ऐन, २०६३ अन्तर्गत नाफा कमाउने उद्देश्यले सरकारले

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन गरी सो बोर्डद्वारा स्थापित काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड जस्तो निजी कम्पनीलाई खानेपानीको सम्बन्धमा सम्पूर्ण अख्तियारी दिइएको छ। भविष्यमा खानेपानीको आधारभूत सेवाबाट राज्यले हात भिकी उक्त सेवा नाफामूलक कम्पनीलाई प्रदान गर्दा हामी जस्ता न्यून आय भएका जनताले खानेपानी उपभोग गर्न नसकिने गरी मूल्य वृद्धि भई आधारभूत सेवासमेत उपभोग गर्न नसक्ने अवस्था सिर्जना हुन गएको छ।

नेपाल खानेपानी संस्थान, उपत्यका शाखाले तत्कालीन अवस्थामा आधा ईञ्च पाइपको खानेपानी आपूर्ति गर्दा रु.१,२००।- लिने गरेकोमा हाल रु.९,०००।- पुऱ्याएको छ। हाल खानेपानीको महसुल वृद्धि गर्न अन्तर्राष्ट्रिय दबाव परेको कारणले नेपाल सरकारले कुनै पनि बखत कम्पनीलाई आदेश गरी मनोमानी रूपमा खानेपानी महसुल वृद्धि गर्नसक्ने सम्भावनासमेत रहेको छ। खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को दफा ३(३) मा कुनै नगरपालिकाले सरकारी निकाय, नगरपालिका वा संस्थानबाट सञ्चालन भएको कुनै सेवा प्रणाली वा सेवा यस ऐनबमोजिम सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्न गराउन चाहेमा देहायका विवरण खुलाई बोर्ड गठन गर्न नेपाल सरकारसमक्ष निवेदन गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी नगरपालिकालाई मात्र बोर्ड गठनका लागि सिफारिश गर्ने अधिकार दिएको छ। फलस्वरूप नगरपालिका क्षेत्रसँग सीमा जोडिएका गा.वि.स.क्षेत्रका उपभोक्ताहरूले समेत बाध्य भई बोर्डको मातहतमा खानेपानी सेवा लिनुपर्ने परिस्थिति सिर्जना भएको छ।

नेपाल सरकारले उपत्यकाभित्रको नेपाल खानेपानी संस्थानको करिब एक अर्ब रूपैयाँको सम्पत्ति तथा सीमित दायित्वसमेत नेपाल

सरकार, मन्त्रिपरिषद्को मिति २०६४।६।१३ को निर्णयले काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडलाई दिने गरी खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डमा हस्तान्तरण गरेको छ। उक्त कम्पनीले काठमाडौं उपत्यकामा खानेपानीका लागि कुनै नयाँ व्यवस्था गर्न नसकी नेपाल खानेपानी संस्थानद्वारा तत्कालीन रूपमा खडा गरिएका पूर्वाधारहरू समेतमा असर परिरहेको छ। यस्तो अवस्थामा हचुवाको आधारमा खानेपानी जस्तो आधारभूत सेवाको निजीकरण गर्ने सरकारी निर्णय बदरभागी छ। यसैबीचमा भरतपुर खानेपानी संस्थानलाई विपक्षी बोर्डमा हस्तान्तरण गर्न लागिएको भन्ने समाचार प्रकाशित भएको छ। उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ को दफा ६ अन्तर्गत सुरक्षित जीउ, ज्यान र स्वास्थ्यको अधिकारमा प्रतिकूल असर पर्ने गरी खानेपानी सेवा निजीकरण गर्ने कार्य पूर्ण रूपले गैरकानूनी छ। खानेपानी जस्तो महत्वपूर्ण सेवालालाई निजीकरण गर्दा उक्त ऐनअन्तर्गत गठित उपभोक्ता संरक्षण परिषद् तथा निवेदकलगायतका संगठित उपभोक्ता समूहहरूसँग अग्रिम रूपमा आवश्यक परामर्श गर्नुपर्ने हुन्छ। तर यस्तो कुनै परामर्श गरिएको छैन।

नेपाल खानेपानी संस्थान जनताको सेवा गर्ने एक महत्वपूर्ण सार्वजनिक निकाय भएकोले यसको सम्पत्तिमाथि प्रत्येक नेपाली नागरिकको स्वामित्व रहेको छ। त्यसैकारण सरकारले खानेपानी संस्थानको स्वामित्व निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गर्नुपूर्व सम्बन्धित उपभोक्ताको स्वीकृति र सहमती लिनु अनिवार्य छ। उपभोक्ताहरूको हकहितमा प्रत्यक्ष असर पर्ने गरी एशियाली विकास बैंक जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायबाट ऋण स्वीकार गर्ने र उनीहरूकै दबावमा यस्ता संस्थाहरू बिनाआधार निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गर्ने सरकारको निर्णय एवं नीतिसमेत संविधानविपरीत छ। हामी

निवेदकलगायत नेपाली जनताको निर्वाध खानेपानीको हकलाई नै असर पुग्ने गरी निजी क्षेत्रको व्यवस्थापनमार्फत् विदेशीकरण र व्यापारीकरणको कार्यमा विपक्षीहरू पूर्ण रूपले लागिपरेका छन् । खानेपानी सेवा जस्तो प्रत्येक व्यक्तिको जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार रहेको आधारभूत सेवालालाई सरकार मातहतको नेपाल खानेपानी संस्थानमार्फत् सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्नुपर्ने मूलभूत दायित्वबाट विमुख भई सो संस्थानको अरबौंको सम्पत्ति निजी कम्पनीलाई हस्तान्तरण गर्ने कार्यहरूलाई पृष्ठपोषण गर्ने उद्देश्यले जारी भएको नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ को तेस्रो संशोधन र नेपाल खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ समेत प्रारम्भदेखि नै बदरभागी हुँदा बदर घोषित गरिपाउँ । यिनै कानूनको आधारमा काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड नामक कम्पनी खडा गरी सोही कम्पनीको माध्यमबाट काठमाडौं उपत्यकामा बसोबास गर्ने हामी निवेदकसहितका उपभोक्तामाथि थप ऋणभार र दायित्व सिर्जना गर्ने गरी खानेपानीको मूल्य निर्धारण हुने प्रायःनिश्चित भएको छ । तसर्थ, तत्कालका लागि खानेपानी संस्थानबाटै खानेपानीको सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्नु गराउनु भनी अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ । साथै नेपाल खानेपानी संस्थानलाई निजीकरण गर्न अर्थ मन्त्रालयबाट आ.व. २०६८।०६९ को बजेटबाट निकास हुन लागेको रकम रोक्का गरी मेलम्ची खानेपानी आयोजनाको शेयर सर्वसाधारण जनतालाई खुल्ला गरी सो योजना सञ्चालन गर्नु भनी नेपाल सरकारको नाममा आदेश जारी गरिपाउँ । नेपाल खानेपानी संस्थानलाई निजीकरण गरी महसुल निर्धारण गर्न बनेको आयोगसमेत खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको मिति २०६८।४।२६ को रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखितजवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा सूचना पठाउनु भन्ने यस अदालतको मिति २०६८।४।३२ को आदेश ।

नगरपालिका क्षेत्रमा खानेपानी तथा सरसफाई सेवालालाई नियमित, व्यवस्थित गुणस्तरमुक्त र सुलभ बनाई भरपर्दो सेवा प्रदान गर्ने उद्देश्यले छुट्टै कानून बनाउनु पर्ने आवश्यकता महसूस गरी व्यवस्थापिका संसदले खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ र नेपाल खानेपानी संस्थान (तेस्रो संशोधन) ऐन, २०६३ बनाई लागू भएको हो । खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को दफा १०(१) बमोजिम गठन हुने कार्यकारी समितिमा भौगोलिक क्षेत्रभित्रका गा.वि.स.का अध्यक्षहरूले आफूहरू मध्येबाट छानेको गा.वि.स.को एकजना अध्यक्ष सदस्य रहने व्यवस्था सोही दफा १०(२)मा छ । त्यसैले सो बोर्डमा गा.वि.स.को प्रतिनिधित्व नभएको भन्ने रिट निवेदन निराधार छ । ऐनको दफा ११(२)(ख) बमोजिम काठमाडौं उपत्यकाभित्रका नगरपालिका प्रमुख मध्येबाट बोर्डको सदस्यमा यस महानगरपालिकाबाट प्रतिनिधित्व भएको हो । विनाकारण यस महानगरपालिकालाई विपक्षी बनाइएको छ । सरकारी स्वामित्वमा रहेको संस्थान निजीकरण गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयमा सरकारको नीति निर्णय मुख्य कुरा हो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) बमोजिम सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपमा रिट निवेदन दिनेले आफ्नो मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लाग्न गएको आधारसमेत स्पष्ट गर्न सक्नुपर्दछ । उल्लिखित ऐनहरूले निवेदकहरू लगायत नेपाली नागरिकको मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लगाएको

वा ती ऐनहरू संविधानसँग बाभिएको कुनै स्पष्ट आधार निवेदकहरूले देखाउन सकेको छैन। खानेपानीको महसुल वृद्धि गर्न अन्तर्राष्ट्रिय दबाव दिइएको भन्ने जस्ता आधारहीन दावी लिई दिइएको रिट खारेजभागी छ। तसर्थ, रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत काठमाडौं महानगरपालिकाको मिति २०६८।१।२९ को लिखित जवाफ।

राज्यलाई के कस्तो कानून चाहिन्छ, भनी निर्णय गर्ने र कानून बनाउने कार्य व्यवस्थापिका संसदको हो। सो निकायले कुनै कानूनमा संशोधन गर्न वा नयाँ कानून बनाउन सक्तछ। सोही अनुरूप निर्माण भएको नेपाल खानेपानी संस्थान (तेस्रो संशोधन) ऐन, २०६३ र नेपाल खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ सँग बाभिएको भनी विनाकारण यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दिएको रिटनिवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत अर्थ मन्त्रालयको मिति २०६८।१।२८ को लिखित जवाफ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३५(२) मा सरकारी, सहकारी र निजी क्षेत्रको माध्यमबाट मुलुकमा अर्थतन्त्रको विकास गर्ने नीति राज्यले लिने व्यवस्था छ। सोही अनुरूप जनताको सेवा सुविधा पुऱ्याउने कार्यमा राज्यको एकाधिकार नरही निजी क्षेत्रसमेत संलग्न हुन सक्ने क्षेत्रमा गुणस्तरीय, प्रभावकारी र भरपर्दो सेवा उपलब्ध गराउन निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने मान्यता विकसित भएको छ। के कस्तो सेवा निजी क्षेत्रबाट सञ्चालन गराउने भन्ने कुरा विशुद्ध नीतिगत विषय हो। नगरपालिका क्षेत्रमा खानेपानी तथा सरसफाई सेवालाई नियमित, व्यवस्थित, गुणस्तरयुक्त र सर्वसुलभ बनाई भरदो सेवा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले तत्कालीन प्रतिनिधिसभाबाट खानेपानी संस्थान (तेस्रो संशोधन) ऐन, २०६३ र

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ बनेका हुन्। खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको अवधारणा पूर्णतः निजीकरणको अवधारणा पनि होइन। त्यसमा नेपाल सरकारका निकाय, स्थानीय निकाय, उपभोक्ता समूह, उद्योग वाणिज्य संघ र गैरसरकारी संस्थासमेत संलग्न रहने व्यवस्था छ। त्यसैले बोर्डमा सरकारी र निजी क्षेत्रको समेत सहभागिता रहन्छ। स्थानीय जनता र स्थानीय निकायको अधिकाधिक सहभागितामा जनतालाई अधिकाधिक सेवा र सुविधा दिने उद्देश्यले नै खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ लागू भएको हो। यस्तो ऐनलाई संविधानको धारा १६ समेतसँग बाभिएको भन्ने निवेदकको जिकीर सर्वथा अनुचित र आधारहीन छ। सो ऐनका व्यवस्थाहरू के कसरी संविधानसँग बाभिएको हो भन्ने निवेदकले स्पष्ट आधार देखाउनु भएको छैन। संविधानले निःशुल्क स्वास्थ्य सेवाको हक दिएको भन्ने मात्र कारणले खानेपानी लगायतका सेवाहरू पनि निःशुल्क हुन्छन् भनी अर्थ गर्न मिल्दैन। अतः नेपाल खानेपानी संस्थान (तेस्रो संशोधन) ऐन, २०६३ र खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ संविधानप्रतिकूल नहुँदा रिट निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन। यो विषय कसैको व्यक्तिगत हक, हित र सरोकारको नभई सार्वजनिक हक, हित र सरोकारको विषय हो। यसै विषयमा पहिले पनि रिट निवेदन दायर भई विचाराधीन रहेको भन्ने निवेदकले नै उल्लेख गर्नु भएको छ। एउटै विषयमा पटकपटक रिट दिने र सम्मानीत अदालतको समय, स्रोत र साधन अनावश्यक रूपमा खर्च हुने अवस्थाको अन्त्य गर्न एउटै संवैधानिक र कानूनी प्रश्न रहेको सार्वजनिक सरोकारको विषयमा एउटा मात्र निवेदन ग्रहण गर्ने परिपाटी अवलम्बन गर्न आवश्यक रहेको

हुँदा सोही आधारमा प्रस्तुत रिट खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यवस्थापिका संसद सचिवालयको तर्फबाट पेश भएको मिति २०६८।६।२३ को लिखित जवाफ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले राज्यका तीन अङ्ग व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाको व्यवस्था गरी व्यवस्थापिका संसदलाई कानून निर्माण गर्ने सर्वोच्च निकायको रूपमा स्थापित गरेको छ । विधायिकी सक्षमताका आधारमा निर्माण भएको नेपाल खानेपानी संस्थान, २०४६ को तेस्रो संशोधन र खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को व्यवस्था के कसरी संविधानसँग बाभिएको हो भन्ने बारेमा निवेदकले तथ्यपरक रूपमा उल्लेख गर्न नसकेको हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ । साथै खानेपानी महसुल निर्धारण आयोगको विघटनको बारेमा सम्बन्धित निकायले लिखितजवाफ पेश गर्ने नै हुँदा विनाकारण यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई दर्ता गरिएको रिट निवेदन खारेजभागी हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को मिति २०६४।६।१३ को निर्णयअनुसार खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को दफा ७ र काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड नियमावली, २०६४ को नियम ४ बमोजिम नेपाल खानेपानी संस्थानले काठमाडौं उपत्यकाभित्र सञ्चालन र व्यवस्थापन गरिरहेको खानेपानी तथा ढल निकास सेवा प्रणालीसँग सम्बद्ध सम्पत्ति र दायित्व एवं कर्मचारीहरूसमेत काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डमा सार्ने गरी सो बोर्ड र यस संस्थानबीच मिति २०६४।१०।२० मा सम्झौता भई मिति २०६४।११।१ देखि लागू हुने गरी काठमाडौं

उपत्यकाको खानेपानी सेवा प्रणालीको सम्पत्ति र दायित्वसमेत बोर्डमा हस्तान्तरण भएको छ । हाल यस संस्थानले काठमाडौं उपत्यका बाहिरका २२ वटा शहरी सत्रहरूमा खानेपानी सेवा प्रणाली सञ्चालन गरिआएकोमा भरतपुर तथा हेटौँडाका खानेपानी संस्थान मातहतको खानेपानी सेवा प्रणाली खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ अन्तर्गत खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन भई हस्तान्तरण हुने प्रक्रियामा रहेको छ । सो विषयमा समेत यस संस्थानसमेतलाई विपक्षी बनाई ०६७-WS-००१२ र ०६७-WS-००१३ का रिट निवेदनहरू दर्ता भई सम्मानीत अदालतसमक्ष विचाराधीन रहेका छन् । तसर्थ विनाकारण यस संस्थानलाई विपक्षी बनाई दर्ता भएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत नेपाल खानेपानी संस्थान, केन्द्रीय कार्यालयसमेतको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ अन्तर्गत गठित नेपाल खानेपानी संस्थानले काठमाडौं उपत्यकालगायत देशका विभिन्न २२ वटा शहरी क्षेत्रमा खानेपानी सेवा प्रदान गर्दै आएकोमा नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ मा भएको दोस्रो संशोधन, २०६३ तथा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ लागू भएपछि सो ऐनको दफा ७ बमोजिम काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन भई नेपाल खानेपानी संस्थानले सञ्चालन गरिआएको काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी तथा ढल निकासको सेवा प्रणाली यस लिमिटेडलाई हस्तान्तरण भएको छ । सो विषयमा नेपाल खानेपानी संस्थान र काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डबीच २०६४।१०।२० मा सम्झौता भई २०६४।११।१ देखि नै काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी प्रणालीको सञ्चालन र व्यवस्थापन यस कम्पनीले

गरिआएको छ। काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी वितरण प्रणालीलाई शुद्ध, सफा, गुणस्तरीय बनाई पाइप लाइन विस्तार, मर्मतसुधार, चुहावट नियन्त्रणसमेत साधनस्रोतले भ्याएसम्मका सेवाहरू दिई आएको छ। तसर्थ, काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी सेवा प्रणाली यस लिमिटेडलाई हस्तान्तरण भएको कारणबाट निवेदकहरूको संवैधानिक एवं कानूनी हकअधिकारमा आघात पर्ने अवस्था नहुँदा आधारहीन रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ।

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को दफा ३(१) बमोजिम नगरपालिकासँग परामर्श गरी नेपाल सरकारले खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन गर्नसक्ने र ऐ. दफा ३(२) बमोजिम नगरपालिकाले निवेदन गरेमा जाँचबुझ गरी बोर्ड गठन गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ। विपक्षीले नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ को तेस्रो संशोधन तथा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ समेत बदर गरिपाउँ भनी निवेदन गरेकोमा सो ऐन बदर हुनुपर्ने वस्तुनिष्ठ आधार पेश गर्न सक्नुभएको छैन। उल्लिखित ऐनले निवेदकको कुनै हकअधिकार हनन् गरेको अवस्था नदेखिँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत ललितपुर उपमहानगरपालिकाको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ।

खानेपानी संस्थानलाई निजीकरण गर्ने कार्यमा यस भक्तपुर नगरपालिकाको कुनै भूमिका नभएको, सो कार्य राज्यको नीतिमा भरपर्ने विषयअन्तर्गत पर्ने हुँदा यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई रिट दिनुपर्ने कुनै कारण पनि छैन। तसर्थ आधारहीन रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत भक्तपुर नगरपालिकाको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ।

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को दफा ७ र काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड नियमावली, २०६४ को नियम ४ अनुसार नेपाल खानेपानी संस्थानले सञ्चालन गरिआएको खानेपानी तथा ढल निकास सेवा प्रणाली र सोसँग सम्बद्ध सम्पत्ति, दायित्व एवं कर्मचारीहरूसमेत काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डमा सार्ने गरी यस बोर्ड र नेपाल खानेपानी संस्थानबीच मिति २०६४।१०।२० मा सम्झौता भई मिति २०६४।११।१९ देखि सोअनुरूप हस्तान्तरण भएको हो। खानेपानी सेवा प्रणालीलाई निजीकरण गर्न नहुने र राज्यले नै सर्वसुलभ रूपले खानेपानी उपलब्ध गराउनुपर्ने, निजीकरण गर्दा महसुल बढ्ने जस्ता तर्कहरू निवेदकले लिएको भएतापनि यस बोर्डको मातहतमा सञ्चालित काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड नाफामूलक कम्पनी नभएको, सार्वजनिक निजी साभेदारीको अवधारणाअनुरूप उद्योग वाणिज्य महासंघ, स्थानीय नगरपालिकाहरू समेतको सहभागितामा यो कम्पनी स्थापित भएको हुँदा खानेपानी सेवा प्रणालीलाई अभि प्रभावकारी र दुरुस्त बनाउन सञ्चालित भएको छ। नेपाल खानेपानी संस्थानको सम्पत्ति, दायित्व र जनशक्ति काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडमा सरेको भन्दैमा खानेपानी संस्थानको निजीकरण भएको मान्न मिल्दैन। खानेपानीको वितरण सेवालाई प्रभावकारी बनाउन व्यवस्थापनसम्म हस्तान्तरण भएको हो। त्यसैगरी, नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ को तेस्रो संशोधन तथा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ समेत संविधानप्रतिकूल भन्ने निवेदन दावी आधारहीन छ। तसर्थ, विनाकारण र विनाआधार हचुवाको भरमा सो ऐनहरू बदर हुनुपर्दछ, भनी दर्ता भएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज होस् भन्ने

समेत काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमलाई कार्यान्वयन गर्ने निकाय गा.वि.स. भएकोले नेपाल सरकारले लागू गरेका ऐन कानूनको पालना गर्नु यस गा.वि.स.को कर्तव्य हो । यस गा.वि.स.ले निवेदकहरूको कुनै हक अधिकारमा आघात पर्ने कार्य नगरेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने मनमैजु गा.वि.स.को तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

सर्वसाधारण जनताको स्वास्थ्य र सुविधा कायम राख्न नेपालमा विभिन्न क्षेत्रमा नियमित रूपले स्वच्छ खानेपानी उपलब्ध गराउन र ढल निकास प्रणालीलाई सुव्यवस्थित गराउन नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ जारी भएको हो । वर्तमान समयमा सो एउटै संस्थानले खानेपानी सेवालालाई प्रभावकारी बनाउन असम्भव भएको हुँदा सो ऐनमा तेस्रो संशोधन गरी खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ समेत जारी गरी खानेपानी संस्थानले गरिआएको काममध्ये काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी सेवालालाई अरु सबल, सुदृढ, सुव्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ अन्तर्गत काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडको स्थापना भएको र हाल सोही कम्पनीले खानेपानी सेवा सञ्चालन गर्दै आएको छ । तसर्थ, निवेदकको मौलिक एवं कानूनी हकमा प्रतिकूल असर पर्ने गरी यस मन्त्रालयबाट कुनै काम नभएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ को तेस्रो संशोधन तथा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ खानेपानी सेवालालाई समयानुकूल सुधार गरी

प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्ने उद्देश्यले जारी भएका हुन् । उक्त ऐनहरू अनुरूप खानेपानी सेवालालाई निजीकरण गर्दा नै सो सेवा अरु प्रभावकारी बन्न सक्तछ । तसर्थ आधारहीन कुरा उल्लेख गरी दिएको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत सैबु गा.वि.स.को तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

खानेपानी सेवाको सम्पूर्ण जिम्मेवारी नेपाल खानेपानी संस्थानलाई दिएको भएतापनि सबै नागरिकलाई शुद्ध खानेपानी वितरण गर्ने कार्य सो संस्थान मात्रले गर्न सम्भव नभएको र खानेपानी वितरण सेवालालाई सुदृढ, प्रभावकारी र चुस्त पार्न सो सेवालालाई सार्वजनिक निजी साभेदारीअनुरूप सञ्चालन गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक ठानी खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ लागू गरी सोही ऐनअनुसार गठन भएको काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडले काठमाडौं उपत्यकाभित्र खानेपानी सेवा सञ्चालन गरिआएको छ । यस गा.वि.स.ले निवेदकको हकमा आघात पर्ने कुनै कार्य नगरेको हुँदा आधारहीन रूपमा यस गा.वि.स.लाई विपक्षी बनाई दर्ता गरिएको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत सुन्दरीजल गा.वि.स.को तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुवेदीले खानेपानी तथा ढल निकास सेवालालाई बढी चुस्त, दुरुस्त र प्रभावकारी बनाई उपभोक्ताहरूलाई खानेपानी सेवा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले शहरी क्षेत्रको खानेपानी प्रणालीमा निजी क्षेत्रलाईसमेत संलग्न गराई प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६मा तेस्रो संशोधन

गरिएको हो। साथसाथै खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ र खानेपानी महसुल निर्धारण ऐन, २०६३ पनि जारी भएको हो। उक्त तीनवटै ऐनहरूबाट खानेपानीको व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रलाई संलग्न गराउने कानूनी मार्ग प्रशस्त गरिएको हो। कानूनले गरेको व्यवस्थाअनुसार काठमाडौं उपत्यकालगायत अन्य केही शहरी क्षेत्रको खानेपानी व्यवस्थापन गर्न निजी क्षेत्रलाई अगाडि ल्याउने काम भएको छ। यसै सिलसिलामा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन भई काठमाडौं उपत्यका, हेटौंडा र भरतपुरमा नेपाल खानेपानी संस्थानले सञ्चालन गरिआएको खानेपानी प्रणालीसहित सो संस्थानको सम्पत्ति र दायित्व सम्बन्धित खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डमा हस्तान्तरण भएको छ। मुलुकले अवलम्बन गरेको खुल्ला बजार एवं प्रतिस्पर्धात्मक सेवाको नीतिअनुरूप खानेपानीलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले नै खानेपानीको व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रलाई प्रवेश गराउन लागिएको हो। यसबाट खानेपानी प्रणाली अझ सुदृढ र प्रभावकारी हुन जाने हुन्छ। केवल सरकारले मात्र यो कार्य गर्नु बाञ्छनीय पनि हुँदैन। अतः कुनै आधारविना यी ऐनहरू बदर गर्न माग गरिएको रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो।

विपक्षी ललितपुर उपमहानगरपालिकाको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता रमेशकुमार रोक्काले काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी व्यवस्थापन सुधार गर्ने उद्देश्यले बोर्ड गठन भई नेपाल खानेपानी संस्थानले सञ्चालन गरिआएको खानेपानी वितरणलगायतको कामकारवाही काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडले गरिआएको हो। खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डमा स्थानीय नगरपालिका समेतको तर्फबाट प्रतिनिधि रहने व्यवस्था छ। तसर्थ,

आधारविना दिइएको रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो।

विपक्षीहरूको तर्फबाट रहनु भएका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नुभएको बहस सुनी मिसिल अध्ययन गरी निर्णय तर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत रिट निवेदनमा निम्न प्रश्नहरूको निरूपण हुनुपर्ने देखियो:

१. खानेपानीको व्यवस्थापन प्रणालीलाई सुधार गर्न नेपाल सरकारले निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउन सक्ने नसक्ने के हो ?
२. सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपमा दर्ता भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकहरूले सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषयको उचित प्रतिनिधित्व गर्न सकेको अवस्था छ वा छैन ?
३. निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो, होइन ? र,
४. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (१) अन्तर्गत दर्ता हुने रिट निवेदन र सोही उपधारा (२) अन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपमा दर्ता हुने रिट निवेदनको दर्ता र सुनुवाइको सम्बन्धमा कुनै निश्चित प्रक्रिया वा मापदण्ड निर्धारण गरिनुपर्ने हो, होइन ?

२. सर्वप्रथम निरूपण गरिनुपर्ने पहिलो प्रश्नको सम्बन्धमा विवेचना गरौं। प्रस्तुत रिट निवेदन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (१) र (२) बमोजिम दर्ता भएको छ। निवेदकहरूले नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ को तेस्रो संशोधन, २०६३ तथा नेपाल खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ समेत संविधानको धारा १६ समेतसँग बाझिएको

हुँदा उक्त दुवै ऐनहरू प्रारम्भदेखि नै बदर घोषित गरी सो ऐनहरू बमोजिम नेपाल खानेपानी संस्थान, काठमाडौं उपत्यका शाखाको सम्पत्ति एवं दायित्व समेत काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडलाई हस्तान्तरण गर्ने गरी नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्बाट भएको मिति २०६४।६।१३ को निर्णयसहितको कामकारवाही बदर गरिपाऊँ भन्ने माग गरेको देखिन्छ। निवेदकहरूले नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ मा भएको तेस्रो संशोधन र खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को सम्पूर्ण कानूनी व्यवस्थाको वैधतामा प्रश्न उठाई संविधानको धारा १०७(१) बमोजिम उक्त दुवै ऐनहरू बदर गरिपाऊँ भन्ने माग गरे पनि सारभूत रूपमा नेपाल खानेपानी संस्थानले सञ्चालन गरिआएको खानेपानी प्रणालीको व्यवस्थापन खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डमा हस्तान्तरण गर्ने विषयमा भएको नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को निर्णयबाट खानेपानीको सेवालालाई निजीकरण गरिएकोले त्यसरी खानेपानी सेवालालाई निजीकरण गर्न नमिल्ने भनी उक्त दुवै ऐनहरूको वैधतामा प्रश्न उठाएको देखियो।

३. पानी मानव जीवनको लागि मात्र नभई सम्पूर्ण जीवजन्तु एवं वनस्पतिको जीवन र अस्तित्वसँग गाँसिएको प्राकृतिक उपहार हो। खासगरी जनसंख्याको बढोत्तरी एवं तीव्र रूपमा भएको शहरीकरणको अनुपातमा पानीका स्रोतहरू सीमित बन्दै जाने र त्यसको उपभोग गर्ने जनसंख्या चाहिँ दिनानुदिन वृद्धि हुँदै जाने हुँदा उपलब्ध पानीको स्रोतलाई वैज्ञानिक रूपमा व्यवस्थापन गरी मानव जीवनको लागि पिउनयोग्य पानीको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने र त्यसको वितरण प्रणालीलाई प्रभावकारी र व्यवस्थित गर्नुपर्ने अवस्थाहरू सिर्जना भएका हुन्छन्।

४. खानेपानीमा पहुँच हुनु प्रत्येक मानिसको प्राकृतिक अधिकार नै हो। तथापि त्यसमाथि कुनै व्यक्ति विशेषले अन्य सम्पत्ति जस्तै गरी एकलौटी रूपमा स्वामित्व स्थापित गर्न सक्तैन। यथार्थमा खानेपानी प्रकृतिले दिएको निःशुल्क उपहार हो, यसमा मानव जातिको फलोपभोगको अधिकार (Usufructuary Right) मात्र स्थापित हुन सक्तछ। त्यसैकारण खानेपानीको स्रोतमाथि कुनै व्यक्ति विशेषको एकाधिकार रहने गरी त्यसको निजीकरण गर्ने भन्ने प्रश्न आउँदैन। तथापि खानेपानीको प्राकृतिक स्रोतहरूको सीमितता एकातिर छ भने अर्कोतर्फ एकत्रित बसोबास, जनसंख्याको तीव्र वृद्धि एवं बढ्दो शहरीकरणका कारण पानीको अभाव सिर्जना हुने अवस्था पनि विद्यमान छ। त्यसैले निःशुल्क रूपमै उपलब्ध भएको भएतापनि स्रोतमा उपलब्ध पानीलाई पिउनयोग्य बनाई सबै जनताको पहुँचमा पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ। पानीको शुद्धीकरण तथा प्रशोधन गरी भण्डारण र आपूर्ति प्रणालीको विकास गरी वितरण नगर्ने हो भने सबै जनतामा शुद्ध खानेपानीको पहुँच स्थापित हुने अवस्था छैन। यसका लागि राज्यले खानेपानीको आपूर्ति प्रणालीलाई वैज्ञानिक, प्रभावकारी, दिगो एवं सर्वसुलभ रूपमा सञ्चालन गर्न सक्तछ।

५. राज्यले खानेपानीको सेवालालाई कसरी सञ्चालन गर्ने भन्ने विषय सरकारको नीतिगत क्षेत्रभित्र पर्ने विषय हो। खानेपानीको सेवालालाई राज्य स्वयंले सञ्चालन गर्न सम्भव नभएको वा सरकारको क्षमता वा आर्थिक साधन स्रोत अपर्याप्त भएको अवस्थामा खानेपानीको आपूर्ति प्रणालीलाई सुधार नै गर्नु नपर्ने पनि भन्न मिल्दैन। राज्यको क्षमताले सम्भव नदेखिएको सेवा पनि राज्यले नै उपलब्ध गराउनुपर्दछ भन्ने हो भने यथार्थमा सर्वसाधारण उपभोक्ताको लागि त्यस्तो सेवाबाट

बञ्चितिको स्थिति उत्पन्न हुन आउँछ । त्यसैकारण खानेपानी सेवालालाई केवल राज्यको तहबाट मात्रै सञ्चालन गरिनुपर्दछ, भन्न व्यवहारिक पनि हुँदैन ।

६. खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ र नेपाल खानेपानी संस्थान तेस्रो संशोधन ऐन, २०६३ नगरपालिका क्षेत्रभित्रको खानेपानी तथा सरसफाई सेवालालाई नियमित, व्यवस्थित, गुणस्तरयुक्त र सुलभ बनाई त्यस्तो क्षेत्रका बासिन्दालाई भरपर्दो सेवा प्रदान गर्ने गराउने उचित र प्रभावकारी व्यवस्था गर्ने उद्देश्यले लागू भएको भन्ने देखिन्छ । खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को दफा ३ अन्तर्गत गठन हुने बोर्ड तथा दफा ७ अन्तर्गत गठन हुने काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड समेतमा स्थानीय नगरपालिका एवं गा.वि.स.हरूको प्रतिनिधित्वसमेत हुने व्यवस्था देखिन्छ । त्यस्तै दफा १० बमोजिम गठन हुने बोर्डको कार्यकारी समितिमा स्थानीय निकाय, नेपाल सरकारका सम्बन्धित मन्त्रालय, स्थानीय उपभोक्ता संघ, उद्योग वाणिज्य संघलगायतका संघसंस्थाहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिएको देखिन्छ । यसरी खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ अन्तर्गत गठन हुने खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डहरू विशुद्ध निजी क्षेत्रबाट मात्रै गठन हुने नभई सार्वजनिक र निजी साभेदारीको अवधारणाअनुरूप स्थानीय उपभोक्ताको समेत संलग्नतामा गठन हुने देखिन्छन् ।

७. खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ मा भएको तेस्रो संशोधन, २०६३ समेतले खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन भएका नगरपालिका क्षेत्रमा संस्थानले सञ्चालन गरिआएको खानेपानी तथा सरसफाई प्रणालीसहितको सम्पत्ति र दायित्व त्यस्तो बोर्डमा हस्तान्तरण गरिने व्यवस्था गरेको

देखिन्छ । यी दुवै ऐनहरूको मुख्य उद्देश्य नगरपालिका क्षेत्रको खानेपानी प्रणालीलाई वैज्ञानिक, प्रभावकारी र चुस्त बनाई शुद्ध खानेपानी सेवा उपलब्ध गराउने रहेको र त्यसको लागि बोर्डको कार्यकारी समितिमा सम्बन्धित उपभोक्ताहरू समेतलाई सहभागी गराइएको अवस्था हुँदा खानेपानी प्रणालीको व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले लागू भएका उक्त दुवै ऐनहरूअन्तर्गत नेपाल सरकारले काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन गर्न र सो अन्तर्गत उपत्यकाको खानेपानी प्रणालीलाई हस्तान्तरण गर्न नसक्ने कुनै अवस्था देखिँदैन । यसरी नेपाल खानेपानी संस्थानले सञ्चालन गरिआएको खानेपानीको सेवा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डमा हस्तान्तरण गर्दा खानेपानीको व्यवस्थापन प्रणालीसम्ममा निजी क्षेत्रको समेत सहभागिता हुने देखिन्छ । खानेपानीको व्यवस्थापन गर्ने विषय र खानेपानीको स्रोतलाई नै निजीकरण गर्ने विषय नितान्त फरक फरक विषय हुन् । उपभोक्तालाई सुलभ र प्रभावकारी रूपमा खानेपानी उपलब्ध गराउनको लागि खानेपानीको सञ्चालन र व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यमा केवल सरकारी स्वामित्वको नेपाल खानेपानी संस्थानबाट मात्र हुनुपर्दछ वा सो संस्थानले खानेपानी प्रणाली सञ्चालन गर्दा मात्रै उपभोक्ताले सरल, सुलभ र प्रभावकारी सेवा पाउँदछन् भन्ने कुनै आधार देखिँदैन । त्यसैले खानेपानी जस्तो आधारभूत सेवालालाई आवश्यकताअनुसार व्यवस्थित नियमित र प्रभावकारी बनाउन सो सम्बन्धी कार्य कुनै एउटा निकायमा मात्र सीमित गर्नु बाञ्छनीय पनि हुँदैन । खानेपानीको सेवालालाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन त्यसको सञ्चालन प्रक्रियामा सरकारी निकायका साथसाथै स्थानीय उपभोक्ता, स्थानीय निकाय र उद्योग वाणिज्य संघ जस्ता

सरोकारवालाहरूलाई समेत सहभागी बनाई सञ्चालन गर्दा थप प्रभावकारी भई खानेपानीको व्यवस्थापनमा ती सबै निकायको स्वामित्व स्थापित हुने देखिन्छ। त्यसैले खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन गरी खानेपानीको व्यवस्थापन गर्ने गरी भएका कामकारवाहीबाट खानेपानीको स्रोतमाथि नै निजीकरण भएको भनी मान्न र अर्थ गर्न मिल्दैन। राज्यको तर्फबाट दिइने खानेपानीको सेवाको सञ्चालनमा उपभोक्तासहितको निजी क्षेत्रलाई समावेश गराउन नमिल्ने कुनै कारण पनि देखिँदैन। तसर्थ खानेपानीको आपूर्ति र सञ्चालन सरकार मातहतको नेपाल खानेपानी संस्थानबाट मात्रै हुनुपर्दछ भन्ने निवेदकको प्रारम्भिक दावी मनासिव छैन।

८. अब दोस्रो प्रश्न, निवेदकहरूले सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषयलाई प्रस्तुत रिट निवेदनमा सार्थक प्रतिनिधित्व गर्न सकेको अवस्था छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा निवेदकहरूले नेपाल खानेपानी संस्थान, काठमाडौं उपत्यका शाखाको ग्राहक भएको हैसियत देखाई नेपाल खानेपानी संस्थानको काठमाडौं उपत्यका शाखाअन्तर्गतको सम्पत्ति तथा दायित्व काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डलाई हस्तान्तरण गर्ने कार्यबाट सार्वजनिक सरोकारको विषयमा आघात परेको भन्ने मुख्य आधार प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। निवेदकहरूको रिट निवेदन व्यहोरा अवलोकन गर्दा एशियाली विकास बैंकलगायतका दातृ निकायहरूको दबावमा नेपाल खानेपानी संस्थानको सेवा प्रणालीलाई खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डमा हस्तान्तरण गरी निजीकरण गरिएको र यसबाट नेपाल खानेपानी संस्थानको सम्पत्ति र पूर्वाधारहरूमा असर परिरहेको भन्नेसमेतको जिकीर लिएको देखिन्छ। नेपाल खानेपानी संस्थान,

उपत्यका शाखाको सम्पत्ति र दायित्व काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डलाई हस्तान्तरण गर्दा त्यसबाट सर्वसाधारण उपभोक्तालाई के कसरी प्रतिकूल असर पर्ने वा परेको हो भन्नेबारेमा निवेदकहरूले कुनै विश्वसनीय आधार देखाएको छैन। खानेपानीको विषयमा सर्वसाधारणको चासो वा सरोकार भनेको प्रभावकारी, शुद्ध र नियमित रूपमा खानेपानी आपूर्तिको प्रत्याभूतिबाहेक अरु हुन पनि सक्तैन। चाहे त्यो प्रणाली सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रणको नेपाल खानेपानी संस्थानले सञ्चालन गरोस् वा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड नामक संस्था वा अन्य कसैले नै किन नगरोस्। सर्वसाधारण नागरिक वा उपभोक्ताको लागि खानेपानीको निर्वाध उपलब्धता र त्यसमा सहज पहुँचबाहेक अन्य हुन पनि सक्तैन। त्यसैले खानेपानीको सञ्चालनका लागि खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको स्थापनाको विषयले सर्वसाधारणलाई कुनै प्रतिकूल असर पर्ने अवस्था नै देखिँदैन।

९. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणको लागि यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत निवेदन दिने व्यक्तिले त्यस्तो निवेदन दिनु मात्र पर्याप्त र पूर्ण हुन सक्तैन। यस अदालतबाट निरूपण हुनुपर्ने भनी ल्याइने त्यस्तो विवादमा सार्वजनिक सरोकार वा हक रहेको छ भन्ने सतही दावा मात्र पनि पर्याप्त हुँदैन। सर्वसाधारण जनताको सामान्य चासो मात्र भएका वा सम्बन्धित वर्ग वा समूहका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूले त्यस विषयमा कुनै चासो नलिएका वा सर्वसाधारणको सामान्य चासो रहेपनि त्यसउपर

त्यस्तो समूह वा व्यक्तिहरू स्वयम् आफैँ कानूनी उपचारको मार्ग अवलम्बन गर्न सक्षम भएकोमा निजहरूले त्यसरी उपचारको मार्ग अवलम्बन गर्न वास्ता नगरेका सबै विषयहरूलाई सार्वजनिक हक वा सरोकार निहीत रहेका विषय भनी अर्को कुनै व्यक्तिले यस अदालतमा ल्याउँदैमा त्यस्ता सबै विवादहरूलाई सार्वजनिक हक वा सरोकार निहीत रहेको विवाद मान्न पनि सकिदैन । त्यसैले कुनै बौद्धिक उत्सुकता वा चासो देखाई वा सस्तो प्रचारवाजीको निहीत उद्देश्यले कुनै अमूक विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद भन्ने नामाकरण गरी यस अदालतमा प्रवेश गर्दैमा ती सबै विवादहरू स्वतः संविधानको धारा १०७(२) अन्तर्गत न्यायिक निरूपणका लागि विचारणीय नै हुन्छन् भन्ने होइन ।

१०. सार्वजनिक हक वा सरोकारको मुद्दामा यस अदालतमा रिट निवेदन दर्ता गराई सकेपछि त्यसमा अन्तरनिहीत विवादलाई संविधान र कानूनसम्मत तरिकाले निरूपण गरी सम्बन्धित सरोकारवाला समुदाय वा सर्वसाधारण जनता वा खास वर्गको हित संरक्षण गरी सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति दिलाउनु पर्ने यस अदालतको मुख्य दायित्व हुन्छ । त्यसैले समाजका बहुसंख्यक सदस्यभन्दा बढी चेतनशील र सर्वसाधारणको प्रतिनिधित्व गर्न सक्षम भएको भन्ने आधारमा संविधानको धारा १०७(२) अन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको विवादमा निवेदन दिने निवेदकलाई हकद्वैया रहेको मानी त्यस्तो निवेदनहरू यस अदालतले ग्रहण गरी न्याय निरूपण गरिआएको हो । तर यसको अर्थ व्यक्तिगत रूपमा दायर गरिने कुनै मुद्दाभन्दा पनि प्रभावहीन वा असक्षम प्रतिनिधित्व गर्ने वा त्यस्तो विवादको सुनुवाइको सिलसिलामा पैरवी नै नगर्ने वा गरेपनि नितान्त

औपचारिक रूपको वा प्रभावहीन पैरवी गरिन्छ भन्ने पनि अदालतले त्यसप्रकारको प्रभावहीन प्रतिनिधित्व वा पैरवीलाई स्वीकार गर्नुपर्दछ भन्ने होइन । सार्वजनिक सरोकार वा हकहितको विषयमा रिट निवेदन दिने तर त्यसको विवेकसम्मत र न्यायपूर्ण निष्कर्ष निकाल्ने प्रक्रियामा हेलचेक्र्याई वा वेवास्ता गर्ने हो भन्ने सो विषयले सम्बन्धित समुदाय वा सर्वसाधारणको हित वा सरोकारमा धोकाजन्य क्षति पुग्न सक्तछ । अतः सार्वजनिक सरोकारको प्रश्न उठाई अदालत प्रवेश गर्ने व्यक्तिको यस्तो प्रवृत्तिलाई हतोत्साहित गर्नु यस अदालतको प्रमुख दायित्व हुन आउँछ । अन्यथा कुनै समुदाय वा सर्वसाधारणको हक वा सरोकारको संरक्षण गर्ने बहानामा सोही समुदाय वा सर्वसाधारणप्रति नै प्रकारान्तरले हानि पुऱ्याउने प्रवृत्तिले प्रसय पाउने हुन्छ । त्यसैकारण सार्वजनिक हक वा सरोकारको यस्तो विवाद ल्याउने निवेदकले सो विवाद दर्ता गरेपछि त्यसको निरूपण भई नसकुञ्जेलसम्म सो विवादमा सन्निहित प्रश्नको कानून र न्यायसम्मत समाधान गर्ने प्रक्रियामा अदालतलाई निरन्तर रूपमा पृष्ठपोषण गरी सघाउ पुऱ्याउनु पर्ने दायित्व अन्तरनिहीत रहेको हुन्छ । कुनै खास वर्ग वा समूह वा सर्वसाधारण जनताको सरोकार वा हितको विषय समाई यस अदालतमा संविधानको धारा १०७(२) अन्तर्गत प्रवेश गर्ने व्यक्तिले केवल रिट दिँदाको अवस्थामा मात्र अदालतलाई केही नयाँ खालको विवाद ल्याइदिए जस्तो गर्ने तर त्यसको निरूपणको चरणसम्म आईपुग्दा सो विषयलाई वेवास्ता गर्ने प्रवृत्तिले सार्वजनिक सरोकार वा हकको विषयलाई सही प्रतिनिधित्व गरेको ठहर्दैन र त्यस्तो विवादमा निवेदकको सार्थक सम्बन्ध र तात्विक सरोकार रहेको मान्न पनि सकिदैन ।

११. आफ्नो कुनै अर्थपूर्ण सम्बन्ध नै नरहेको वा आफूले सरोकार राख्नुपर्ने पर्याप्त एवम् मनासिव कारण पनि नभएको कुनै विषयलाई सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद भनी यस अदालतमा प्रवेश गराउँदा त्यसमा यस अदालतको समय र साधनस्रोत समेतको अपव्यय हुने स्थिति एकातर्फ छ भने अर्कोतर्फ त्यस्ता विषयहरू औचित्यहीन भई रिट निवेदन नै खारेज हुने अवस्था पनि आउँछ। यसरी हचुवाको आधारमा यस अदालतमा रिट दर्ता गराएको कारणबाट सो विषयको कार्यान्वयन समेतमा लामो समयसम्म अवरोध सिर्जना हुने र त्यसबाट वास्तविक सरोकारवालालाई नै प्रतिकूल असर पर्ने तथा विपक्षीहरूको साधनस्रोत समेत विनाकारण अपव्यय हुने स्थितिसमेत खडा हुने देखिन्छ। यस्तो परिस्थितिको लागि संविधानको धारा १०७(२) अन्तर्गत सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद निरूपणको नाममा यस अदालतको अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गर्ने गराउने भन्ने अपेक्षा सो संवैधानिक व्यवस्थाले गरेकै होइन।

१२. सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादमा यस अदालतसमक्ष निवेदन दिने व्यक्तिको त्यस्तो विवादको विषयसँग सार्थक सम्बन्ध (Meaningful Relation) र तात्त्विक सरोकार (Substantial Interest) हुनुपर्ने र विवादमा मुछिएको सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषयसँग जनसाधारणको प्रतिनिधित्व निजले सही रूपमा गर्न सक्तछ भन्ने कुराको निजले अदालतलाई विश्वास दिलाउनु पर्दछ भनी अधिवक्ता राधेश्याम अधिकारी विरुद्ध मन्त्रपरिषद् सचिवालयसमेत भएको २०४७ सालको रिट नं. ९८९ मा यस अदालतको विशेष इजलासबाट विस्तृत व्याख्या भई निश्चित सिद्धान्त नै कायम भएको देखिन्छ (नेकाप २०४८, अङ्क १२, नि.नं. ४४३०, पृष्ठ ८१०)।

१३. यस्तो सम्बन्ध र सरोकार निवेदकले केवल निवेदन दर्ता गर्दाको अवस्थामा मात्र देखाएर पनि हुँदैन। रिट निवेदनको किनारा हुँदाको अवस्थासम्म सो निवेदनको सुनुवाइको क्रममा समावेश हुन आउने सबै पक्षको जिज्ञासा समाधान गर्न र सो विषयको वास्तविक सरोकारवालाहरूलाई कुनै प्रतिकूल असर वा अन्याय नहुने वा गम्भीर मर्का नपरोस् भन्ने उद्देश्यले त्यस्तो विषयको न्यायोचित निरूपण कसरी हुन सक्तछ भन्ने सम्बन्धमा यथार्थ र विवेकसम्मत सुझाव पेश गर्नु सार्वजनिक सरोकारको विवाद लिई आउने पक्षको थप जिम्मेवारी र दायित्व रहन्छ भन्ने निवेदक बालकृष्ण नेउपाने विरुद्ध मन्त्रपरिषद् सचिवालयसमेत भएको २०४९ सालको रिट नं. २५३९ को रिट निवेदनमा यस अदालतबाट सिद्धान्त कायम भएको देखिन्छ (नेकाप २०५४, नि.नं. ६३९६)।

१४. प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठाइएको विषयवस्तुलाई निवेदकहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनी दावी लिएको भएतापनि खानेपानी संस्थानले प्रदान गर्दै आएको सेवा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ अन्तर्गत गठित खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डलाई हस्तान्तरण गर्ने प्रक्रिया वा निर्णयबाट खानेपानीका आम उपभोक्तालाई के नकरात्मक असर पर्दछ भन्ने बारेमा निवेदकहरूले कुनै वस्तुगत आधार देखाउन सकेको समेत पाइँदैन। सर्वसुलभ र नियमित रूपमा स्वच्छ खानेपानी प्राप्त गर्ने कुरामा आम उपभोक्ता वा सर्वसाधारणको चासो वा सरोकार रहन्छ, तर खानेपानीको वितरण नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको नेपाल खानेपानी संस्थानले गर्ने कि खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड या यस्तै अन्य कुनै निकायले गर्ने भन्ने विषयमा सर्वसाधारण उपभोक्तालाई सरोकार रहने पनि होइन। खानेपानी संस्थानले सञ्चालन गरिआएको

खानेपानीको सेवा प्रणाली खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डमा हस्तान्तरण गर्दा खानेपानी संस्थान वा सोमा कार्यरत जनशक्तिलाई प्रतिकूल असर पर्ने हो भने त्यसउपर निजहरू स्वयम् यस अदालतसमक्ष रिट निवेदन लिई आउन नसक्ने असक्षम पक्ष भन्ने पनि देखिँदैन। जुन कार्यबाट असर पर्ने सरोकारवाला भनी निवेदकहरूले इङ्गित गर्न खोजेको हो, सो सरोकारवाला वर्ग वा समूह स्वयम् नै न्यायिक उपचारको लागि यस अदालतसमक्ष आउन सक्ने अवस्था छँदाछँदै त्यस्तो सक्षम वर्ग वा समूहको तर्फबाट अर्को कुनै व्यक्तिले सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनी रिट निवेदन दिँदा सो विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय हुन वा त्यस्तो विषयमा निवेदकको सार्थक सम्बन्ध र तात्त्विक सरोकार स्थापित रहेको मान्न सकिँदैन।

१५. प्रस्तुत रिट निवेदनको सुनुवाइको क्रममा इजलासबाट निवेदकहरूलाई पटक पटक बोलाई प्रस्तुत विवादको विषयसँग सन्निहित यथार्थ तथ्यको निरूपण गर्ने प्रयास गरिएको हो। तर सार्वजनिक हक र सरोकारको विवाद भन्दै रिट निवेदन दिने निवेदकहरू प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम सुनुवाइ प्रक्रियामा सहभागी नहुनु, सो सिलसिलामा अनेकौं पटक निजहरूलाई बोलाउँदा समेत विषयवस्तुको गम्भीरतालाई बेवास्ता गर्दै निजहरू इजलास समयभरी इजलासमा देखासमेत नपर्नुले निजहरूले रिट निवेदन दर्ता गर्दाका बखत देखाएको चासो र सरोकार वास्तविक नभई काल्पनिक एवं अन्य अदृश्य उद्देश्यबाट वशीभूत रहेको भन्ने देखिएको छ। सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनी रिट दर्ता गर्ने निवेदकहरूको यो हदको बेवास्ता समेतबाट प्रस्तुत विवादमा निवेदकहरूले सार्वजनिक सरोकारको नभई कुनै अमुक पक्ष विशेष वा आफ्नो कुनै निहित उद्देश्यको

प्रतिनिधित्व गरेको देखिन आएको छ। यस्तो बनावटी सरोकार र प्रतिनिधित्वलाई संविधानको धारा १०७(२) अन्तर्गत असाधारण अधिकारक्षेत्रबाट निरूपण गरिनुपर्ने सार्वजनिक सरोकारको विवादको प्रयोजनका लागि ग्राह्य मान्न सकिने अवस्था रहेन। तसर्थ यी निवेदकहरूको प्रस्तुत विवादको विषयमा कुनै सार्थक सम्बन्ध वा तात्त्विक सरोकार रहेको वा विषयवस्तुसँग सरोकार राख्ने वास्तविक सरोकारवालाको सही प्रतिनिधित्व निजहरूबाट भएको मान्न सकिँएन।

१६. अब निरूपण गरिनुपर्ने तेस्रो प्रश्न निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन भन्ने बारेमा विचार गर्दा माथिका प्रकरणहरूमा विवेचना गरिएअनुरूप पानी प्रकृति प्रदत्त निःशुल्क उपहार भएपनि स्रोतमा जे जस्तो अवस्थामा रहेको छ, सोही अवस्था र स्वरूपमा त्यसको उपभोग गर्न सम्भव नहुने एवं सर्वसाधारण सबै उपभोक्ताले सहजै र समान रूपमा खानेपानीको पहुँच राख्ने अवस्था नहुने हुँदा त्यसलाई प्रशोधित वा शुद्धीकरण गरी सर्वसाधारण सबै उपभोक्तासमक्ष सुलभ रूपमा पुऱ्याउन खानेपानीको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने अपरिहार्यता रहेको छ। खानेपानीमा सम्पूर्ण उपभोक्ताको सर्वसुलभ पहुँच पुऱ्याउनको लागि त्यसको व्यवस्थापनको थप प्रयासहरू गर्नु त्यत्तिकै अनिवार्य हुन्छ। त्यसका लागि खानेपानीको आयोजना सञ्चालन गर्ने, त्यसको वितरण प्रणालीलाई प्रभावकारी र व्यवस्थित बनाउने, सोको मूल्य नियमित गर्ने, गुणस्तर कायम गरी स्वच्छ खानेपानीको आपूर्ति गर्ने लगायतका कामकारवाही गर्नुपर्ने हुन्छ। यिनै उद्देश्यका लागि खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ तथा नेपाल खानेपानी संस्थान (तेस्रो संशोधन) ऐन, २०६३ समेत निर्माण भई उक्त ऐनहरू अन्तर्गत काठमाडौं उपत्यका

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन भई नेपाल खानेपानी संस्थान, काठमाडौं उपत्यका शाखा अन्तर्गतको खानेपानी आपूर्ति प्रणाली एवं सम्पत्ति र दायित्वसमेत उक्त बोर्डमा हस्तान्तरण भएको देखिन्छ। यसरी खानेपानीको व्यवस्थापन प्रणालीमा सुधार र सुलभ एवं प्रभावकारी आपूर्तिको उद्देश्यबाट भएको उल्लिखित कामकारवाहीमा अनावश्यक हस्तक्षेप गर्ने मनसायबाट प्रस्तुत रिट निवेदन दिएको देखिएको छ।

१७. संविधानद्वारा प्रदत्त हकहरू स्वतः कार्यान्वयन हुने नभई त्यस्ता हक वा सेवाहरू क्रियाशील हुनेको लागि तदनुसृतको थप कानूनी व्यवस्था र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्रहरू निर्माण हुनु पनि उर्ततिकै आवश्यक हुन्छ। खानेपानी जस्तो अत्यावश्यक वस्तुको सेवा र पहुँचलाई प्रभावकारी, व्यवस्थित र सुलभ बनाउने उद्देश्यले निर्माण भई लागू भएको खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ र नेपाल खानेपानी संस्थान तेस्रो संशोधन ऐन, २०६३ संविधानसँग बाभिएको नदेखिँदा उक्त ऐनहरू बदर हुने अवस्था छैन। उक्त ऐनहरूमा भएको कानूनी व्यवस्थाबमोजिम भए गरिएका कामकारवाहीलाई समग्र चुनौति दिई सर्वसाधारणको चासो र सरोकारभन्दा अर्को अदृश्य पक्षको निहीत स्वार्थको परोक्ष कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले दिएको प्रस्तुत रिट निवेदन सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयसँग सम्बन्धित समेत नदेखिँदा ग्राह्य र विचारणीय देखिएन।

१८. अब निरूपण गर्नुपर्ने चौथो प्रश्नको बारेमा विचार गर्दा माथिका विभिन्न परिच्छेदहरूमा विश्लेषण गरिएअनुसार रिट निवेदकहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनी दावी लिएको विषयवस्तुसँग निजहरूको कुनै सार्थक सम्बन्ध र तात्त्विक सरोकार नदेखिएको, साथै प्रस्तुत विवादमा

सन्निहित विषयवस्तुसँग जो जसको सरोकार वा हक हित गाँसिएको हो, निजहरू स्वयम् यस अदालतमा आउन सक्ने अवस्था छँदाछँदै प्रस्तुत विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनी सरोकार नै नभएको निवेदकहरू यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत प्रवेश गरेको देखिएबाट सार्वजनिक सरोकारको विवाद अन्तर्गत दायर गरिने रिट निवेदनहरूको सही र वास्तविक प्रयोगमा प्रतिकूल असर पर्न जाने प्रवृत्ति देखिएको छ।

१९. तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(२) तथा वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) अन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको विवादकोभरु रूपमा दर्ता हुने हरेक निवेदनको विषयवस्तुसँग निवेदकको सार्थक सम्बन्ध र तात्त्विक सरोकार रहेको देखिनुपर्ने, तब मात्र त्यस्तो रिट निवेदन दिने निवेदकको हकद्वैया स्थापित हुने भन्ने सम्बन्धमा यस अदालतले अनेकौं विवादहरूमा सिद्धान्त कायम गर्दै आएको पनि छ। तर सार्वजनिक सरोकारको विवादमा रिट निवेदन दिने निवेदकहरूले त्यस्तो निवेदनको विषयमा आफ्नो तात्त्विक सरोकार र सार्थक सम्बन्ध रहेको तथ्यलाई प्रारम्भिक रूपमा नै स्थापित गराई यस अदालतलाई सो विषयवस्तुको न्यायिक निरूपण गर्ने कार्यमा वस्तुनिष्ठ तवरले सघाउ पुऱ्याउने भन्दा कुनै अमुक विषयवस्तुलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद भन्ने संज्ञा दिई निवेदकहरूले स्वयम् आफ्नो प्रचार गर्ने प्रवृत्तिले प्रस्रय पाउँछ। साथै त्यस्तो विवादको माध्यमबाट सार्वजनिक सरोकारको भन्दा पनि आफ्नो निजी वा निहीत स्वार्थपूर्ति गर्ने, वौद्धिक विलासको लागि वा जिज्ञासा मेट्न यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गर्ने

र अन्ततः आम जनसमुदायको हितभन्दा निवेदक वा निजसँग सर्निकट व्यक्ति समूहले निजी फाइदा लिने प्रवृत्ति सिर्जना हुन जान्छ। यस्तो स्थितिले सर्वसाधारणको हकहित वा सरोकारलाई संरक्षण गर्नेभन्दा प्रकारान्तरले लक्षित समुदाय वा सर्वसाधारणलाई नै प्रतिकूल असर पर्ने अवस्था सिर्जना हुन जान्छ। त्यसैले न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकारअन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको विवादको न्यायिक निरूपण गर्दा यस अदालतले निर्वाह गर्नुपर्ने गहनतम् संवैधानिक दायित्व एवं सामाजिक न्यायको प्रवर्द्धन र संविधानवादको संरक्षणका लागि संविधानले यस अदालतलाई सुम्पिएको जिम्मेवारीलाई सही रूपमा बहन गर्न संविधानको धारा १०७ को उपधारा (१) अन्तर्गत दर्ता गरिने रिट निवेदनहरू तथा सोही उपधारा (२) बमोजिम सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित संवैधानिक एवं कानूनी प्रश्नको निरूपणका लागि यस अदालतमा दर्ता गरिने रिट निवेदनहरूलाई प्रभावकारी गराउनु र सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत् यस अदालतले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकालाई संविधानको भावनाअनुकूल अभि प्रभावकारी, वस्तुनिष्ठ र यथार्थपरक ढंगले प्रयोग गर्न पनि यस्तो निवेदन ग्रहण गर्ने र तिनको निरूपण गर्ने सिलसिलामा निश्चित प्रक्रिया एवं पद्धतिको विकास र पालना गर्नु गराउनु अनिवार्य हुन आएको छ।

२०. तसर्थ, संविधानको धारा १०७(१) अन्तर्गत दर्ता हुन आउने निवेदनहरू र सोही उपधारा (२) बमोजिम दर्ता हुन आउने सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित निवेदनहरू दर्ता गर्दा र तिनको सुनुवाइ गर्दा अपनाउनु पर्ने प्रक्रियाका बारेमा निम्न बमोजिमका व्यवस्थाहरू र अन्य प्रासङ्गिक व्यवस्थाहरू सर्वोच्च अदालत नियमावली,

२०४९मा समावेश गर्ने गराउने गरी सो नियमावलीमा आवश्यक संशोधन गर्नेतर्फ पहल गर्नु भनी यस अदालतको रजिष्ट्रारको नाममा यो निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छ :-

- (क) नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (१) अन्तर्गत दर्ता हुने रिट निवेदनहरूको बारेमा देहायबमोजिम गर्ने:-
- (१) तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८को उपधारा (१) तथा वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा(१) अन्तर्गत यस अदालतमा निवेदन दर्ता भई हालसम्म यस अदालतबाट बदर वा अमान्य घोषित भएका कानूनी व्यवस्थाहरू अद्यावधिक गरिए नगरिएको विषय, कुनै कानूनमा संशोधन वा परिमार्जन गर्न वा नयाँ कानून निर्माण गर्न सम्बन्धित निकायलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको विषय र प्रचलित नेपाल कानूनको कुनै व्यवस्थाको वैधताको प्रश्न उठाई निवेदन दर्ता भएकोमा त्यस्तो कानूनी व्यवस्था अमान्य र बदर नहुने भनी रिट निवेदन खारेज भएको विषयसमेत स्पष्ट पहिचान हुने गरी यो आदेश प्राप्त भएको मितिले १५ दिनभित्र अध्ययन, अनुसन्धान प्रारम्भ गरी यथाशीघ्र प्रतिवेदन पेश गर्न लगाउनु,
- (२) दफा (१) बमोजिमको अध्ययनबाट बदर वा अमान्य घोषित भएको देखिएको कुनै कानून सम्बन्धित निकायबाट हालसम्म अद्यावधिक नगरिएको भए यथाशीघ्र अद्यावधिक गर्नु भनी लेखी पठाउनु,

- (३) दफा (१) बमोजिमको अध्ययनबाट बदर वा अमान्य घोषित भएको देखिएका र बदर वा अमान्य घोषित गर्नु नपर्ने भनी निरूपण भएका प्रचलित नेपाल कानूनका प्रावधानहरूको विवरण तयार गरी त्यस्तो विवरणलाई यस अदालतको सूचना प्रविधि महाशाखाको पद्धतिमा जोडी रिट तथा मुद्दा महाशाखाले चेकलिष्टको रूपमा प्रयोग गर्ने व्यवस्था मिलाउनु,
- (४) अब उपरान्त संविधानको धारा १०७ को उपधारा (१) अन्तर्गतको रिट निवेदन दर्ता गर्नु पूर्व दफा (३) अनुरूपको चेकलिष्टमा समावेश भएको विषयसँग सम्बन्धित भए नभएको जाँची सो चेकलिष्टमा उल्लेख भए बाहेकको कानूनी व्यवस्थाउपर प्रचलित कानूनबमोजिम रिट निवेदन दर्ता गर्नुपर्ने भएमा सो कानूनी व्यवस्थाको सम्बन्धमा पहिले रिट निवेदन परी विचाराधीन अवस्थामा रहेको वा यस अदालतबाट पहिले नै निरूपण भइसकेको छैन भन्ने तथ्य निवेदनमा नै स्पष्ट गर्न लगाई रिट निवेदन दर्ता गर्ने व्यवस्था मिलाउनु,
- (५) दफा (४) बमोजिम दर्ता भएको रिट निवेदनमा सुनुवाइ गर्दा सोही कानूनी व्यवस्थाको सम्बन्धमा रिट निवेदन परी विचाराधीन अवस्थामा रहेको देखिएमा वा यस अदालतबाट पहिले नै एकपटक निरूपण भैसकेको देखिएमा विवरण वा तथ्य ढाँटी पछि दर्ता गराएको रिट निवेदन जुनसुकै अवस्थामा पनि खारेज गर्न सकिने गरी त्यस्तो रिट निवेदन दर्ता गर्ने निवेदकको अभिलेख सर्वोच्च अदालतको प्रशासन महाशाखाले राख्ने व्यवस्था गर्नु, र
- (६) अब उपरान्त यस अदालतबाट प्रचलित कुनै नेपाल कानून वा त्यसको कुनैयस भाग अमान्य वा बदर घोषित भएमा तदनुरूपको व्यहोरा जनाई वा अध्यावधिक गरी प्रकाशन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु भनी कानून तथा न्याय मन्त्रालय र कानून किताब व्यवस्था समिति वा सम्बन्धित निकायसमेतलाई लेखी पठाउनु ।
- (ख) नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (२) अन्तर्गत सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादको विषयसँग सम्बन्धित रिट निवेदन दर्ता र सुनुवाइ गर्दा देहायबमोजिम गर्ने:-
- (१) रिट निवेदकले निरूपण गरिपाउनु माग गरेको विषयमा अगाडि नै यस अदालतमा अर्को रिट निवेदन दर्ता भई विचाराधीन रहेको वा यस अदालतबाट सो विषयमा पहिले नै निरूपण भएको छैन भन्ने तथ्य रिट निवेदनमा नै स्पष्ट गर्न लगाई सार्वजनिक सरोकारको विषयको रिट निवेदन दर्ता गरिनेछ ।
- (२) सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा यस अदालतमा निवेदन दिनुपूर्व सो विषयको कामकारवाही गर्नुपर्ने वा गर्नु नपर्ने कर्तव्य भएको निकाय वा पदाधिकारीसमक्ष आवश्यक उपचारको लागि निवेदन दिनुपर्ने छ । त्यसरी निवेदन दिएकोमा सो प्रक्रियामा अनुचित विलम्ब भई वा सो प्रक्रिया निष्प्रभावी भई यस अदालतसमक्ष उपचार माग गर्नुपरेको भए सोको व्यहोरासमेत निवेदनमा खुलाउनु पर्नेछ ।

- (३) दफा (२) बमोजिम सम्बन्धित निकायमा निवेदन दिएकोमा त्यसबाट उपचार पाउन नसकेको कारणले सोही विषयमा यस अदालतमा निवेदन दिनुपूर्व निवेदकले सम्बन्धित पदाधिकारी वा निकायसमक्ष सो कामकारवाही गरे वा नगरेउपर यस अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको विषयमा निवेदन दर्ता गराउन लागेको कुराको जानकारी गराई त्यसको प्रमाणसमेत रिट निवेदनसाथ पेश गर्नुपर्नेछ ।
- तर विषयवस्तुको गम्भीरता, शीघ्र सुनुवाईको आवश्यकता र सम्बन्धित सरोकारवालालाई परेको वा पर्न लागेको तत्कालीन असरसमेतलाई दृष्टिगत गर्दा त्यस्तो जानकारी गराउन सम्भव वा मनासिव नहुने भएमा निवेदकले सोको पर्याप्त र चित्तबुझ्दो कारण उल्लेख गरी रिट निवेदन दिन सक्नेछ ।
- (४) सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयसँग निवेदकको सार्थक सम्बन्ध र तात्त्विक सरोकार रहेको र सम्बन्धित जनसमुदाय वा सर्वसाधारणको सरोकारलाई प्रतिनिधित्व गर्न सक्षम रहेको कुराको विश्वास हुने आधारहरूसमेत निवेदनमा खुलाउनु पर्नेछ ।
- (५) सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा निवेदन दिन कुनै समुदायको व्यक्तिहरू स्वयम् अदालतमा आउन नसक्ने अवस्थामा रहेको (गरीब, असहाय, अशिक्षित, वृद्धवृद्धा, बालक, मजदुर, अशक्त महिला वा आर्थिक वा सामाजिक कारणले पिछडिएको वर्ग) वा निवेदक स्वयम् त्यस्तो समुदाय वा वर्गको व्यक्ति भई निवेदन दिनु परेको भए सो कुराको विश्वास हुने आधारहरूसमेत निवेदनमा खुलाउनु पर्नेछ ।
- (६) रिट निवेदनको विषयवस्तु सार्वजनिक सरोकारको विवादको लागि पर्याप्त र उपयुक्त रहेको तथा सो विषयमा संवैधानिक वा कानूनी प्रश्न सन्निहित रहेको भन्ने तथ्य निवेदकले स्थापित गर्नुपर्नेछ ।
- (७) निवेदनमा उल्लिखित सार्वजनिक सरोकारको विषयमा प्रतिरक्षीले के कस्तो असंवैधानिक वा कानून विपरीतको कार्य गरेको वा गर्न लागेको हो र सो कारणले कुनै समुदाय वा सर्वसाधारणलाई के कस्तो मर्का परेको वा पर्ने सम्भावना रहेको हो, सो कुरा र त्यसको विश्वास हुने पर्याप्त आधारहरू खुलाउनु पर्नेछ ।
- (८) सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी रिट निवेदन पर्न आएपछि सो निवेदनको विषयवस्तुमाथि सर्वसाधारण वा कुनै समुदायको वास्तविक सरोकार रहे नरहेको, निवेदनको विषयमा निवेदकको तात्त्विक सरोकार र सार्थक सम्बन्ध भए नभएको, संवैधानिक वा कानूनी प्रश्न निहित रहे नरहेको भन्ने समेतका प्रारम्भिक प्रश्नहरूको विचार गरी रिट निवेदन दर्ता गर्ने वा नगर्ने विषयको निर्णयार्थ एक न्यायाधीशको इजलाससमक्ष पेश गर्नुपर्नेछ, र सो इजलासबाट त्यस्तो निवेदन दर्ता हुनुपर्ने मनासिव कारणसमेत उल्लेख गरी दर्ता गर्ने आदेश दिएमा सो रिट निवेदन नियमानुसार दर्ता हुनेछ ।
- (९) दफा (८) बमोजिम निवेदन दर्ता गर्ने आदेश गर्दा प्रतिरक्षीको नाममा कारण देखाउ आदेश समेत जारी गर्नुपर्नेछ ।

- (१०) दफा (८) बमोजिम दर्ता भएको निवेदनमा पूर्ण सुनुवाई हुँदा निवेदकले सार्वजनिक सरोकारलाई भन्दा अन्य निहित स्वार्थ वा सरोकारलाई उठाएको, व्यक्तिगत लाभ पाउने वा कसैप्रति अनावश्यक हैरानी दिने उद्देश्यले वा राजनीतिक वा आर्थिक स्वार्थबाट प्रेरित भई निवेदन दिएको वा वास्तविक सरोकारवालालाई प्रतिकूल असर पार्ने वा धोकाजन्य क्षति पुऱ्याउने उद्देश्य लिएको भन्ने सम्बन्धित इजलासलाई लागेमा त्यस्तो रिट निवेदन खारेज गरी निवेदकलाई कुनै निश्चित अवधिसम्म कालो सूचीमा राखी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा निवेदन दिन नपाउने गरी बन्देज लगाउन र सो निवेदन दर्ता भएको कारणले त्यस्तो कार्य सम्पन्न गर्न नपाउँदा प्रतिरक्षी पक्षलाई पुनः गएको क्षति वा थप आर्थिक व्ययभार वा त्यस्तो कार्यको लागतमा वृद्धि हुने अवस्था समेतलाई विचार गरी सो निवेदकबाट खास समयवधिभित्र मनासिव रकम भरिपाउनेतर्फ छुट्टै कारवाही गर्न आदेश दिन सक्नेछ ।
- तर त्यसरी निवेदन खारेज भएको मात्र कारणले सोही विषयमा वास्तविक सरोकार रहेको वा असर परेको कुनै व्यक्तिले तत्सम्बन्धमा भविष्यमा निवेदन दिन नपाउने गरी बन्देज लागेको मानिने छैन ।
- (११) दफा (१०) बमोजिम आदेश भई चलेको कारवाहीबाट भराई पाउने ठहरिएको मनासिव रकम निवेदकले नबुझाएमा त्यस्तो रकम निजबाट जरीवानासरह असूलउपर हुनेछ ।
- (१२) सार्वजनिक सरोकारको निवेदन दर्ता भएपछि निवेदकले सो विषयमा निरन्तर रूपमा अध्ययन, अनुसन्धान गरी अदालतलाई कानून र विवेकसम्मत निरूपण गर्न सघाउ पुऱ्याउनु पर्नेछ र काबु बाहिरको परिस्थितिमा बाहेक प्रत्येक सुनुवाइको चरणमा उपस्थित भई प्रभावकारी पैरवी गर्नु गराउनु पर्नेछ ।
- (१३) सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा कुनै निवेदन दर्ता भई लिखित जवाफ परेपछि त्यस्तो विषयमा समावेश भएको सर्वसाधारणको सरोकार वा हक हितको गहनता, विषयवस्तुको गम्भीरता र सो विषयबाट कुनै समुदाय वा सर्वसाधारणलाई परेको वा पर्नसक्ने तत्कालीन असर समेतलाई विचार गर्दा त्यस्तो विषयको शीघ्र निरूपण हुनुपर्ने देखिएमा सो निवेदनलाई अन्य जुनसुकै मुद्दाभन्दा अग्राधिकार दिई सम्बन्धित इजलासले लगातार सुनुवाई गरी विवादको निरूपण गर्न सक्नेछ ।
- (१४) निवेदनमा समावेश भएको विषयको गम्भीरता र सोबाट सर्वसाधारण सरोकारवालालाई परेको वा पर्नसक्ने असर समेतलाई दृष्टिगत गरी त्यस्तो निवेदनको सुनुवाइमा महान्यायाधिवक्तालाई संलग्न गराई सम्बन्धित इजलासले सो विषयको संवैधानिक एवं कानूनी प्रश्नको चाँडो निरूपण गर्न सक्नेछ ।
- (१५) सार्वजनिक सरोकारको विवादमा समावेश भएको विषयको जटिलता एवं गम्भीरता, आर्थिक एवं प्राविधिक पक्ष र त्यसको प्रभाव मूल्याङ्कन तथा सो विषयको कार्यान्वयनको

अवस्थासमेतको बारेमा सम्बन्धित निवेदकले निवेदन दर्ता गर्नुपूर्व अध्ययन वा अनुसन्धान गरी सोको प्रतिवेदनसमेत निवेदनसाथ पेश गर्नुपर्नेछ। तर विषयवस्तुको प्रकृतिबाट निवेदकमा त्यस्तो अध्ययन अनुसन्धान गर्ने क्षमता नभएको देखिएमा सो निवेदनमा निरूपण हुनु अगाडि त्यस्तो अध्ययन वा अनुसन्धान गराउनु आवश्यक छ भन्ने सम्बन्धित इजलासलाई लागेमा सो विषयको विशेषज्ञमार्फत् वा निजसमेत संलग्न रहेको समिति गठन गरी अध्ययन अनुसन्धान गराउन सक्नेछ।

- (१६) दफा (१५) बमोजिम अदालतको आदेशबाट अध्ययन वा अनुसन्धान गराउँदा आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत साधन नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने गरी आदेश दिन सक्नेछ।
- (१७) माथिका दफाहरूमा जुनसुकै कुरा उल्लेख गरिएको भए तापनि सार्वजनिक हक वा सरोकार निहीत रहेको कुनै विषयमा कुनै कामकारवाही भएको वा हुन लागेको कारणबाट सर्वसाधारण जनसमुदायलाई गम्भीर असर परेको वा पर्न लागेको भन्ने कुनै माध्यमबाट यस अदालतलाई कुनै अनुरोध प्राप्त हुन आएमा वा यस अदालतको कुनै न्यायाधीश वा अधिकृत कर्मचारीमार्फत् सो विषयमा कुनै प्रतिवेदन पेश हुन आएमा त्यस्तो अनुरोध वा प्रतिवेदनलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादको निवेदनको रूपमा दर्ता गर्ने गरी प्रधान न्यायाधीशले आदेश गर्न सक्नेछ र यस अदालतले सो विषयको संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपण गर्न सक्नेछ।

आवश्यक कार्यार्थ प्रस्तुत आदेशको प्रतिलिपिसमेत राखी यस अदालतका रजिष्ट्रारलाई जानकारी गराउनु र दायरी लगत कटा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उपयुक्त रायमा हामी सहमत छौं।

न्या.गिरीश चन्द्र लाल

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६९ साल पुस ५ गते रोज ५ शुभम्.....
इजलास अधिकृत : विदुर कोइराला

निर्णय नं.८९४१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
२०६६-WO-१०५८
आदेश मिति: २०६९।८।२५।२

विषय: उत्प्रेषण परमादेश समेत।

निवेदक: घरेलु तथा साना उद्योगको कार्यालय मोरङ,
विराटनगर अन्तर्गत दर्ता रहेको पशुपति
दुवानी सेवा नामक फर्मको तर्फबाट ऐ.
का प्रोप्राइटर सञ्चालक जिल्ला मोरङ
विराटनगर उपमहानगरपालिका वडा नं.
२२ बस्ने गजेन्द्रकुमार ठाकुर
विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, भन्सार विभाग समेत

- भन्सार एजेन्टको मृत्युपश्चात् निजको भन्सार एजेन्टसम्बन्धी अधिकार र स्वामित्व पनि स्वतः समाप्त भई हस्तान्तरण हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- भन्सार एजेन्टसम्बन्धी इजाजत पत्र निश्चित व्यक्तिगत योग्यता र क्षमताको आधारमा प्राकृतिक व्यक्तिले मात्र प्राप्त गर्न सक्ने इजाजत पत्र हो भन्ने देखिएकाले भन्सार ऐन र भन्सार नियमावली, २०६४ बमोजिम भन्सार एजेन्ट इजाजत पत्र प्राप्त व्यक्तिको मृत्युपश्चात् त्यस्तो इजाजत पत्र मृतक व्यक्तिको हकवालाको नाममा नामसारी हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.७)

निवेदक तर्फबाट:

विपक्षी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ५१(१)
- भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ३७, ३७(२) र (४)

आदेश

न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम पर्न आएको प्रस्तुत निवेदन सम्बन्धी संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छ:-

सर्वप्रथम, म निवेदकको श्रीमती निर्मलादेवी ठाकुर प्रोप्राइटर भई पशुपति ढुवानी सेवा नामक फर्म मिति २०५२।३।१६ गतेमा घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय, मोरङ विराटनगरको द.नं. ३१४०

बाट दर्ता गराई आन्तरिक राजस्व कार्यालय, मोरङबाट स्थायी लेखा नं. ३००९५४८८९ प्राप्त गरी उद्देश्यबमोजिमको कारोवार गर्दै आएको अवस्थामा तत्कालीन भन्सार ऐन, २०१९ को दफा ४ मा भएको कानूनी प्रावधान मुताविक भन्सार एजेन्टको रूपमा काम गर्न म निवेदकको श्रीमती प्रोप्राइटर भएको पशुपति ढुवानी सेवालाई भन्सार एजेन्टको नामबाट भन्सार विभागको इजाजत पत्र संख्या ४१८ कायम भई मिति २०५७।५।१६ गतेमा स्वीकृति प्राप्त गरी कारोवार गर्ने व्यक्तिको रूपमा श्रीमती निर्मलादेवी ठाकुर भएपनि म निवेदक तथा मेरो श्रीमती समेतको संयुक्त प्रयासले कारोवार सञ्चालन गरी हुन आउने आय आम्दानीबाट आफ्नो पारिवारिक आर्थिक दायित्व पूरा गर्दै आउनुका साथै नेपाल सरकारलाई बुझाउनु पर्ने राजस्व समेत नियमित तिरै बुझाउँदै आई फर्मको वार्षिक नवीकरण समेत गर्दै आएको थिएँ। यसै क्रममा भन्सार विभागबाट मिति २०५७।५।१६ मा इजाजत प्राप्त भन्सार एजेन्ट भएको पशुपति ढुवानी सेवाको प्रोप्राइटर तथा म निवेदकको श्रीमती निर्मलादेवी ठाकुरको मिति २०६५।१।१४ गते आकस्मिक मृत्यु भएको कारण कानूनबमोजिम निजको सबै भन्दा नजिकको हकदार म निवेदक पति नै रहेकोमा मृतक पत्नीको नामबाट विभिन्न निकाय वा कार्यालयमा रहेको सम्पत्ति एवं दायित्व नामसारी गराउने क्रममा भन्सार एजेन्टको रूपमा इजाजत प्राप्त पशुपति ढुवानी सेवा नामक फर्म समेत घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय, मोरङको मिति २०६५।१।२३ गतेको निर्णयानुसार हकवाला म निवेदक गजेन्द्रकुमार ठाकुरको नाममा नामसारी भई आएको आधारमा आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरबाट स्थाई लेखा नं. ३०३३२२४९८

समेत प्राप्त गरिसकेको अवस्थामा भन्सार एजेन्टको इजाजत पत्र नवीकरण गर्न भन्सार विभागबाट ६ महिनाको म्याद राखी बैंक ग्यारेन्टी परिणत गर्न तोकी पठाई रहेको अवस्थामा मिति २०६५।१०।१२ गते हिमालय बैंक लिमिटेड, विराटनगर शाखाको १४ डिसेम्बर २००८ को बैंक ग्यारेन्टी पत्र तथा अन्य आवश्यक प्रमाणपत्रसहित भन्सार विभागमा इजाजतपत्र नवीकरणका लागि निवेदन दर्ता गराउँदा सो उपर कुनै निर्णय नगरिएकोमा पुनः म निवेदक मिति २०६६।५।१४ गते हिमालयन बैंक लिमिटेड, विराटनगर शाखाको २१ जुलाई २००९ को बैंक ग्यारेन्टी नं. HBLPB1365007 को पत्र तथा अन्य आवश्यक प्रमाणपत्रसहित भन्सार विभागमा पशुपति ढुवानी सेवा नामक फर्मको नाममा कायम रहेको भन्सार एजेन्टको इजाजतपत्र भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ३७ को उपनियम १४ मा उल्लिखित कानूनी प्रावधान मुताविक उक्त मेरो नाममा कायम हुन आएको पशुपति ढुवानी सेवाको नाममा जारी भएको इजाजतपत्रको कारोवार गर्ने व्यक्तिको नाम परिवर्तन गरी म निवेदकको नाम उल्लेख गरी नवीकरण गर्न निवेदन दिएकोमा विभागका कर्मचारीले निवेदन स्वीकार गरी नवीकरण दस्तूर बुझाउन निर्देशन दिएबमोजिम सोही कार्यालयको नगदी रसिद नं. १६९१ मिति २०६६।५।१४ बाट नवीकरण दस्तूर ६,०००।- नगद बुझिलिएकोमा कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने नवीकरणको काम गर्ने क्रममा इजाजत पत्रको नवीकरण महलमा व्यहोरा उल्लेख गरी प्रमाणित गर्ने कार्य नगरी नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२ को २, ३ (च), धारा १३ को १, २ तथा धारा १९ को १ द्वारा प्रत्याभूत गरिएको संवैधानिक मौलिक अधिकारबाट बञ्चित गर्नुका साथै म निवेदकको जीवन जीविकामा नै प्रत्यक्ष

असर पर्ने गरी अन्य कानूनी हक समेतमा आघात पुग्न गएकोले प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि अर्को उपचारको व्यवस्था विद्यमान नभएको हुँदा बाध्य भई नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ३२ तथा १०७(२) बमोजिम प्रस्तुत निवेदन माग बमोजिम गरी पाउन सम्मानीत अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत उपस्थित भएको छु। भन्सार विभागबाट पशुपति ढुवानी सेवा नामक फर्मको नाममा जारी भएको भन्सार एजेन्टको इजाजत पत्र फर्मको मालिक प्राकृतिक व्यक्तिको हैसियतले प्राप्त नगरेको र कानूनबमोजिम हाल उक्त फर्मको मालिक म निवेदक भएको कारण विगतका वर्षदेखि कारोवार गर्दै आई राजस्व समेत भुक्तान गर्ने फर्मलाई भन्सार एजेन्टको कारोवार गर्नबाट वञ्चित गर्ने गरी प्रत्यर्थीबाट कदाचित कुनै निर्णय भएको रहेछ भने सोलाई समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी कानूनबमोजिम म निवेदकको पशुपति ढुवानी सेवा फर्मको नाममा जारी भएको इजाजत पत्रमा कारोवार गर्ने व्यक्तिको नाममा म निवेदकलाई नै आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी नाम समावेश गरी भन्सार एजेन्टको रूपमा काम गर्ने गरी परिवर्तन गर्न परमादेशलगायतका आवश्यक आज्ञा, आदेश वा पूर्जा जारी गरिपाऊँ भन्ने निवेदकको निवेदन पत्र।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६७।२।२ को आदेश।

निश्चित योग्यता प्राप्त व्यक्ति जस्तै स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद्मा दर्तावाला स्वास्थ्यकर्मी,

नेपाल मेडिकल काउन्सिलमा दर्तावाला चिकित्सक र नेपाल कानून व्यवसायी परिषद्मा दर्तावाला कानून व्यवसायीहरूको मृत्युपश्चात् जसरी उनीहरूको व्यावसायिक हक अधिकार र स्वामित्वको अन्त्य हुन्छ र त्यसरी नै भन्सार एजेन्टको मृत्यु पश्चात् पनि निजको भन्सार एजेन्टसम्बन्धी अधिकार स्वामित्व हस्तान्तरण हुन सक्दैन । निवेदकको श्रीमती स्वर्गीय निर्मलादेवी ठाकुर प्रोप्राइटर भई पशुपति ढुवानी सेवा नामक फर्मबाट कानूनबमोजिम गर्न पाउने अन्य कार्य गर्नमा यस भन्सार विभागबाट कुनै बाधा विरोध छैन । पशुपति ढुवानी सेवा नामक प्रोप्राइटर स्व. निर्मलादेवी ठाकुरको नाममा भन्सार एजेन्ट इजाजत पत्र यस विभागबाट प्रदान गरिएकोले कार्यकारिणी व्यक्तिको मृत्यु भई सकेको अवस्थामा भन्सार एजेन्टको रूपमा कार्य गर्न भन्सार ऐन, २०६४ र ऐ. को नियमावली, २०६४ मा हक/स्वामित्व हस्तान्तरणसम्बन्धी व्यवस्था नगरिएकोले निवेदनको माग बमोजिम भन्सार एजेन्टसम्बन्धी कारोवार गर्न इजाजत पत्रमा नाम परिवर्तन गर्न सकिदैन । निवेदकले पशुपति ढुवानी सेवा कारोवार गर्नको लागि घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय, मोरङबाट नामसारी र आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरबाट प्रदान गरिएको स्थायी लेखा नं. ३०३३२२४९८ नियमानुसार प्राप्त गरेको विषय र भन्सार एजेन्ट इजाजत पत्रसम्बन्धी विषय नितान्त फरक विषय भएकोले निवेदकको माग बमोजिम कानूनमा व्यवस्था नगरिएको कार्य यस विभागबाट गर्न नसकिएको हो । निवेदकले पशुपति ढुवानी सेवाको नाममा जारी भएको इजाजत पत्रको कारोवार गर्ने व्यक्तिको नाम परिवर्तन गर्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित निरीक्षण शाखामा सम्पर्क नगरी सोभै लेखा शाखामा गई सम्पूर्ण व्यहोरा उक्त

फाँटवालाहरूलाई जानकारी नदिई नवीकरण दस्तूरवापत २०६६।१।१४ मा लेखा फाँटमा रु.६,०००।- बुझाएको र उक्त प्रक्रियापश्चात् मात्र सम्बन्धित निरीक्षण शाखामा सम्पर्क गर्न गएकोले भन्सार एजेन्टसम्बन्धी इजाजत पत्र नामसारी गर्न नसकिएको जानकारी विपक्षीलाई दिएको हो भन्ने भन्सार विभागका महानिर्देशक नवराज भण्डारीको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकलाई पटकपटक बोलाउँदा उपस्थित हुन नआएकोले निवेदन पत्रसहितको मिसिल अध्ययन गरी निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी हुने हो होइन सो विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा यी निवेदककी पत्नी निर्मलादेवी ठाकुरको मृत्यु मिति २०६५।१।१४ मा भएकोले कानूनबमोजिम निजको सबै भन्दा नजिकको हकदार भएको कारण पत्नीको नाममा रहेको पशुपति ढुवानी सेवा नामक प्राइवेट फर्म यी निवेदक गजेन्द्रकुमार ठाकुरका नाममा मिति २०६५।१।२३ मा नामसारी भएको मिसिलबाट देखिन्छ । निवेदकका नाममा नामसारी भई आएको उल्लिखित पशुपति ढुवानी सेवा नामक फर्मको नाममा साविकदेखि भन्सार एजेन्टको इजाजत पत्र समेत रहेकोमा पत्नीको मृत्यु भएकोले सो भन्सार एजेन्टको कारोवार गर्ने व्यक्तिको नाम परिवर्तन गरी आफ्नो नाममा नामसारी गरिदिनु पर्नेमा सो पशुपति ढुवानी सेवा नामक प्राइभेट फर्मको नाममा रहेको भन्सार एजेन्ट सम्बन्धी इजाजत पत्र नामसारी तथा नवीकरण नगरी दिएकोले सो भन्सार एजेन्टसम्बन्धी इजाजत पत्रमा निवेदकको नाम समावेश गरी नवीकरण गरी दिनु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेश समेत जारी गरिपाउँ भनी निवेदकको प्रस्तुत निवेदन परेको देखिन्छ ।

३. भन्सार एजेन्टको रूपमा काम गर्ने इजाजत पत्र खासगरी प्राकृतिक व्यक्तिलाई उसको वैयक्तिक योग्यता अनुभव र दक्षताको आधारमा प्रदान गरिने भएकोले त्यस्तो इजाजत पत्र प्राप्त व्यक्तिको मृत्युपश्चात् अन्य चल अचल सम्पत्ति जस्तो निजको हकवालाको नाममा त्यस्तो इजाजत पत्र नामसारी हुन नसक्ने हुँदा यी निवेदकको श्रीमतीका नामको भन्सार एजेन्टसम्बन्धी इजाजत पत्र निजको मृत्यु पछि निजका पति यी निवेदकका नाममा नामसारी तथा नवीकरण हुन नसकेको भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ रहेको पाइयो ।

४. भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ५१(१) मा निकासी वा पैठारी हुने मालवस्तु भन्सार कार्यालयबाट छुटाउन वा भन्सार कार्यालयसँग सम्बन्धित कामको लागि निकासी वा पैठारीकर्ताको भन्सार एजेन्ट वा प्रतिनिधिको रूपमा काम गर्न चाहने व्यक्तिले विभाग वा भन्सार कार्यालयबाट भन्सार एजेन्टको इजाजतपत्र लिनु पर्नेछ, भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

५. यसरी भन्सार एजेन्टको इजाजतपत्र लिन इच्छुक व्यक्तिले भन्सार विभागले समय समयमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी दरखास्त माग गरेको अवस्थामा देहायको योग्यता पुगेको व्यक्तिले दरखास्त दिन सक्ने भन्ने कानूनी व्यवस्था भन्सार नियमावली २०६४ को नियम ३७(२) मा उल्लेख भएको देखिन्छ:

- (क) २१ वर्ष उमेर पुगेको
- (ख) कम्तिमा प्रमाणपत्र तह वा १२ कक्षा उत्तीर्ण गरेको वा सो सरहको शैक्षिक योग्यता हासिल गरेको
- (ग) नेपाल सरकारलाई तिर्नु बुझाउनु पर्ने रकम बाँकी नभएको

(घ) कुनै फौजदारी अभियोगमा अदालतबाट कसूरदार प्रमाणित नभएको ।

६. उल्लिखित रूपमा योग्यता पुगेका दरखास्तवाला व्यक्तिहरू मध्येबाट भन्सार विभागले लिखित परीक्षा तथा अन्तवार्ताको माध्यमद्वारा भन्सार एजेन्टको इजाजतपत्र दिन उपयुक्त व्यक्तिहरूको छनौट गर्ने कानूनी व्यवस्था उल्लिखित भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ३७(४) मा भएको देखियो । उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको अध्ययनबाट भन्सार एजेन्टको इजाजत पत्र निश्चित योग्यता र क्षमताका आधारमा प्राकृतिक व्यक्तिले मात्र प्राप्त गर्न सक्ने इजाजत पत्र हो भन्ने देखिन्छ । भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ३७(२) मा उल्लिखित योग्यता नपुगेको प्राकृतिक व्यक्ति बाहेकका अन्य कुनै प्राईभेट फर्म वा कानूनी व्यक्तिले यस्तो भन्सार एजेन्टको इजाजत पत्र प्राप्त गर्न सक्ने देखिदैन । साथै यसरी उल्लिखित भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ३७ बमोजिम जारी हुने भन्सार एजेन्टको इजाजत पत्र, त्यस्तो इजाजत पत्र प्राप्त व्यक्तिको मृत्यु पछि निजका हकवालामा नामसारी हुन सक्ने वा त्यस्तो इजाजत पत्रमा हकवालाको नाम समावेश हुन सक्ने कानूनी व्यवस्था समेत उल्लिखित भन्सार ऐन, २०६४ र भन्सार नियमावली, २०६४ मा कहिकतै उल्लेख भएको देखिदैन । निश्चित योग्यता प्राप्त व्यक्ति जस्तै स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद्मा दर्तावाला स्वास्थ्यकर्मी, नेपाल मेडिकल काउन्सिलमा दर्तावाला चिकित्सक तथा नेपाल कानून व्यवसायी परिषद्मा दर्तावाला कानून व्यवसायीको मृत्युपश्चात् जसरी उनीहरूको व्यवसायिक अधिकारयुक्त इजाजतपत्रको स्वामित्व अन्त्य हुन्छ त्यसरी नै भन्सार एजेन्टको मृत्युपश्चात् निजको भन्सार एजेन्टसम्बन्धी अधिकार र स्वामित्व पनि स्वतः समाप्त भई हस्तान्तरण हुन

नसक्ने हुन्छ । भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ३७(२) र (४) मा उल्लिखित योग्यता र प्रक्रिया पूरा गरी योग्यता र क्षमताका आधारमा भन्सार एजेन्टको इजाजत पत्र यी निवेदकले पनि पाउन सक्ने नै हुँदा पत्नीको मृत्युपश्चात् निजका नामको भन्सार एजेन्ट इजाजत पत्र आफ्नो नाममा नामसारी हुनुपर्ने भन्ने निवेदन जिकीर मनासिव देखिन आएन ।

७. अतः उल्लिखित आधार कारण र भन्सार ऐन तथा नियममा उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन समेतबाट भन्सार एजेन्टसम्बन्धी इजाजत पत्र निश्चित व्यक्तिगत योग्यता र क्षमताको आधारमा प्राकृतिक व्यक्तिले मात्र प्राप्त गर्न सक्ने इजाजत पत्र हो भन्ने देखिएको र भन्सार ऐन, २०६४ र भन्सार नियमावली, २०६४ मा कहींकतै भन्सार एजेन्ट इजाजत पत्र प्राप्त व्यक्तिको मृत्युपश्चात् त्यस्तो इजाजत पत्र त्यस्तो मृतक व्यक्तिको हकवालाको नाममा नामसारी हुन सक्ने कानूनी व्यवस्था रहे भएको नदेखिएकोले निवेदकको पत्नी निर्मलादेवी ठाकुरका नाममा जारी भएको भन्सार एजेन्ट इजाजत पत्र निजको मृत्युपश्चात् निवेदकका नाममा नामसारी हुन नसक्ने भनी विपक्षी भन्सार विभागबाट भएको निर्णयमा कुनै कानूनी त्रुटि रहेको देखिएन । निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी हुने अवस्थाको विद्यमानता नदेखिएकोले रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । दायरीको लगत कट्टा गरी नियमानुसार मिसिल बुझाई दिनु ।

उक्त रायमासहमत छु ।

न्या. सुशीला कार्की

इति संवत् २०६९ मंसिर २५ गते रोज २ शुभम् ..
इजलास अधिकृत: रामप्रसाद शर्मा

निर्णय नं.८९४२

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
सम्बत २०६८ सालको WO-०६३९
आदेश मिति: २०६९।१।२६।३

विषय: उत्प्रेषण परमादेश समेत ।

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका
वडा नं. १० स्थित कार्यालय रहेको
वातावरणीय विकास तथा संरक्षण कानूनी
मञ्चका तर्फबाट अख्तियार प्राप्त कार्यसमिति
सदस्य अधिवक्ता रामकुमार आचार्य
विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
समेत

- वातावरण संरक्षण गरिनु र हुनु आज समस्त विश्वकै साभा सरोकारको विषय भएकाले वातावरण संरक्षणका लागि अदालतको अभिभावकीय भूमिका हुन्छ भने यसको संरक्षणका लागि जुटेका संघ संस्था तथा व्यक्तिहरूको पनि यत्तिकै सक्रिय भूमिका अपेक्षित हुने ।
- वातावरण संरक्षणको प्रश्न कुनै राष्ट्रको सीमा र राष्ट्रियताको परिधि भन्दा पनि परका आवश्यकतासँग सम्बन्धित छ । यस्तो बहुआयामिक समस्त विश्वकै साभा सरोकारको विषय भएको हुँदा हकद्वैया र सरोकारको सीमामा संकुचित गर्नु न्यायसंगत नहुने ।

(प्रकरण नं.४)

- आजका पुस्ताको आवश्यकता पूर्ति गर्दा भावी पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्ने प्रकृतिको क्षमतामा कुनै किसिमले पनि ह्रास आउनु हुँदैन र आजका पुस्ताले भोलिका पुस्ताको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारमा अतिक्रमण गर्न नपाउने ।
(प्रकरण नं.५)
- विकास निर्माणका कार्यले वातावरणमा कुनै नकारात्मक असर पुऱ्याउँदैन भनी पुष्टि गर्ने दायित्व प्रस्तावकमा रहने । वातावरणमा क्षति भैसकेपछि नियन्त्रण गर्नुभन्दा क्षति हुनुपूर्व नै नियन्त्रणको लागि पूर्व सावधानी अपनाउने दृष्टिकोणलाई अवलम्बन गर्नुपर्ने ।
(प्रकरण नं.६)
- वातावरण संरक्षण विकासको बाधक अवधारणा होइन । तर विकास र वातावरण विनास दुवैमा सन्तुलन कायम हुन नसक्दाको अकल्पनीय क्षतिबाट समस्त जगतलाई जोगाउन नै कानूनहरूको तर्जुमा हुने ।
(प्रकरण नं.७)
- प्रस्तावित आयोजनाको सट्टा अन्य कुनै विकल्प छ र यस विकल्पको अनुशरण गर्दा वातावरणीय नोक्सानीलाई बचाउन सकिने स्थिति छ भने विकल्पले नै सार्वधिक प्राथमिकता पाउनु पर्ने ।
(प्रकरण नं.९)
- वातावरण संरक्षण भन्दैमा कुनै पनि रुख काट्नै नहुने, पहाड खनेर बाटो बनाउनै नहुने, नदीमा बाँध बाँध्नै नहुने, पुल पुलेसा बनाउनै नहुने र ढुङ्गा बालुवा भिक्रमै नहुने रूपमा बुझ्न भने हुँदैन । प्राकृतिक स्रोत र साधन मानव हितकै लागि हुन् । तर, के कुरा निश्चित हो भने प्राकृतिक स्रोत र साधनको दोहन व्यवस्थित र सन्तुलित भने हुनै पर्ने ।
- वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्दा हरसम्भव विकल्पको अध्ययन गरिने प्रावधान रहेकाले विकल्पको छनौट गर्दा वातावरण संरक्षणलाई मूल उद्देश्य मानिनु पर्दछ र यसका लागि आर्थिक व्ययभारको प्रश्नले महत्व पाउनु हुँदैन । नेपाल कानून वातावरण संरक्षणका पक्षमा उभिएका तथा वातावरण संरक्षण सम्बन्धी सन्धि र महासन्धिको नेपाल हस्ताक्षरकर्ता समेत रहेबाट विकासको नाममा कुनै पनि रूपमा वातावरण संरक्षणको प्रश्नलाई गौण मान्न नसकिने ।
- विकासका योजना बनाउँदा वातावरणलाई सम्भव भएसम्म प्रतिकूल असर नपुऱ्याउनु, यो सम्भवै नभए वातावरणलाई कम भन्दा कम असर पुऱ्याउनु र वन जंगल समेतका प्राकृतिक सम्पदालाई छुनैपर्ने बाहेक अन्य कुनै विकल्प नै नभए यसको प्रभाव अति कम समय मात्र रही पुनः पूर्वावस्थामा ल्याउने उपायहरू इमानदारीपूर्वक अवलम्बन गर्नु नै विकास र वातावरण संरक्षणका बीच सन्तुलन हुनुपर्ने ।
(प्रकरण नं.१३)
- वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन कानूनद्वारा निर्धारित प्रक्रियाबाट सम्पन्न हुनु पर्दछ । कानूनद्वारा व्यवस्थित कुरा मनोगत हुन सक्दैन । विविध विकल्पमध्ये छनौट गरिएको विकल्प, वातावरण संरक्षणका दृष्टिकोणबाट अति उपयुक्त छ भन्ने कुराका वस्तुगत आधार प्रतिवेदनमा हुनुपर्दछ । ती वस्तुगत आधार कानूनसम्मत छन् वा छैनन्

अदालतका परीक्षणका विषय हुन्छन् । वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) का अन्तरवस्तुभिन्न अदालतले प्रवेश गर्नु हुँदैन भन्न नमिले ।

- कानूनको परिपालन गर्ने गराउने र कानूनको समुचित प्रयोग भएको छ, छैन हेर्ने यस अदालतको कर्तव्य नै हो । सडकको आवश्यकता छ, छैन यसको निक्कौल अदालतले गर्दैन । तर, वातावरण संरक्षणका दृष्टिकोणबाट सडक निर्माणका विविध विकल्पमा कानूनबमोजिम समुचित ध्यान दिइएको छ, छैन अदालतले प्रवेश गर्ने पर्ने ।
(प्रकरण नं.१९)

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३५(५), १६१(१)
- वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ६
- वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९,
- जलाधार संरक्षण ऐन, २०३९,
- खानी तथा खनिज पदार्थ ऐन, २०४२,
- वन ऐन, २०४९, जलस्रोत ऐन, २०४९,
- राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष ऐन, २०३९,

आदेश

न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम पर्न आएको प्रस्तुत निवेदनसम्बन्धी संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छ:-

म निवेदक नेपाली नागरिक अधिवक्ताको प्रमाणपत्र प्राप्त गरी कानून व्यवसायीको हैसियतमा निरन्तर पेशामा रही वातावरणीय विकास तथा संरक्षण कानूनी मञ्च (EDCLF) को संस्थापक सदस्यको रूपमा वातावरण कानूनका क्षेत्रमा क्रियाशील रहेको छु । यो संस्था वातावरण संरक्षण कानूनका विषयमा क्रियाशील रही पर्यावरणका क्षेत्रमा सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारका विषयमा आवाज उठाउँदै आएको र वातावरण संरक्षणका क्षेत्रमा कार्यरत रही वन, वातावरण, वन्यजन्तु संरक्षण, पर्यावरणीय क्षति न्यूनीकरण, जैविक विविधता संरक्षण आदिका विषयमा आवाज उठाउँदै आएको र प्रस्तुत मुद्दा सार्वजनिक सरोकारको उल्लिखित विपक्षीहरूका उपर उक्त निवेदन दायर गर्न हकदैया रहेको निवेदन गर्दछु ।

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू रामकुमार आचार्य, दिनमणि पोखरेल, बद्रीप्रसाद भट्ट, टीकाराम भट्टराई, निर्मला भण्डारी, डा.ताराप्रसाद सापकोटा, पदमबहादुर श्रेष्ठ, गणेश दाहाल, ज्योती बानियाँ, धनन्जय खनाल, राजु फुयाँल, भुवनप्रसाद वाग्ले, नारायणप्रसाद देवकोटा र रवि खनाल

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुवेदी विद्वान अधिवक्ताहरू बासुदेव शर्मा, डा. विजयसिंह सिजापती, विनोद कार्की, कृष्णप्रसाद सुवेदी, लोकनाथ खरेल, तेज रावल, कुमार शर्मा आचार्य र सुन्दरलाल चौधरी

अवलम्बित नजीर:

- नेकाप स्वर्ण जन्मोत्सव विशेषाङ्क, २०५२ पृष्ठ १६८
- नेकाप २०५३, अङ्क १, नि.नं. ६१२७, पृष्ठ ३३
- नेकाप, २०६७, अङ्क ६, नि.नं. ८४०२, पृष्ठ १०५७
- नेकाप २०६७, अङ्क १२, नि.नं. ८५२१, पृष्ठ २०५३
- नेकाप २०६८, अङ्क २, नि.नं. ८५५६, पृष्ठ २३५

सडक विभागको आयोजनामा पूर्व पश्चिम राजमार्गको बर्दिया स्थित भुरीगाउँदेखि सुर्खेतको तेलपानी जाने ५२ कि.मी. सडकमध्ये २७ कि.मी. बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्रबाट बाटो निर्माण गर्न वातावरण मन्त्रालयबाट वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) प्रतिवेदन स्वीकृत गराई राष्ट्रिय निकुञ्ज मास्ने गरी सडक निर्माण गर्न लागेको जानकारी मिति २०६८।१०।४ को कान्तिपुर दैनिकमा प्रकाशित समाचारमार्फत् जानकारीमा आएको हो। राष्ट्रिय निकुञ्ज भनेको सरकारले संरक्षण क्षेत्रका रूपमा कानूनद्वारा स्थापित विशेष प्रकारको संरक्षित वन हो। यसको प्रयोग र संरक्षणमा सरकारी वा अन्य वन जस्तो प्रयोग वा भौतिक निर्माण गर्न मिल्ने हुँदैन। वन ऐन, २०४९ को दफा ६८(१) मा राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त योजना सञ्चालन गर्न वनको प्रयोग गर्नु बाहेक अन्य कुनै विकल्प नभएमा र त्यस्तो योजना सञ्चालन गर्दा वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल असर नपर्ने भएमा त्यस्तो योजना सञ्चालन गर्नको निमित्त नेपाल सरकारले सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, संरक्षित वन आदि वनको कुनै भाग प्रयोग गर्न स्वीकृत दिन सक्नेछ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ३ बमोजिम स्थापित राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र सोही ऐनको दफा ५ ले राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षभित्र भौतिक निर्माणजन्य कार्यलाई निषेध गरेको छ। यी कानूनी व्यवस्थाहरूको विपरीत हुने गरी राज्यले लागू गरेका कानूनी व्यवस्थाको उल्लंघन हुने गरी सडक निर्माणको प्रक्रियाअघि बढाइएकोले सम्मानीत अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको विषय लिई प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गर्न उपस्थित भएको छ।

बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज सन् १९७६ मा कर्णाली वन्यजन्तु आरक्षको रूपमा स्थापित र पछि शाही बर्दिया वन्यजन्तु आरक्षणको रूपमा रही सन् १९८४ मा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको रूपमा स्थापित गरिएको हो। उत्तरतर्फ सल्लाको जंगल र बाँकी ७० प्रतिशत सालको जंगलले ढाकेको सुन्दर बबई उपत्यकामा अवस्थित यो निकुञ्ज विश्वको अति दुर्लभ एकसिङ्गे गैडाको दोस्रो बासस्थान र बाघ (Royal Bengal Tiger) को प्रमुख विचरण र बासस्थान हो। यस निकुञ्जमा एकसिङ्गे गैडा, जंगली हात्ती, बाघ, ६ प्रजातिका मृग, कृष्णसार, गौरीगाई, बँदेल, कालो भालु, नीलगाई, चित्तल, थार, घोरल, लंगुर बाँदर, स्याल, रातो बाँदर र चितुवा लगायतका ५९ स्तनधारी प्रजाति, विश्वको दुर्लभ डल्फिन माछासमेत जम्मा १२४ प्रजातिका माछा, दुर्लभ राजहाँस, मयुर, धनेश र कालो स्टर्कलगायतका ४०७ चराहरू, अजिङ्गर, घडियाल गोही, सुन गोहोरो लगायत ४२ घस्रने जीवजन्तुहरूको बासस्थान र जैविक विविधताले सम्पन्न राष्ट्रको प्रमुख प्राकृतिक सम्पदामध्ये एक हो। जैविक विविधताले भरिपूर्ण रहेको आजभन्दा करिब ३६ वर्ष पहिला नेपाल सरकार र नेपाली जनताले तिरेको कर र पोतको लगानी भएको बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यभागबाट उत्तर दक्षिण हुने पूर्व पश्चिम राजमार्गको भुरीगाउँ तेलपानी सडक निर्माण गर्दा उक्त राष्ट्रिय निकुञ्ज दुई भागमा विभाजन हुने र सडक विस्तार सँगै मानवीय अतिक्रमणका कारणले संरक्षित वनको लामो इतिहासको विरासत नै मेटिन सक्ने खतरा छ। प्रकाशित समाचारले पारीत वातावरणीय मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा उल्लिखित १६,३९९ रुख काट्नु पर्ने जसमा मुख्य गरी सालका रुखहरू

पर्ने र नेपाल सरकार तथा भारत सरकारको सहकार्यात्मक अवधारणा (Collaborative Approach) अन्तर्गत स्थापित नेपालको पर्सा वन्यजन्तु आरक्षदेखि भारतको राजाजी राष्ट्रिय निकुञ्जसम्म जोड्ने जैविक विविधता मार्गको अवधारणालाई प्रत्यक्ष खलल पर्ने साथै नेपाल सरकारले लागू गरेको तराई अर्धभूवनोट (Terai Arc Landscape) कार्यक्रमलाई समेत उक्त सडकले ओगट्ने २७ कि.मी. लामो भागबाट संरक्षित क्षेत्र राष्ट्रिय निकुञ्ज संवेदनशील चुरे र संरक्षण कार्यक्रममा अपूरणीय क्षति हुन जाने हुँदा उक्त सडक निर्माण कार्य रोक्नु अति नै आवश्यक भएको निवेदन गर्दछु ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज अर्थात् संरक्षित वन भनेको प्राकृतिक वातावरणका साथै वन्यजन्तु, वनस्पती, भू-दृष्यको संरक्षण व्यवस्थापन र उपयोगको लागि छुट्याइएको क्षेत्र हो । यस्तो क्षेत्र छुट्याउँदा नेपाल सरकारले राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ३ तथा वन ऐन, २०४९ को दफा २३ र २४ बमोजिम स्थापित र व्यवस्थित वन हो । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ५ ले निकुञ्जभित्र कुनै पनि संरचना निर्माण गर्न वा राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र कुनै प्रकारले क्षति पुऱ्याउन निषेध गरेको छ । यसका साथै संरक्षित क्षेत्रभित्र भौतिक पूर्वाधारहरू निर्माण एवं सञ्चालनसम्बन्धी कार्यनीति, २०६५ को कार्यनीति (१) मा भएको व्यवस्था नेपाल सरकारले राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरू बाहेक अन्य आयोजना सञ्चालन गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र तथा मध्यवर्ती क्षेत्रको जग्गा उपलब्ध गराइने छैन । राष्ट्रिय योजना आयोगबाट राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजना हो भनी खुलाइएको

पत्र साथै राखी उपरोक्त क्षेत्र माग गर्नु पर्दछ भन्ने व्यवस्थाको विपरीत उक्त सडक राष्ट्रिय प्राथमिकतामा नपरेको क्षेत्रमा बलपूर्वक राष्ट्रिय सम्पदा नष्ट हुने व्यहोरा निवेदन गर्दछु ।

भुरीगाउँ तेलपानी सडक निर्माण भएमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ४, ५ र २२, वन ऐन, २०४९ को दफा ६८, वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ७(१), ९, १० र २०, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०५३ को नियम ६, ८ र १२, वन्यजन्तु आरक्षण नियमावली, २०३४ को नियम ६, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३०, संरक्षण क्षेत्र नियमावली, २०५३ तथा वन नियमावली, २०५१ को कार्यविधिगत त्रुटि हुनुको साथै राष्ट्रिय सीमसार नीति, जलवायु परिवर्तन कार्यनीति, नेपाल वातावरण कार्यनीति समेतको गम्भीर त्रुटि गरी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार गराई जैविक विविधता संरक्षणको विपरीत मानिसको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारलाई खलल पुग्ने गरी मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अभिसन्धि, १९६६ का विपरीत राष्ट्रिय सम्पदामा प्रतिकूल असर पर्ने गरी निर्माण कार्य गर्नाले समग्र वातावरण, जैविक विविधता, स्थानीय सीपमा आधारित रैथाने उत्पादनहरू लोप हुने हुँदा उक्त कार्य रोकी दिगो विकासको मूल सिद्धान्तलाई आत्मासात गरी उक्त कार्य रोक्का गर्न अन्तरिम आदेश जारी हुनुपर्दछ ।

प्रस्तुत मुद्दामा संरक्षण वि. निर्माण (Conservation Vs. Construction) को प्रश्न समाहित भएको विषय हो । संरचना निर्माण, विकास निर्माण र पर्यावरण संरक्षण फरक विषय

हुन् । संरचना निर्माणविना मानव जीवन चलायमान र विकसित हुँदैन भने स्वच्छ सफा वातावरण र वातावरणका अवयवहरू स्वस्थ नभए जीवन रहँदैन । जलवायु परिवर्तनको युगमा वन जंगलले राष्ट्रलाई फाइदा पुग्ने कुरामा कसैको दुईमत नै छैन । यस सन्दर्भमा दिगो विकासको सिद्धान्तलाई अनुशरण गरिनुपर्ने हुन्छ । यो राष्ट्रिय निकुञ्ज, "Convention of Biological Diversity Conservation (CBD) 1992 को Conservation of ecosystems & natural habitats & the maintenance & recovery of viable populations of species their natural surrounding" भन्ने व्यवस्थालाई आत्मसात् गरी राज्यको लगानीमा स्थापित क्षेत्र भएको हुँदा सबै मिली संरक्षणमा जोड दिनुको सट्टा सीमित जनसंख्याको फाइदाका लागि राष्ट्रिय सम्पदा नै नष्ट पार्ने कार्यले UNCHE, 1972 Stockholm Declaration, Principle 2 "The natural resources of the earth including the air, water, land, flora & fauna & especially representatives samples of ecosystems, must be safeguarded for the benefit of the present & future generations through careful planning of management" को दिगो विकाससम्बन्धी सिद्धान्तको विपरीत र सोही घोषणाको Principle 15 "Planning must be applied to human settlements and urbanization with a view to avoiding adverse effects on environment" को समेत विपरीत हुन्छ । सन् १९८७ को "Brundtland commission" को "Our Common Future" प्रतिवेदनको आधारभूत संरक्षणका सिद्धान्त, अधिकार र दायित्वहरूको प्रतिकूल विकास निर्माण गर्न नहुने मुख्य अवधारणाका आधारमा सन् १९९२ को रियो घोषणापत्रले

समेत दिगो विकासको अवधारणालाई अधि सारेको छ । यसको सिद्धान्त ३ मा भनिएको छ, "The right to development must be fulfilled so as to equitably meet developmental & environmental needs of present & future generation." । यसरी यी सिद्धान्तको वर्खिलाप हुने गरी उक्त सडक निर्माणको कार्य हुन गएकोमा दिगो विकास हुनेभन्दा पनि विनासको खतरा उत्पन्न हुने र नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका सन्धि, अभिसन्धिहरू उल्लंघन हुन्छ । उक्त निर्माण कार्यले नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका महासन्धि, अभिसन्धिमध्ये मुख्यतः "CBD, 1992" को प्रस्तावना, परिभाषा तथा धारा ८, ९, १० र १४ को विपरीत हुन्छ । यस्तै संकटापन्न जंगली वन्यजन्तुको बासस्थान तथा जीवजन्तुको प्रजातिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार महासन्धि, "(CITES) 1973", विश्व साँस्कृतिक प्राकृतिक सम्पदा महासन्धि, "(World Heritage Convention) 1972", जलपंक्षीको बसोवास जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय महत्वका सीमसारसम्बन्धी महासन्धि "(Ramsar Convention) 1971" संयुक्त राष्ट्रसंघीय जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी खाका महासन्धि "(UNFCCC), 1992" जस्ता महासन्धिहरूको भावना र मर्मविपरीत हुन जाने हुन्छ । विपक्षीहरूको उक्त सडक निर्माण कार्यले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १६(१) द्वारा प्रदत्त मौलिक हकमा अतिसय असर पार्ने र संविधानको धारा, ३३(छ)(ड)(ण) धारा ३४(१)(४) को राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, धारा ३५(५) राज्यको नीतिविपरीत, नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ को प्रतिकूल भै सम्मानीत सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादन भएका नेकाप २०५३, अङ्क १, पृष्ठ ३६ योगी नरहरि नाथ वि. प्रधानमन्त्री, नेकाप २०५२, पृष्ठ १६९, सूर्यप्रसाद

हुङ्गेल वि. गोदावरी मार्वल मुद्दामा स्थापित नजीर समेतको विपरीत हुने गरी विपक्षीहरूबाट उक्त भुरीगाउँ तेलपानी सडक निर्माण हुने गरी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार भएको हुँदा उक्त प्रतिवेदनअनुसार प्रस्तावित सडक निर्माण नगर्न नगराउनु विपक्षीहरूका नाममा उत्प्रेषण, प्रतिषेध, परमादेशलगायत जो जे चाहिने उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत निवेदकको निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो, आदेश जारी हुन नपर्ने भए यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ (पन्ध्र) दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल कागजात साथ राखी महान्यायाधिकाको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एक/एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिकाको कार्यालयलाई दिई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु ।

अन्तरिम आदेशको माग सम्बन्धमा विचार गर्दा निवेदनमा उठाइएको विषयवस्तुको गाम्भीर्यताअनुसार दावीको स्थानमा सडक निर्माणको कार्य नगर्नु नगराउनु भनी तत्काललाई अन्तरिम आदेश जारी गरी विपक्षीहरूलाई समेत राखी छलफल हुन उपयुक्त देखिँदा हाललाई सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को दफा ४१(१) बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरी दिएको छ । सबै विपक्षीहरूले अनिवार्य रूपमा आ-आफ्नो निकायमा रहेका प्रस्तुत योजनासँग सम्बन्धित दस्तावेजहरू लिई अन्तरिम आदेशलाई अनवरतता दिन पर्ने नपर्ने सम्बन्धमा छलफल गर्न मिति २०६८।१०।२५ का दिन

उपस्थित हुनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना दिई पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६८।१०।१९ को आदेश ।

प्रस्तुत विवादमा हाम्रो पनि सरोकार भएकोले मुद्दामा सरिक गराई पाउँ भनी दिएको निवेदन मागबमोजिम यस अदालतको मिति २०६८।१०।२५ को आदेशबमोजिम भुरीगाउँ-तेलपानी सडक निर्माण केन्द्रीय संघर्ष समितिको तर्फबाट जिल्ला वरिद्धा नेउलापुर गा.वि.स. वडा नं. ५ बस्ने महेन्द्रकुमार भण्डारीलाई प्रस्तुत विवादमा सामेल गराइएको रहेछ ।

वरिद्धा राष्ट्रिय निकुञ्जलगायतका सबै प्राकृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन हुनुपर्ने निवेदकहरूको भावनासँग सहमत हुन नपर्ने कुनै कारण छैन । मानवीय विकासका कुनै पनि पहलहरूले देशको अमूल्य प्राकृतिक सम्पदा र वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पारिनु हुँदैन । विकासका प्रयत्नहरू वातावरणमैत्री र दिगो विकासको अवधारणासँग मेल खाने हुनुपर्दछ । यो विषय नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, वन र वनस्पती र वातावरणसँग सम्बन्धित कानूनहरू र यससम्बन्धी नेपाल पक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूले निरूपण गरी सकेको विषय पनि हो । यो विषयमा राज्यका सबै पक्ष अङ्ग र निकायहरूको गम्भीर संवेदनशीलताको आवश्यकता छ । यसमा न्यायपालिकाबाट थप न्यायिक नीति निर्माणको आवश्यकता रहेको देखिँदैन । तर, निवेदकहरूले उठाउनु भएको यो विषयमा यस सचिवालयको कुनै संलग्नता नरहेको र यस सचिवालयले पूरा गर्नुपर्ने कुनै संवैधानिक र कानूनी दायित्वसँग पनि विषय सम्बन्धित नरहेको हुनाले प्रस्तुत रिट निवेदनबाट व्यवस्थापिका-संसद सचिवालयको हकमा कुनै आदेश जारी हुन सक्ने

अवस्था विद्यमान नरहेकोले यस सचिवालयको हकमा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी दिनको लागि सम्मानीत अदालतसमक्ष विनम्र निवेदन गर्दछु भन्ने समेत व्यवस्थापिका संसद सचिवालयको लिखित जवाफ ।

प्रस्तावित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक निर्माण गर्ने सम्बन्धमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयबाट मिति २०६६।७।२९ मा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन परीक्षण प्रतिवेदन स्वीकृतिका लागि प्राप्त भएकोमा प्रचलित कानूनबमोजिमका सबै प्रक्रिया (सार्वजनिक सुनुवाई, सार्वजनिक सुनुवाईको लागि सूचना प्रकाशन, राय सुझाव संकलन, आयोजनास्थल आसपासमा सम्बन्धित निकायको सरोकारका विषय, राय सुझाव समितिको सुझाव) पूरा गरी मिति २०६६।९।१५ गते विभिन्न पाँच वटा विकल्पसहित यस मन्त्रालयबाट वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन स्वीकृत गरिएको हो । यसरी स्वीकृत भएको प्रतिवेदनमा औल्याइएका वातावरणीय रूपमा पर्ने नकारात्मक असरलाई कम वा न्यूनीकरण गर्ने शर्तहरू पालना गर्दै आयोजना सञ्चालन गर्ने कार्य सम्बन्धित मन्त्रालय (भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय) को भएकोले यस मन्त्रालयका कुनै पनि कामबाट वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने नभई त्यस्तो प्रभावलाई कम गर्न सहयोग पुग्ने भएकोले यस मन्त्रालयलाई निवेदकले काल्पनिक तथा मनगढन्ते तर्कको आधारमा मात्र विपक्षी बनाएको हुँदा सम्पूर्ण दावी जिकीरबाट फुर्सद दिलाई रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत वातावरण मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

देशको आर्थिक, सामाजिक एवं पूर्वाधार विकासको लागि सडक यातायात एक महत्वपूर्ण अवयव हो । सडक विभागले नियम, कानून र

निर्धारित प्रक्रियाअनुसार सडक निर्माण, मर्मत र व्यवस्थापनको काम गर्दै आइरहेको छ । सोहीअनुसार कुनै सडक निर्माण गर्नु पूर्व कुन स्थानबाट सडक निर्माण गर्न उपयुक्त हुन्छ, भनी अध्ययन र सर्वेक्षण गरी वातावरणीय, प्राविधिक र आर्थिक दृष्टिकोणबाट गुणस्तर र लागत समेतलाई मध्यनजर गरी सडकको रेखाचित्र (Alignment) निर्धारण गरिन्छ । मध्यपश्चिमको पहाडी भेगलाई ८० कि.मी. भन्दा बढी दूरी घटाई सबैभन्दा छोटो दूरीमा तराई जोड्ने भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक वातावरणीय तथा सामाजिक दृष्टिकोणले सबैभन्दा उपयुक्त विकल्पको रूपमा पहिचान गरिएको हुनाले परिमार्जित प्रतिवेदन वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ को नियम ११ बमोजिम नेपाल सरकार (सचिव स्तर) को मिति २०६६।९।१५ को निर्णयअनुसार स्वीकृत भएको छ । उक्त प्रस्तावित वन क्षेत्रमा सडक निर्माणको क्रममा काटिने रुखहरूको १:२५ अनुपातमा नयाँ रुख रोपी हुर्काउने कार्य गर्न अनिवार्यता समेत गरिएको छ । तसर्थ, प्रस्तुत रिट निवेदन निवेदकको व्यक्तिगत उद्देश्यका आधारमा परेको हुनाले यसबाट कुनै संवैधानिक र कानूनी हक अधिकार स्थापित हुने देखिँदैन र यसले विकास निर्माण कार्यलाई अल्मल्याई राष्ट्रिय पूर्वाधार विकासमा बाधा मात्र पार्ने देखिएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत नेपाल सरकार, भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय, सडक विभागको लिखित जवाफ ।

देशको सामाजिक, आर्थिक तथा पूर्वाधार विकासको लागि सडक यातायातले गहन भूमिका खेलिँरहेको हुन्छ । नेपाल सरकारले निरन्तर रूपमा सर्वसाधारण जनतालाई यातायातको सुविधा पुऱ्याई

उनीहरूको सुख सुविधा एवं आर्थिक हित कायम राख्न प्रचलित कानूनको अधीनमा रही गर्नुपर्ने सडक निर्माण, मर्मत सम्भारलगायतका यथार्थ कामकारवाहीलाई अन्यथा भयो भन्न मिल्ने होइन । स्थानीय जनताको माग र सुविधालाई दृष्टिगत गरी कुनै पनि सडक निर्माण गर्नुपूर्व प्राविधिक दृष्टिकोणले सडक निर्माण गर्न उपयुक्त हुने वा नहुने भन्ने कुरामा सम्भाव्यता अध्ययन, सर्वेक्षण, वातावरणीय प्रभावको मूल्याङ्कन र आर्थिक दृष्टिकोणबाट गुणस्तरीयता एवं लागत अनुमान समेतलाई मध्यनजर राखी सडकको रेखाङ्कन गरिन्छ । रिट निवेदकले आफ्नो निवेदनमा उल्लेख गरेअनुसार बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रभित्र स्थानीय जनताको माग र आवश्यकतालाई विचार गरी कन्सल्टायन्टमार्फत् विभिन्न पाँच विकल्पहरूको अध्ययन एवं सर्वेक्षण गरिएको थियो । यसमा ती विकल्पहरू मध्ये उपयुक्त देखिएको रानीपुर-पानीट्यांकी पहिलो प्राथमिकतामा परेकोले यसरी परिमार्जन भई आएको वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनलाई वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ को नियम ११ बमोजिम वातावरण मन्त्रालयको मिति २०६८।९।६ को पत्रद्वारा स्वीकृति प्रदान भई आएको अवस्था विद्यमान छ । रानीपुर-पानीट्यांकी रेखाङ्कन ऐतिहासिक राणाकालीन हुनुका साथै पुरानो रेलमार्ग समेत रहेको सोभ्रो सहज र छरितो भएको र पहिले उक्त स्थानमा रेलमार्गहरू निर्माण भएको अवस्थामा सो रेखाङ्कनमा रहेका रुखहरू समेत पहिले कटान भई सकेको र हालको अवस्थामा धेरै र ठूला रुखहरू समेत फडानी गर्नुपर्ने विद्यमान परिस्थिति नरहेको परिप्रेक्ष्यमा यस रेखाङ्कनलाई भुरीगाउँ र आसपास क्षेत्रका वासिन्दाहरूबाट अत्याधिक रूपमा रुचाइएको हुँदा निवेदकले प्रस्तुत गर्नुभएको निवेदन माग दावी

निरर्थक तथा निराधार देखिँदा उक्त निवेदन खारेजभागी छ खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

प्रस्तुत विवादको विषय राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको क्षेत्राधिकार अन्तर्गत पर्ने हुँदा विवादित विषयको सम्बन्धमा केही बोलिरहनु पर्ने अवस्था नरहेकोले वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयद्वारा पेश हुने लिखित जवाफलाई यसै लिखित जवाफको अभिन्न अंग मानी रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत वन विभागको लिखित जवाफ ।

विपक्षी रिट निवेदकले दावी लिनु भएको विषयमा यस आयोगको सचिवालयको के, कस्तो कामकारवाही तथा निर्णयबाट निवेदकलगायतको के कस्तो मौलिक हकमा असर पर्नुका साथै सो कार्य के कति कारणबाट राज्यको निर्देशक सिद्धान्त एवं नीतिविपरीत रहेको हो भन्ने सम्बन्धमा कुनै कुरा उल्लेख गर्नु भएको छैन । बिनाआधार र कारणको विषयलाई लिएर यस आयोगको सचिवालय समेतलाई विपक्षी बनाई दिएको रिट निवेदन खारेजभागी छ खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत राष्ट्रिय योजना आयोगको लिखित जवाफ ।

मानव अधिकार विधिशास्त्रको नवीन मान्यताले मानिसको विकासको अधिकार (Right to Development) र स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने मानिसको अधिकार (Right to live in a clean Environment) दुवै अधिकारको मान्यता, संरक्षण, प्रवर्द्धन र प्रोत्साहन गरिनु पर्ने विषयलाई केन्द्रविन्दुमा राखेको छ । यी दुवै अधिकारहरू अन्तरसम्बन्धित र परिपूरक पनि छन् । मानव समाज एवं मानव सभ्यताको गतिशील परिवर्तन एवं मात्रात्मक तथा गुणात्मक विकासको लागि आर्थिक विकास अपरिहार्य छ । आर्थिक विकासले

आर्थिक वृद्धि र आर्थिक तथा भौतिक पूर्वाधारको निर्माण, विस्तार, सञ्चालन एवं विकास समेतलाई समेटेछ। यस विवादको सन्दर्भमा दावीको स्थानमा सडक निर्माण गर्ने आयोजनाको लागि वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ३ बमोजिम वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन तयार भएको छ। उक्त वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन परिमार्जन समेत भई सडक आयोजनाको प्रस्तावमा सडक विभागबाट वातावरण मन्त्रालयमा प्राप्त भएको अवस्था छ। यसरी प्राप्त भएको परिमार्जित प्रतिवेदनलाई वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ६ बमोजिम उक्त प्रतिवेदनमा सर्वसाधारण र विज्ञ गरी सबै सरोकारवालाहरूले आफ्नो राय, सुझाव दिनसक्ने प्रयोजनको लागि सार्वजनिक सूचना आवाहन गरी प्रकाशित समेत भएको अवस्था छ। उल्लिखित प्रक्रिया पूरा गरी सडक विभागको प्रस्ताव वा प्रस्तावित आयोजना कार्यान्वयन गर्दा वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव पर्ने अवस्था नदेखिएको निष्कर्षको आधारमा अधिकार प्राप्त निकायको हैसियतले वातावरण मन्त्रालयले वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ६ को उपदफा (५) र वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ को नियम ११ बमोजिम २०६८।१।५ को सचिवस्तरीय निर्णयबाट प्रस्तावित सडक विभागको रानीपुर पानीट्याङ्की एक नम्बर रेखाङ्कनलाई वातावरणीय तथा सामाजिक, आर्थिक दृष्टिकोणले सबैभन्दा उपयुक्त विकल्पको रूपमा स्वीकृत गरिएको हो। परिमार्जन गरिएको वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनअनुसार रानीपुर विन्दुलाई शुरुवात विन्दुको रूपमा राखी सडक निर्माण भएमा अन्य विकल्पहरू भन्दा अधिक मात्रामा वातावरणीय प्रभाव पर्ने नदेखिएको उल्लेख छ। प्रस्तावित आयोजनाले वातावरणमा उल्लेखनीय प्रभाव पार्न

सक्छ वा सक्दैन भन्ने प्रश्न विज्ञ एवं प्राविधिक विषयसँग जोडिएको प्रश्न हो। सम्बन्धित विज्ञहरूबाट तयार भएको प्रतिवेदनले उक्त आयोजनाबाट वातावरणमा प्रतिकूल असर नपर्ने निष्कर्ष दिई सकेको अवस्थामा सो निष्कर्ष गलत वा त्रुटिपूर्ण रहेको भनी निवेदकले तथ्ययुक्त आधारमा प्रमाणित गर्न सक्नु पर्दछ। यस्तो प्राविधिक प्रश्न समावेश भएको विषयमा हचुवा र मनगढन्ते विचारको कुनै अर्थ रहँदैन। रिट निवेदनको क्षेत्राधिकारमा प्राविधिक एवं व्यवस्थापिकीय प्रश्न एवं प्रमाण तथा तथ्यहरूको विश्लेषण गरिँदैन। रिट क्षेत्राधिकारमा चुनौती दिइएको निर्णय वा कामकारवाहीको क्रममा मूल रूपमा सो निर्णय वा कामकारवाहीमा कुनै कानूनी त्रुटि रहे, नरहेको (Question of Legal Error) सो निर्णय वा कामकारवाहीमा वद्विनियतको तत्व स्पष्ट रूपमा देखिएको वा नदेखिएको (Question of Malafied Intention), सो निर्णय वा कामकारवाहीमा क्षेत्राधिकार भए, नभएको (Question of Jurisdiction) तथा निर्णय एवं कामकारवाही सम्पादन गर्दा कानूनले बाध्यात्मक रूपमा अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी तोकेको प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरिएको वा नगरिएको (Question of Due Process) भन्ने सम्बन्धमा सीमित रहेर निर्णय दिने न्यायिक परम्परा छ। प्रस्तुत विवादमा उल्लिखित कुनै पनि प्रश्नहरूलाई निवेदकले उठाउन नसकेकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत नेपाल सरकारका तर्फबाट प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराईको लिखित जवाफ।

सडक विभागको मिति २०६६।१।२५ को पत्रबाट भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडकको वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन सहमतिको लागि यस मन्त्रालयमा प्राप्त भएकोमा संरक्षित

क्षेत्रभित्र भौतिक पूर्वाधारहरू निर्माण एवं सञ्चालनसम्बन्धी कार्यनीति, २०६५ को अधीनमा रही नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय (सचिवस्तरको) को निर्णयबाट भुरीगाउँको सट्टा पश्चिमतर्फको अम्वासालाई ० (शून्य) किलोमीटर मानी तेलपानीसम्मको लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन कार्यसम्मको लागि सहमति दिइएको थियो । तत्पश्चात् भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडकसँग सरोकार राख्ने जनताहरूले दिएको निवेदनहरूमा कारवाही हुँदा प्रस्तावित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक आयोजनाको वातावरणीय प्रभाव अध्ययन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय (माननीय मन्त्रीस्तर) को मिति २०६८।३।१९ को निर्णयानुसार सबै विकल्पहरू खुल्ला राखी वातावरणीय प्रभाव अध्ययन गर्न सहमति दिइएको हो । सबै विकल्पहरू खुल्ला राखी वातावरणीय प्रभाव अध्ययन गर्न सहमति दिइएकोमा तत्पश्चात् वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ को प्रक्रिया पूरा गरी सबै विकल्पहरूको अध्ययन भएको नपाइएको हुँदा वातावरण संरक्षण ऐन र नियमावलीको प्रक्रिया पूरा गरेर र विकल्प विश्लेषणमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग समेतको सहभागितामा सबै विकल्पहरूको विस्तृत अध्ययन भए पश्चात् मात्र आयोजनासम्बन्धी निर्णय प्रक्रिया शुरु हुने भनी नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय (माननीय मन्त्रीस्तर) को मिति २०६८।११।१२ को निर्णयानुसार वातावरण मन्त्रालय र भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयलाई पत्राचार गरिएको छ । सबै विकल्पहरूको विश्लेषणपश्चात् मात्र आयोजनासम्बन्धी निर्णय हुने हुँदा रिट निवेदकको माग दावी आधारहीन छ, यसर्थ रिट निवेदन

खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ एवं संरक्षित क्षेत्रभित्र भौतिक पूर्वाधारहरू निर्माण एवं सञ्चालनसम्बन्धी कार्यनीति, २०६५ को प्रक्रिया पूरा गरी सबै विकल्पहरूको अध्ययन भएको नपाइएको हुँदा वातावरण संरक्षण ऐन र नियमावलीको प्रक्रिया पूरा गरेर र विकल्प विश्लेषणमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग समेतको सहभागितामा सबै विकल्पहरूको विस्तृत अध्ययन भएपश्चात् मात्र आयोजनासम्बन्धी निर्णय प्रक्रिया शुरु हुने भनी भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय र वातावरण मन्त्रालयमा लेखी पठाउने नेपाल सरकार वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय (माननीय मन्त्रीस्तर) बाट मिति २०६८।१०।१२ मा निर्णय भएको परिप्रेक्ष्यमा यस कार्यालयबाट उक्त भुरीगाउँ-तेलपानी सुर्खेत बाटो बनाउने कार्यका लागि कुनै स्वीकृति सहमति अनुमति केही नदिइएको हुँदा यस कार्यालय समेतलाई विपक्षी बनाई दिएको दावी निराधार भएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत वर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदन सम्बन्धी मिसिल संलग्न कागजात अध्ययन गरियो । वातावरणीय विकास तथा संरक्षण कानूनी मञ्चको तर्फबाट प्रस्तुत निवेदन दिने निवेदक अधिवक्ता रामकुमार आचार्य, निजका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू श्री दिनमणि पोखरेल, श्री बट्टीप्रसाद भट्ट, श्री टीकाराम भट्टराई, श्री निर्मला भण्डारी, श्री ताराप्रसाद सापकोटा, श्री पदमबहादुर

श्रेष्ठ, श्री गणेश दाहाल, श्री ज्योती बानिया, श्री धनन्जय खनाल, श्री राजु फुँयाल, श्री भुवनप्रसाद वाग्ले, श्री नारायणप्रसाद देवकोटा र श्री रवि खनाल तथा विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदी एवं सामेल गराइएका सरोकारवाला भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक संघर्ष समिति तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू श्री वासुदेव शर्मा, डा. श्री विजयसिंह सिजापती, श्री विनोद कार्की, श्री कृष्णप्रसाद सुवेदी, श्री लोकनाथ खरेल, श्री तेज रावल, श्री कुमार शर्मा आचार्य र श्री सुन्दरलाल चौधरीले प्रस्तुत गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

निवेदकतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीले प्रस्तुत विवाद दिगो विकास र वातावरण संरक्षणसँग सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारको विवाद हो । बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको लाभ अर्थात् स्वच्छ वातावरणमा जीउने हक सम्पूर्ण नेपाली जनतालाई छ । यो निकुञ्जमा कुनै अमुक क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानिसहरूको मात्रै अधिकार रहेको छैन । जैविक विविधता कायम गर्न अति महत्व राख्ने यो निकुञ्ज क्षेत्रमा बसोवास गर्ने केही सीमित व्यक्तिहरूले माग गरेको भन्ने आधारमा नेपाल सरकार भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयले सो निकुञ्जको बीचबाट भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक बनाउने योजनाअनुरूप वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन समेत तयार गरेको र सोअनुरूप सडक बन्न गएमा निकुञ्जको चरम नोक्सानी भई यसले वातावरण र जैविक विविधताको सन्तुलनमा अपूरणीय क्षति पुऱ्याउने अवस्था स्वयं विपक्षीले मिति २०६८।१।१५ मा स्वीकृत गरेको प्रतिवेदनबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । विपक्षीहरूबाट निर्माण गर्न लागिएको उल्लिखित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत

सडकको २७ कि.मी. भाग निकुञ्ज क्षेत्रमा पर्ने भन्ने उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख देखिँदा सडकको ठूलो हिस्सा निकुञ्ज क्षेत्रमा पर्ने हुन्छ । निकुञ्जलाई दुई फ्याक पारेर बाटो बनाउँदा वातावरण संरक्षण गर्न सम्भव हुँदैन । प्रतिवेदनमा नै जिल्लास्तरीय सडक भन्ने उल्लेख भई सकेको अवस्थामा प्रस्तुत निवेदन दायर भई सकेपछि अदालतलाई गुमराहमा पार्ने उद्देश्यले विवादित सडक आयोजना राष्ट्रिय स्तरको हो भनी लेखिएको पत्रले वैधता प्राप्त गर्न सक्दैन । विवादित सडक निर्माणसम्बन्धी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार गर्दा मुख्य सरोकारवाला निकाय वन मन्त्रालय र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको संलग्नता छैन । वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र नियमावली, २०५४ को प्रक्रिया पूरा नभएकोले सो प्रतिवेदनको आधारमा मात्र तत्काल उक्त सडक निर्माण कार्य अगाडि बढाउन नमिल्ने भनी वन मन्त्रालय (माननीय मन्त्रीस्तर) ले मिति २०६८।१।१२ मा निर्णय गरेको र सोअनुरूपको पत्राचार विपक्षी वातावरण मन्त्रालय र भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयलाई समेत भै सकेको हुँदा सडक योजना अगाडि नबढाउन विपक्षीहरूको नाममा आदेश जारी हुनु पर्दछ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो ।

विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ताले निवेदकहरूले सरकारले कुन कानूनको उल्लंघन गर्‍यो सो स्पष्ट खुलाउन सक्नु भएको छैन । प्रस्तावित बाटो बनाउने काम रोकी दिँदा सो क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनताको विकाससम्बन्धी हक (Right to Development) कुण्ठित हुने अवस्था छ । काठमाडौँमा वातावरणसम्बन्धी संस्था सञ्चालन गरेर बसेका निवेदक प्रस्तावित सडक निर्माण

स्थलको स्थानीय समस्यासँग अनभिज्ञ रहनुका साथै सडकको प्रत्यक्ष उपभोक्ता समेत नभएकोले निजले स्थानीय मर्म तथा सडक निर्माणको आवश्यकतालाई बुझ्न सक्ने अवस्था छैन। यो बाटोको निर्माणबाट राष्ट्रिय निकुञ्जलाई पनि फाइदा हुने अवस्था छ। वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण ऐन र नियमावलीविपरीत भएको छैन। वातावरण संरक्षण नेपाली जनताको हितविपरीत हुन सक्दैन। वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र नियमावली २०५४ मा तोकिएको मापदण्डअनुरूप प्रतिवेदन तयार भएकोले कानूनअनुरूप भए गरेको कामकारवाही विरुद्ध रिट जारी हुने अवस्था विद्यमान नहुँदा आधारहीन रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो।

यस अदालतको आदेशानुसार सामेल गराइएका सरोकारवाला प्रस्तावित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक संघर्ष समितिका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरूले विवादित बाटो निर्माणले वातावरणीय विनास हुन्छ भन्ने कुरा निवेदकले पुष्टि गर्नु पर्दछ, सो भएको छैन। केवल आशंकाको भरमा निवेदन परेको छ। निवेदकहरूले निवेदनमा यस अदालतबाट वातावरण संरक्षणमा कायम भएका विभिन्न नजीरहरू उल्लेख गरेको भएपनि उल्लिखित नजीर निजी कम्पनी वा व्यक्ति विरुद्ध परेका निवेदनका सन्दर्भमा कायम भएका हुन्। प्रस्तुत विवाद सार्वजनिक बाटो निर्माणसम्बन्धी भएकोले यसमा उल्लिखित नजीर आकर्षित हुने अवस्था छैन। प्रस्तावित सडक नयाँ नभई पुरानै हो। यसलाई अलिकति स्तरउन्नति मात्र गरिने भएकोले जंगलमा खासै ठूलो क्षति हुने अवस्था छैन। चलिरहेको बाटो बन्द हुन

हुँदैन। मुलुकी ऐनले पनि परम्परादेखि चली आएको बाटो रोक्नु हुँदैन भनेको छ। आधारहीन रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो।

आज निर्णय सुनाउन पेशी तोकिएको प्रस्तुत मुद्दामा पक्ष विपक्ष र सरोकारवाला पक्षका विद्वान कानून व्यवसायीहरूबाट पेश भएको बहस नोट समेत अध्ययन गरी निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुने हो होइन सो विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपमा दायर हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकहरूले मूलभूत रूपमा नेपाल सरकारका विभिन्न निकाय विपक्षीहरूले वैकल्पिक सडक छँदाछँदै केही व्यक्तिहरूलाई लाभ पुग्ने गरी सार्वजनिक महत्वको राष्ट्रिय सम्पदाको रूपमा रहेको बर्दिया जिल्ला स्थित बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जलाई चिरा पारी भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक निर्माण गर्ने निर्णय गरी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन समेत स्वीकृत गरेको र प्रस्तावित सडक निर्माण भएमा निकुञ्जको वातावरणीय विनास हुन गई सो क्षेत्रमा रहेको अति दुर्लभ जैविक विविधता समेत लोप हुने स्थिति रहेको तथा सो कार्य नेपालले समेत अंगीकार गरेका वातावरणीय न्यायसम्बन्धी मान्य सिद्धान्त, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र वातावरण संरक्षणसम्बन्धी अन्य नेपाल कानून तथा यस अदालतबाट वातावरण संरक्षण सम्बन्धमा कायम भएका नजीर सिद्धान्त समेतको विपरीत भएकोले सो प्रस्तावित सडक निर्माणसम्बन्धी प्रतिवेदन स्वीकृत गर्ने वातावरण मन्त्रालयको निर्णय समेत उत्प्रेषणद्वारा बदर गरी उक्त प्रस्तावित सडक नबनाउनु, बनाउन नलगाउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने समेत

व्यहोरा उल्लेख गरेको पाइन्छ। निवेदनमा उठाइएको विषयवस्तुको गाम्भीर्यताअनुसार दावीको स्थानमा सडक निर्माणको काम नगर्नु नगराउनु भनी तत्कालको लागि यस अदालतबाट अन्तरिम आदेश समेत जारी भएको देखिन्छ।

३. विपक्षीहरूमध्ये वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय र सो मातहतका निकायले प्रस्तावित सडक सम्बन्धमा सरोकारवाला सबैको सहमतिमा सबै विकल्पहरूको विस्तृत अध्ययन भएपश्चात् मात्र आयोजनासम्बन्धी निर्णय प्रक्रिया शुरु हुनुपर्ने भएकोले तत्काल ती निकायबाट सडक निर्माण सम्बन्धमा कुनै सहमति, अनुमति, स्वीकृति केही नदिएको भन्ने व्यहोरा लिखित जवाफमा उल्लेख गरेको देखिन्छ, भने विपक्षी प्रधानमन्त्रीको कार्यालयलगायतका अन्य विपक्षीहरूबाट प्रस्तावित सडक अत्यावश्यक भएकोले स्थानीय जनताको मागबमोजिम वातावरण संरक्षणसम्बन्धी सम्पूर्ण कानूनी प्रक्रिया र मापदण्डअनुरूप वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन स्वीकृत गरी निर्माण गर्न लागिएको र विकास निर्माण गर्दा वातावरणीय प्रभाव पर्ने नपर्ने विषयमा अदालतले न्यायिक निरूपण गर्नुपर्ने अवस्था समेत नरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्ने व्यहोरा लिखित जवाफमा उल्लेख गरेको पाइयो।

४. प्रस्तुत विवाद स्वच्छ वातावरण, विविध जैविकता र वन्यजन्तुको आश्रयस्थलका रूपमा रहेको बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जभित्रबाट मानवीय आवश्यकता भनी सडक निर्माण गर्न मिल्ने नमिल्ने र मिल्छ भने वातावरण संरक्षण र विकासको अन्तर्सम्बन्ध प्रचलित कानूनहरूका आधारमा के हुने भन्ने गहन प्रश्नसँग सम्बन्धित रहेको छ। स्वच्छ वातावरण समस्त प्राणीहरूको साभा सरोकारको विषय हो। बोल्न सक्ने मानव

र बोल्न नसक्ने अन्य जीवजन्तु पशुपंक्षी समेतका जलचर तथा नभचर समेत सबैका लागि वातावरण संरक्षण अपरिहार्य एवम् अत्यज्य आवश्यकता हो। त्यसैले प्रस्तुत रिट निवेदन गर्ने हक निवेदक संस्थालाई छैन भन्ने प्रतिवाद कथनसँग सहमति जनाउने ठाउँ छैन। वातावरण संरक्षण गरिनु र हुनु आज समस्त विश्वकै साभा सरोकारको विषय हो। वातावरण संरक्षणका लागि अदालतको अभिभावकीय भूमिका हुन्छ भने यसको संरक्षणका लागि जुटेका संघ संस्था तथा व्यक्तिहरूको पनि यत्तिकै सक्रिय भूमिका अपेक्षित हुन्छ। कारण वातावरण संरक्षण आफ्ना लागि मात्र होइन भावी सन्तति र तिनले सास फेर्ने विश्वकै निमित्त अपरिहार्य र अत्यज्य आवश्यकता हो। त्यसैले वातावरण संरक्षणको प्रश्न कुनै राष्ट्रको सीमा र राष्ट्रियताको परिधि भन्दा पनि परका आवश्यकतासँग सम्बन्धित छ। यस्तो बहुआयामिक समस्त विश्वकै साभा सरोकारको विषयलाई प्रत्यर्थीहरूले जिकीर लिए भैं हकदैया र सरोकारको सीमामा संकुचित गर्नु न्यायसंगत हुँदैन।

५. उत्पादन र उपभोग शैलीमा आएको परिवर्तन एवं बढ्दो पूर्वाधार निर्माण जस्ता कारणले प्रकृतिले धान्न सक्ने भन्दा बढी स्रोतहरूको दोहन गरिएको कारणबाट प्राकृतिक स्रोतहरू लोप भई भावी पुस्तालाई स्रोतहरू उपलब्ध हुन नसक्ने दुरुह परिस्थितिको सिर्जना हुन थालेकोले प्राकृतिक स्रोत र वातावरण संरक्षणमा दिगो विकास (Sustainable Development) को सिद्धान्त विकास भएको हो। सो सिद्धान्तअनुसार निर्णय प्रक्रियामा विकास र वातावरण संरक्षणको अवधारणालाई एकाकार गरेर लैजानु पर्दछ। आजका पुस्ताको आवश्यकता

पूर्ति गर्दा भावी पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्ने प्रकृतिको क्षमतामा कुनै किसिमले पनि ह्रास आउनु हुँदैन र आजका पुस्ताले भोलिका पुस्ताको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारमा अतिक्रमण गर्न पाउँदैनन् भन्ने नै यस सिद्धान्तको मर्म हो । यो मर्मलाई आत्मसात् गर्दै पूर्वसावधानीका साथ तदनु रूप प्रकृति, वातावरण र भावी पुस्ता समेतको हितको कानूनबमोजिम संरक्षण गर्नु यस अदालतको कर्तव्य हो ।

६. वातावरण संरक्षण र दिगो विकास सम्बन्धमा विकसित पूर्वसावधानीको सिद्धान्त (Precautionary Principle) ले कुनै पनि विकास कार्यक्रम शुरु गर्नुपूर्व त्यसले मानव स्वास्थ्य, प्राकृतिक स्रोत र समग्र वातावरणमा पार्ने नकारात्मक प्रभावको पूर्वानुमान गरी त्यस्तो प्रभाव पर्न नदिन पूर्वसावधानी अपनाउनु पर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । यस सिद्धान्तका अनुसार कुनै पनि विकास निर्माण कार्य सञ्चालन गर्नुपूर्व त्यसले पार्ने नकारात्मक प्रभावको पूर्वानुमान गरी आवश्यक सावधानी अपनाउनु पर्दछ । मानवीय क्रियाकलापले प्राकृतिक स्रोत, मानव स्वास्थ्य र वातावरणमा स्पष्ट रूपमा यति नै नोक्सानी पुऱ्याउँछ भन्ने निश्चित गर्न नसकिएमा यस्ता क्रियाकलापहरूले नकारात्मक असर पुऱ्याउने सम्भावना वा संकेतका आधारमा पनि सावधानी अपनाउनु पर्ने कुरा यस सिद्धान्तको सार हो । विकास निर्माणका कार्यले वातावरणमा कुनै नकारात्मक असर पुऱ्याउँदैन भनी पुष्टि गर्ने दायित्व तिनको प्रस्तावकमा रहने हुन्छ । वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन पद्धति (EIA) यसै सिद्धान्तका आधारमा अवलम्बन गर्ने गरिएको हो । यो सिद्धान्तले वातावरणमा क्षति भई सकेपछि नियन्त्रण गर्नुभन्दा क्षति हुनुपूर्व नै त्यसको नियन्त्रणको लागि पूर्व

सावधानी अपनाउने दृष्टिकोणलाई अवलम्बन गर्दछ ।

७. विकास पनि मानवीय आवश्यकता हो । विकास र वातावरणको सन्तुलनका लागि प्रत्येक राष्ट्रले राष्ट्रिय कानूनको तर्जुमा गरेका हुन्छन् भने वातावरण संरक्षण सबै राष्ट्रको समान चासोको विषय भएकोले सन् १९७२ मा स्वीडेनको स्टकहोम (Stockholm) मा संयुक्तराष्ट्र संघको तत्वावधानमा सम्पन्न "UN Conference on Human Environment", सन् १९८७ मा "Brundtland Commission" ले दिएको प्रतिवेदन, सो आयोग (Commission) ले दिएको प्रतिवेदनलाई आत्मसात गरी सन् १९९२ मा ब्राजिलको रियो डी जेनेरियो (Rio-de-Janerio) मा सम्पन्न विश्व सम्मेलन (UN Conference of Environment and Development) बाट पारीत रियो घोषणापत्र, एजेण्डा २१ र त्यसलाई निरन्तरता दिँदै हालै मात्र रियो डी जेनेरियोमा सम्पन्न अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरणसम्बन्धी सम्मेलन (Agenda 21 (2012) ले पनि वातावरण संरक्षण र दिगो विकासको सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरी सोको कार्यान्वयन गर्न नेपाललगायतका सबै राष्ट्रले प्रतिवद्धता जाहेर गरेको पाइन्छ । सोको अलावा विश्व साँस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, १९७२ तथा जलपंक्षीको बसोवास जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय महत्वका सिमसारसम्बन्धी महासन्धि १९७१ एवं जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि, १९७२ लगायत २० वटाभन्दा बढी वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूलाई नेपालले स्वीकार गरी सकेको स्थितिमा त्यस्ता सन्धिजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले व्यवस्था गरेका प्रावधानहरूलाई सम्मान गर्नु (Obligation to

Respect), संरक्षण गर्नु (Obligation to Protect) र परिपालना (Obligation to Fulfill) गर्नुपर्ने दायित्व नेपालको पनि रहेको छ। यस्ता सन्धि, महासन्धि र घोषणाहरू हस्ताक्षरी राष्ट्रका लागि समान रूपले बाध्यकारी हुन्छन्। वातावरण संरक्षण विकासको बाधक अवधारणा होइन। तर विकास र वातावरण विनास दुवैमा सन्तुलन कायम हुन नसक्दा हुने क्षति अकल्पनीय हुन्छ। यही अकल्पनीय क्षतिबाट समस्त जगतलाई जोगाउन नै कानूनहरूको तर्जुमा गरिएका हुन्छन्। नेपाल यस सिद्धान्तको अपवाद हुन सक्दैन र प्रचलित नेपाल कानूनको प्रयोग पनि यसै सन्दर्भमा हुनु पर्दछ।

८. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने मौलिक हकको व्यवस्था गरेको छ। बाटो, बिजुली, पानी, शिक्षा स्वास्थ्य तथा खाद्यान्न माथिको पहुँच जस्ता आधारभूत कुराको अभावमा व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक जीवन्त हुन सक्दैन। यस्ता आधारभूत कुराको प्राप्ति आर्थिक विकास बिना सम्भव छैन भने स्वच्छ वातावरण बिना पनि सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकले जीवन्तता नपाउने हुन्छ। त्यसैले आर्थिक विकास र वातावरण संरक्षणबीचको सन्तुलित सम्बन्धबाटै दिगो विकास हुने कुरालाई ध्यानमा राख्दै वातावरणीय ह्रासबाट मानव जाति, जीवजन्तु, वनस्पति, प्रकृति तथा भौतिक वस्तु माथि हुन सक्ने प्रतिकूल प्रभावलाई यथाशक्य कम गरी स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण कायम गर्न प्राकृतिक स्रोतको समुचित उपयोग र व्यवस्थापनबाट वातावरण संरक्षण गर्ने उद्देश्यले वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को निर्माण भएको हो।

९. वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ बमोजिम विद्यमान वातावरणीय अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन

सक्ने किसिमको विकास कार्य, भौतिक क्रियाकलाप वा भूउपयोगको परिवर्तन गर्ने कुनै योजना, आयोजना वा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा तयार गरिएको प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्न स्वीकृत प्राप्त व्यक्ति, सरकारी, अर्धसरकारी वा गैरसरकारी निकाय वा संस्थाले उक्त ऐनको दफा ३ बमोजिम प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण तथा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने बाध्यात्मक कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ। उल्लिखित ऐनको कानूनी व्यवस्थालाई अध्ययन गर्दा वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन भन्नाले कुनै योजनासम्बन्धी प्रस्तावको कार्यान्वयन गर्दा सो प्रस्तावले वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने वा नपार्ने, त्यस्तो प्रभावलाई कुनै उपायद्वारा हटाउन वा न्यूनीकरण गर्न सकिने वा नसकिने सम्बन्धमा यकीन गर्न तयार गरिएको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदनको अनिवार्यतालाई स्वीकारिएको देखिन्छ। यस्तो प्रतिवेदनमा उल्लिखित प्रस्तावको मूल्याङ्कनबाट सम्बन्धित आयोजना सञ्चालन गर्दा वातावरणमा ज्यादै नकारात्मक प्रभाव पर्ने देखिएमा अथवा प्रस्तावित आयोजनाबाट प्राप्त हुने फाइदाको तुलनामा वातावरणीय नोक्सानी बढी हुने देखिन्छ भने यस्तो नोक्सानी रोक्न हरसम्भव प्रयास हुनुपर्दछ। प्रस्तावित आयोजनाको सट्टा अन्य कुनै विकल्प छ र यस विकल्पको अनुशरण गर्दा वातावरणीय नोक्सानीलाई बचाउन सकिने स्थिति छ भने विकल्पले नै सर्वाधिक प्राथमिकता पाउनु पर्ने हुन्छ।

१०. प्रत्येक विकास आयोजना वातावरण संरक्षणमैत्री हुनु पर्दछ। यही नै वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को मूल मर्म र उद्देश्य हो। यसैका लागि वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ तर्जुमा भएको छ। वातावरण संरक्षण केही क्षेत्र वा राष्ट्रको आवश्यकता मात्र नभई समस्त विश्वको लागि हो

र यो केवल मानवमात्रका लागि नभई समस्त जीवजन्तु चराचरका लागि हो भन्ने तथ्यलाई हाम्रो कानूनी प्रणालीले पनि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३५(५), राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९, जलाधार संरक्षण ऐन, २०३९, खानी तथा खनिज पदार्थ ऐन, २०४२, वन ऐन, २०४९, जलस्रोत ऐन, २०४९, वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष ऐन, २०३९, लगायतका कानूनका माध्यमबाट आत्मसात गरेको छ। र, वातावरण संरक्षणका लागि यो अदालत कानूनको सीमाभित्र रही आफ्नो सक्रियता देखाउने कार्यमा कहिल्यै पछि परेको छैन।

११. नेपालमा तत्कालीन समयमा प्रचलित नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा वातावरणीय हकलाई व्यक्तिको मौलिक हकको रूपमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख नगरिएको भएपनि वातावरणीय न्यायको सैद्धान्तिक आलोकमा यस अदालतबाट स्वच्छ, स्वास्थ्य वातावरण जीवनको समग्रताको अङ्ग भएकोले जीउने अधिकारभित्र स्वच्छ, स्वास्थ्य वातावरणको हक पनि अन्तर्भूत हुने भनी सूर्यप्रसाद हुंगेल वि. गोदावरी मावेल इण्डस्ट्रिज प्रा.लि. समेत (नेकाप स्वर्ण जन्मोत्सव विशेषाङ्क, २०५२ पृष्ठ १६८) भएको उत्प्रेषण मुद्दामा सिद्धान्त कायम भएकोमा हाल प्रचलित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १६ (१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हक हुनेछ, भनी मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। स्वच्छ वातावरणमा वाचन पाउने हकअन्तर्गत वातावरणीय हानिबाट मुक्त हुन पाउने र वातावरणीय लाभमा समान रूपमा सबैको पहुँच र सहभागिता राख्ने हक स्वतः समावेश भएको हुन्छ।

१२. संविधानले व्यवस्था गरेको राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई अदालतले लागू गर्न नसक्ने भए पनि यदि सरकारले संविधानमा व्यवस्थित राज्यको निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू विपरीत गएर निर्णय गर्दछ भने त्यस्तो अवस्था औल्याउन सकिने हुन्छ भन्दै प्राकृतिक, धार्मिक एवं पुरातात्विक दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण भएको वनजंगलले घेरिएको देवघाट क्षेत्रको ४९ विघा जग्गालाई सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय चिकित्सा अध्ययन केन्द्रलाई ४९ वर्षको लागि भाडामा दिने गरी गरेको निर्णय यस अदालतबाट उत्प्रेषणद्वारा बदर भएको पाइन्छ। (योगी नरहरिनाथ समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत नेकाप २०५३, वैशाख, नि.नं. ६१२७, पृष्ठ ३३)। सार्वजनिक सम्पत्ति संरक्षण सिद्धान्त (Public Trust Doctrine) अनुसार राज्य सबै प्रकारको प्राकृतिक स्रोतको संरक्षणकर्ता भएको कारण यसको संरक्षण गर्नु राज्यको संवैधानिक कर्तव्य हुने भएकोले वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव नपार्ने गरी सार्वजनिक हितको कार्यमा मात्र त्यस्तो स्रोतको प्रयोग गर्नुपर्ने भनी यस अदालतबाट नारायणप्रसाद देवकोटा विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (नेकाप २०६७, चैत्र, नि.नं. ८५२१, पृष्ठ २०५३) भएको उत्प्रेषण मुद्दामा सिद्धान्त कायम भएको पाइन्छ। साथै राष्ट्रिय निकुञ्जमा रहने वन्यजन्तुको संरक्षणको निमित्त त्यस्तो क्षेत्रमा प्रवेशको निमित्त पूर्ण रोक र निषेध गरी आरक्ष क्षेत्रको वरपर नियमित गस्ती गर्ने र कहिले कतै आरक्षणभित्र अनधिकृत प्रवेश गरेमा वा शिकार खेलेमा त्यसमा तुरुन्त प्रभावकारी कारवाही गर्नुपर्ने भनी राजुप्रसाद चापागाई विरुद्ध नेपाल सरकार समेत भएको

परमादेश मुद्दा (नेकाप २०६८, जेठ, नि.नं. ८५५६, पृष्ठ २३५) मा यस अदालतबाट निर्देशनात्मक आदेश जारी भई वातावरण संरक्षणमा यस अदालतबाट सक्रिय भूमिका निर्वाह भएको पाइन्छ।

१३. वातावरण संरक्षण भन्दैमा कुनै पनि रुख काट्नै नहुने, पहाड खनेर बाटो बनाउनै नहुने, नदीमा बाँध बाँध्नै नहुने, पुल पुलेसा बनाउनै नहुने र ढुङ्गा बालुवा भिक्नै नहुने रूपमा बुझ्न भने हुँदैन। प्राकृतिक स्रोत र साधन मानव हितकै लागि हुन्। तर, के कुरा निश्चित हो भने प्राकृतिक स्रोत र साधनको दोहन व्यवस्थित र सन्तुलित भने हुनै पर्दछ। त्यसैले नै विकास र विनासमा सन्तुलनको प्रश्नलाई कानूनले सर्वोच्च प्राथमिकता दिई आएको हो। कानून र विकासको सन्तुलनका सन्दर्भमा यस अदालतले आफ्नो धारणा नेकाप, २०६७, असोज नि.नं. ८४०२, पृष्ठ १०५७ मा व्यक्त गरेको पनि पाइन्छ। निर्मला श्रेष्ठ वि. मनिकादेवी श्रेष्ठ समेतको यस निर्णयमा भनिएको छ, “कानून र विकासका बीचमा अन्तर्द्वन्द्व उत्पन्न भए कानून स्पष्टतः प्रतिकूल नै रहेकोमा बाहेक अदालत विकासकै पक्षमा उभिनु पर्दछ।” तर, वातावरण संरक्षणको प्रश्नलाई भने पृथक रूपमा हेरिनु पर्दछ। वातावरण संरक्षणमा समुचित सोच नपुऱ्याई गरिने विकास कालान्तरमा गएर विनासको द्योतक हुन पुग्दछ। त्यसैले वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्दा हरसम्भव विकल्पको अध्ययन गरिने प्रावधान रहेको हो। विकल्पको छनौट गर्दा वातावरण संरक्षणलाई मूल उद्देश्य मानिनु पर्दछ र यसका लागि आर्थिक व्ययभारको प्रश्नले महत्व पाउनु हुँदैन। नेपाल कानून वातावरण संरक्षणका पक्षमा उभिएका तथा वातावरण

संरक्षण सम्बन्धी सन्धि र महासन्धिको नेपाल हस्ताक्षरकर्ता समेत रहेबाट विकासको नाममा कुनै पनि रूपमा वातावरण संरक्षणको प्रश्नलाई गौण मान्न सकिँदैन। विकासका योजना बनाउँदा वातावरणलाई सम्भव भएसम्म प्रतिकूल असर नपुऱ्याउनु, यो सम्भवै नभए वातावरणलाई कम भन्दा कम असर पुऱ्याउनु र वन जंगल समेतका प्राकृतिक सम्पदालाई छुनैपर्ने बाहेक अन्य कुनै विकल्प नै नभए यसको प्रभाव अति कम समय मात्र रही पुनः पूर्वावस्थामा ल्याउने उपायहरू इमानदारीपूर्वक अवलम्बन गर्नु नै विकास र वातावरण संरक्षणका बीच सन्तुलन कायम गरिनु हो। यसका लागि तात्कालिक र दूरगामी राष्ट्रिय नीति र तदनुरूपका कानूनको आवश्यकता पर्दछ। राष्ट्रिय निकुञ्जहरूको घोषणालाई यही आवश्यकताको एउटा कडीका रूपमा लिनु पर्दछ। र, प्रस्तुत विवादलाई यही रूपमा परीक्षण पनि गरिनु पर्दछ।

१४. निवेदनमा उल्लिखित प्रस्तावित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक बनाउन आवश्यक छ भनी सो क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनताको मागको आधारमा नेपाल सरकार, भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयबाट प्रस्तावित सडक निर्माणको लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार भएको केही लिखित जवाफबाट देखिन्छ। तर, प्रस्तावित सडकको केही भाग बर्दिया जिल्ला स्थित बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रभित्र पनि पर्ने भएकोले सरोकारवाला निकाय वन मन्त्रालयमा अनुमतिको लागि लेखी पठाइएकोमा सबै विकल्पहरू खुल्ला राखी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन अध्ययन गर्न सहमति दिने भनी सो मन्त्रालयबाट निर्णय भए पनि भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयबाट उक्त राष्ट्रिय

निकुञ्ज भित्रबाट सडक निर्माण गर्ने आशयका साथ उक्त प्रतिवेदन तयार गरेको पाइन्छ। तत्पश्चात उक्त प्रतिवेदन स्वीकृतिको लागि वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ६ बमोजिम वातावरण मन्त्रालयमा पठाइएकोमा सो मन्त्रालयबाट मिति २०६८।९।५ मा स्वीकृत भएको पाइयो। वातावरण मन्त्रालयले यसरी प्राप्त प्रतिवेदन स्वीकृत गर्नुपूर्व वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ६(४) बमोजिम सम्बन्धित निकायका विशेषज्ञहरू समेत रहेको एक समिति गठन गरी त्यस्तो समितिले उक्त ऐनको दफा ६ (५) बमोजिम दिएको राय सुझाव समेतको आधारमा त्यस्तो प्रस्तावले वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव पार्ने नदेखिएको अवस्थामा मात्र त्यस्तो प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्न प्रस्तावकलाई स्वीकृत दिनुपर्ने देखिन्छ।

१५. ऐनको दफा ६(४) बमोजिम समिति गठन गर्दा प्रस्तावित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडकको केही भाग बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जभित्रबाट पनि निर्माण हुने भएकोले मुख्य सरोकारवाला निकाय वन मन्त्रालयसमेतका सम्बन्धित विशेषज्ञहरू समेत राखी समिति गठन हुनुपर्ने देखिन्छ। तर, वातावरण मन्त्रालयबाट त्यसरी वन मन्त्रालय समेतका सम्बन्धित विशेषज्ञहरू राखी समिति बनाई उक्त सडक बन्दा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन सम्बन्धमा राय सुझावहरू लिएको भन्ने नदेखिएकोले प्रस्तावित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक आयोजनासम्बन्धी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन स्वीकृत गर्दा वातावरण मन्त्रालयले वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ६(४) र (५) मा उल्लिखित कार्यविधि पालना गरेको देखिन आउँदैन। साथै स्वयं विपक्षीहरू मध्येका वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, राष्ट्रिय

निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग र बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको लिखित जवाफ अध्ययनबाट प्रस्तावित सडकसम्बन्धी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार गर्दा मुख्य सरोकारवाला ती निकायहरूको सहभागिता नरहेको र प्रतिवेदनमा सबै विकल्पहरूको अध्ययन पनि भएको नपाइएको हुँदा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग समेतको सहभागितामा सबै विकल्पहरूको विस्तृत अध्ययन भएपश्चात् मात्र आयोजनासम्बन्धी निर्णय प्रक्रिया शुरु हुनुपर्ने भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। ती निकायबाट सो सम्बन्धमा कुनै सहमति, अनुमति स्वीकृति केही नदिएको भन्ने समेत लिखित जवाफमा उल्लेख भएको देखिँदा प्रस्तावित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक आयोजनासम्बन्धी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन स्वीकृत गर्दा विपक्षी वातावरण मन्त्रालय समेतबाट वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ मा उल्लिखित कानूनी प्रक्रियाहरू पालना भएको भन्ने देखिन आएन।

१६. जहाँसम्म प्रस्तावित सडकको तेलपानी क्षेत्रमा बस्ने जनताको महेन्द्र राजमार्ग र भुरीगाउँसम्मको पहुँच नरहेकोले प्रस्तावित सडक नबनेमा सो क्षेत्रका जनताको विकासको अधिकार कुण्ठित हुन जाने हुँदा स्वीकृत प्रतिवेदनबमोजिम नै प्रस्तावित सडक निर्माण हुनुपर्दछ, भन्ने सो क्षेत्रका सरोकारवाला जनताको तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरूको तर्क रहेको छ, सो सम्बन्धमा विचार गर्दा प्रस्तावित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडकसम्बन्धी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन अध्ययन गर्दा उल्लिखित सडक निर्माणको निमित्त देहायका विभिन्न पाँच वटा विकल्पहरू प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ:-

शुरुवात स्थान (भुरीगाउँ) को वैकल्पिक रेखाङ्कनको विश्लेषण (EIA प्रतिवेदनको पृष्ठ ३)

नेपाल कानून पत्रिका, २०७०, वैशाख

रेखाङ्कको नाम	एक नम्बरसम्मको स्थानको नाप	लम्बाई	काट्नु पर्ने रुख संख्या	रेखाङ्कको सकारात्मक पक्षहरू	रेखाङ्कको नकारात्मक पक्षहरू
१क (1A)	भुरीगाउँ → आमी क्याम्प (१) की.मी.) → कर्माळा नदी → पानी ट्याङ्गी (५ की.मी.) → पुरानो रेल मार्ग → सुनगानिया सोता → अम्वासा खोला → एक नम्बर	एक नम्बरसम्मको लम्बाई ९. की.मी. निकुञ्जभित्रको लम्बाई ७.७५ कि.मी.	साल: ४८० साज: २६५ अन्य: ६१४ जम्मा: १३५९	<ul style="list-style-type: none"> २०५५ मा रेखाङ्कनको विस्तृत सर्भेक्षण भइसकेको गुलेरिया र भुरीगाउँ सडक जोडिने हुनाले भुरीगाउँ बजार शहरीकरण हुन सक्ने पानी ट्याङ्गीसम्म (५ की.मी.) पुरानो रेल मार्ग हुँदै जाने भएकोले पुराना रुखहरू कम काटिन आवश्यक। 	<ul style="list-style-type: none"> यस ठाउँबाट सडकको लम्बाई बढी हुने, धेरै र ठूला (मोटा) तथा पुराना रुखहरू काटिने, वन्यजन्तुहरूको (विशेष गरी बँदेल र हरिणहरू) वासस्थान विभाजित हुन सक्ने, एक वटा पुल र दुईवटा कल्भर्टको आवश्यकता पर्ने, यस सडक पूर्व-पश्चिम राजमार्गको केही भागसम्म समानान्तर रूपमा गएको।
१ख (1B)	रानीपुर → कर्माळा गाउँ → कर्माळा नदी पानी ट्याङ्गी → पुरानो रेल मार्ग → सुनगानिया सोता → अम्वासा खोला → एक नम्बर	एक नम्बरसम्मको लम्बाई ७.२५ कि.मी. निकुञ्जभित्रको लम्बाई ५.० कि.मी.	साल: २७५ साज: २०५ अन्य: ३६६ जम्मा: ८४६	<ul style="list-style-type: none"> पूर्व-पश्चिम राजमार्गबाट कर्माळा सोतासम्म लम्बाई (२ की.मी., ३ मी. चौडाई) को वाटो खोली सकेको छ। (पुरानो रेलमार्ग) १क भन्दा राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र २.७५ की.मी. छोटो पर्दछ, थोरै र साना रुखहरू मात्र काटिने, पुरानो रेलमार्ग भएको हुँदा वाटो बनाउन कम लागत लाग्ने। 	<ul style="list-style-type: none"> भुरीगाउँबाट २ की.मी. पश्चिम पर्ने, एकवटा पुल र दुईवटा कल्भर्टको आवश्यकता पर्ने, कर्माळा गाउँका मानिसहरूको जग्गा र घरहरूको मुआब्जा तथा पुनर्स्थापना गरिनु पर्ने। ३ कच्ची र १ पक्की घर रहेको।
२क (2A)	बलाती → मध्यवर्ती सामुदायिक वन क्षेत्र जंगल → सुकुम्वासी वस्ती हालको अग्नी पथ → एक नम्बर	एक नम्बरसम्मको लम्बाई ५.७५ कि.मी. निकुञ्जभित्रको लम्बाई २.२० कि.मी.	साल: २४५ साज: १२५ अन्य: २७५ जम्मा: ६४५	<ul style="list-style-type: none"> यो वाटो हाल राष्ट्रिय निकुञ्जको सुरक्षा गस्तीको लागि प्रयोग गरी रहेको, पुल बनाउन आवश्यक नभएकोले वाटो निर्माण खर्च कम लाग्ने, राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र जान वाटो छोटो पर्ने अग्नीपथ हुँदै वाटो खोल्सकिएको। 	<ul style="list-style-type: none"> भुरीगाउँ ४.५ की.मी. पश्चिममा पर्ने, भुरीगाउँ क्षेत्रका जनताले कम फाईदा पाउने, अम्वासा नदीले सडक बगाउने सम्भावना, दलदले ठाउँ र बाढीले कटान गर्ने।
२ख (2B)	अम्वासा (अग्नेनी) → हालको अग्नी पथ → एक नम्बर	एक नम्बरसम्मको लम्बाई २.७५ कि.मी. निकुञ्जभित्रको लम्बाई २.२० कि.मी.	साल: १३५ साज: ९० अन्य: ११० जम्मा: ३३५	<ul style="list-style-type: none"> सडकको रेखाङ्कनको लम्बाई छोटो हुने, थोरै मात्रामा रुखहरू काटिने, पुरानो वाटो हुँदै सडक जाने, यो वाटो हाल राष्ट्रिय निकुञ्जले सुरक्षा गस्तीको लागि प्रयोग गरी रहेको ठाकुरद्वार गाविस र शिवपुर गाविसको नजिक हुने। 	<ul style="list-style-type: none"> अम्वासा नदीले सडक बगाउने सम्भावना, दलदले ठाउँ र बाढीले कटान गर्ने, यस ठाउँ भुरीगाउँबाट ८ की.मी. टाढा भएकोले भुरीगाउँमा जस्तो चढलपहल नहुने। यस ठाउँ राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्र पर्ने हुनाले भविष्यमा बजार विस्तार गर्न सम्भव छैन, अम्वासा नदीले सडक किनारा धेरै काटिएकोले सडक धेरै पुर्नुपर्ने।
२ग (2C)	बलाती → मध्यवर्ती सामुदायिक वन क्षेत्र → घनाजंगल क्षेत्र → एक नम्बर	एक नम्बरसम्मको लम्बाई ४.५० कि.मी. निकुञ्जभित्रको लम्बाई २.७५ कि.मी.	साल: ४०५ साज: २७० अन्य: ६७५ जम्मा: १३५०	<ul style="list-style-type: none"> पुल बनाउन आवश्यक नभएकोले वाटो निर्माण खर्च कम लाग्ने यस ठाउँबाट भुरीगाउँ जान अम्वासाबाट भन्दा नजिक पर्ने। 	<ul style="list-style-type: none"> धेरै घना जंगल काटिने, अम्वासा नदीले सडक बगाउने सम्भावना, दलदले ठाउँ र बाढीले कटान गर्ने, अम्वासा नदीले धेरै क्षति गरेको।

१७. प्रस्तावित उल्लिखित पाँच वटा विकल्पहरू (१क, १ख, २क, २ख र २ग) मध्ये एक (१ख) (1B) अर्थात महेन्द्र राजमार्गको रानीपुरदेखि पानी ट्याङ्की हुँदै निकुञ्जको बीचबाट तेलपानीतर्फ जाने गरी उक्त सडक निर्माण हुने प्रस्तावित विकल्पलाई छनौट गरी नेपाल सरकार वातावरण मन्त्रालयबाट मिति २०६८।१।५ मा प्रतिवेदन स्वीकृत भएको देखियो । स्वीकृत प्रतिवेदनबमोजिम हुने सडकको कुल लम्वाई ५१.२५८ कि.मी मध्ये करीब २७ कि.मी.को ठूलो हिस्सा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र पर्ने देखिन्छ । उक्त सडकको "Right of way" ३० मीटर, "Formation width" ६ मीटर र "Carriage width" ३.५ मीटर हुने भन्ने स्वीकृत प्रतिवेदनबाट देखिँदा त्यसबाट ठूलो मात्रामा निकुञ्जको वन फँडानी हुने देखिन्छ । उक्त स्वीकृत प्रतिवेदन बमोजिम सडकको निर्माण भएमा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र रहेको संरक्षित वनमा रहेका ८४६ थान रुखहरू कटानी हुने र त्यसबाट सो निकुञ्जको प्राकृतिक वातावरणमा उल्लेख्य रूपमा परिवर्तन आई वासस्थानको अभावमा सो क्षेत्रमा रहेका दुर्लभ वन्यजन्तुहरू लोप हुने एवं सम्पूर्ण मानव जगतको निमित्त अत्यावश्यक जैविक विविधता समेतमा ह्रास आई अपूरणीय क्षति हुने अवस्था देखिन आउँछ ।

१८. स्वीकृत प्रतिवेदन संलग्न सडकको रेखाङ्कनसम्बन्धी नक्सा अध्ययन गर्दा प्रस्तावित पाँच वटा विकल्पहरू मध्ये १क, १ख र २ग (1a, 1b र 2c) निकुञ्जको बीच भई जाने देखिन्छ भने सोदेखि पश्चिम छेउपट्टि रहेका विकल्पहरू बलातीदेखि शुरु हुने २क तथा अम्वासादेखि शुरु हुने २ख मध्येबाट सडक निर्माणको विकल्प छनौट गर्दा तुलनात्मक रूपमा निकुञ्जमा कम क्षति पुग्न जाने तथा प्रस्तावित सडकको लम्वाई समेत कम हुन जाने

देखिएको छ । यस्तो अवस्थामा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जलाई बढी क्षति पुग्ने तथा सडकको लम्वाई समेत बढी हुने गरी विकल्प १ख (1b) को छनौट गर्नुपर्ने बाध्यात्मक एवं युक्तिसंगत आधार र कारण विपक्षी वातावरण मन्त्रालयको मिति २०६९।१।५ को निर्णयमा देखिँदैन ।

१९. हाल छनौट गरिएको विकल्प १ख तथा अन्य विकल्प १क र २ग बाहेकका बाँकी पश्चिम छेउतर्फका विकल्पहरू किन अमान्य भए युक्तियुक्त आधार केही देखिँदैन । वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन कानूनद्वारा निर्धारित प्रक्रियाबाट सम्पन्न हुनु पर्दछ । कानूनद्वारा व्यवस्थित कुरा मनोगत हुन सक्दैन । विविध विकल्पमध्ये छनौट गरिएको विकल्प, वातावरण संरक्षणका दृष्टिकोणबाट अति उपयुक्त छ भन्ने कुराका वस्तुगत आधार सो प्रतिवेदनमा हुनुपर्दछ । ती वस्तुगत आधार कानूनसम्मत छन् वा छैनन् अदालतका परीक्षणका विषय हुन्छन् । कानूनद्वारा निर्धारित कुरा नीतिगत मात्र हुँदैन । वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) का अन्तर्वस्तुभित्र अदालतले प्रवेश गर्नु हुँदैन भन्ने प्रत्यर्थीहरूको कथनसँग सहमत हुन सकिँदैन । कानूनको परिपालन गर्ने गराउने र कानूनको समुचित प्रयोग भएको छ, छैन हेर्ने यस अदालतको कर्तव्य नै हो । सडकको आवश्यकता छ, छैन यसको निष्कर्ष नै अदालतले गर्दैन । तर, वातावरण संरक्षणका दृष्टिकोणबाट सडक निर्माणका विविध विकल्पमा कानूनबमोजिम समुचित ध्यान दिइएको छ, छैन अदालतले प्रवेश गर्ने पर्ने विषय हो । प्रस्तुत विवादमा वनसम्बन्धी निकायहरूले सबै विकल्पमा ध्यान नदिइएको भनी आफ्नो लिखित जवाफमार्फत् असन्तुष्टि प्रकट गरी रहेको पाइन्छ । यस कारणबाट समेत उक्त प्रतिवेदन पुनर्विचारयोग्य हुन पुगेको छ ।

२०. निकुञ्जको संरक्षण हुन जाँदा सोबाट प्राप्त हुने बढी फाइदा पनि सोही क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताले चीरकाल पर्यन्त प्राप्त गर्न सक्ने भएकोले वातावरण संरक्षण र दिगो विकास सम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणाबाट समेत प्रस्तावित सडकका विषयमा सबै विकल्पमध्येबाट वातावरण संरक्षणको दृष्टिले उपयुक्त निर्णय सम्बन्धित निकायले गर्न जरुरी छ। साथै बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मुख्य सरोकारवाला सरकारी निकाय वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय र सो मातहतका अन्य निकाय विपक्षीहरू स्वयंले प्रस्तावित सडक निर्माण सम्बन्धमा सम्पूर्ण विकल्पहरूको अध्ययन भई नसकेकोले सोको अध्ययनपश्चात् मात्र आयोजनासम्बन्धी प्रक्रिया शुरु हुनुपर्ने भन्ने लिखित जवाफमा उल्लेख गरेको देखिँदा प्रस्तावित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडकसम्बन्धी प्रतिवेदन स्वीकृत गर्ने गरी वातावरण मन्त्रालयबाट मिति २०६८।१।५ मा निर्णय गर्नु पूर्व प्राप्त विकल्पहरूको यथेष्ट रूपमा विश्लेषण नगरी अपरिपक्व र हतारमा स्वीकृत भएको भन्ने देखियो।

२१. अतः प्रस्तावित भुरीगाउँ-तेलपानी-सुर्खेत सडक आयोजनासम्बन्धी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) प्रतिवेदन स्वीकृत गर्ने निर्णय गर्नु अगाडि विपक्षी वातावरण मन्त्रालयबाट वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ६(४) र ५ मा उल्लिखित कानूनी व्यवस्थावमोजिम अनिवार्य रूपमा अपनाउनु पर्ने आवश्यक प्रक्रिया पूरा भएको भन्ने नदेखिएको, मुख्य सरोकारवाला सरकारी निकाय विपक्षी वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय र मातहत निकाय स्वयंले प्रस्तावित सडक सम्बन्धमा सम्पूर्ण विकल्पहरूको अध्ययन भई नसकेकोले सोको अध्ययन भएपश्चात् मात्र आयोजनासम्बन्धी प्रक्रिया शुरु हुनुपर्ने भनी लिखित जवाफमा उल्लेख गरेको

देखिएको तथा स्वीकृत प्रतिवेदनमा उल्लिखित विकल्प १ख ले के कति वातावरणीय क्षति पुऱ्याउँछ र सो भन्दा कम क्षति पुऱ्याउने अन्य विकल्प छन् छैनन् भन्ने कुराको वस्तुगत आधार र कारणको अभावमा विकल्प १ख (1b) स्वीकृत गर्ने गरेको विपक्षी वातावरण मन्त्रालयको मिति २०६८।१।५ को निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ।

२२. अब सो सडक अत्यावश्यक नै भए वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ६(४) र ५ समेतमा उल्लिखित सम्पूर्ण कानूनी प्रक्रियाहरू पूरा गरी सरोकारवाला विपक्षी वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग समेतको संलग्नतामा सम्पूर्ण विकल्पहरूको विश्लेषण गरी बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जमा कमभन्दा कम क्षति हुने तथा क्षति न्यूनीकरण गर्न सकिने उपयुक्त विकल्पको पहिचान र छनौट गरी प्रतिवेदन स्वीकृत गर्ने निर्णय गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ। आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् विपक्षीहरूलाई दिई दायरी लगत कट्टा गरी नियमानुसार मिसिल बुझाई दिनु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.प्रकाश वस्ती

इति संवत् २०६९ भदौ २६ गते रोज ३ शुभम् ....
इजलास अधिकृत: रामप्रसाद शर्मा

निर्णय नं. ८९४३

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा
माननीय न्यायाधीश प्रा.डा.श्री भरतबहादुर कार्की
संवत् २०६७-७०-०४५१
आदेश मिति २०६९।५।२०।४

विषय: परमादेश समेत ।

निवेदक: धादिङ्ग जिल्ला, सल्यानकोट गा.वि.स.,
वडा नं. ७ स्थायी वतन भै हाल काठमाडौं
जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका, वडा
नं. ३१ पुतलीसडक बस्ने अधिवक्ता तुलसी
सिंखडा समेत

विरुद्ध

विपक्षी: संविधान सभा (व्यवस्थापिका संसद)
सचिवालय समेत

- संविधानले विधायिकालाई प्रदान गरेको संवैधानिक अख्तियारीभित्र रही विधायिकाले एउटा निश्चित विधायिकी नीति वा सिद्धान्त बनाई त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्ने कार्य विधायिकाको क्षेत्राधिकारभित्रको विषय हो । कुन उद्देश्य प्राप्तिका लागि के कस्तो कानून बनाउने वा नबनाउने भन्ने विषय विधायिकाको एकलौटी क्षेत्राधिकार (Exclusive Jurisdiction) अन्तर्गत पर्ने कुरा हो । शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तले विधायिकी दायरा (Legislative Domain) को कानून

निर्माणको विषयमा सामान्यतया
न्यायपालिकाले हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- लोककल्याणकारी राज्यले आमनागरिकलाई शान्ति सुरक्षाको स्थितिबाट आश्वस्त पार्नुपर्ने हुँदा हातहतियारको सम्बन्धमा कानूनको पालना हुन नसकेको क्षेत्रमा पालना गर्ने तर्फ उचित व्यवस्थापन गर्नमा देखिएका कमी कमजोरीहरूको निराकरण गर्नेतर्फ आवश्यक कार्य गर्नका साथै सोको लागि चाहिने थप स्रोत साधन सम्बन्धित कानून कार्यान्वयन निकायहरूलाई उपलब्ध गराई परिणाममुखी हुने गरी सशक्त परिचालन समेत गर्दै जानु भनी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ।

(प्रकरण नं.८)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता तुलसी सिंखडा

विपक्षी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ (दोस्रो संशोधन ऐन, २०६४ समेत)
- हातहतियार खरखजाना नियमावली, २०२८
- विष्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८
- विष्फोटक पदार्थ नियमावली, २०२०
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२)

आदेश

न्या.डा.भरतबहादुर कार्की: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ एवं १०७

को उपधारा (२) अन्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार रहेको छ :-

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ नेपालको मूल कानून हुनुका साथै सबै नागरिकलाई स्वतन्त्र र भयरहित तवरले बाँच्न पाउने स्वतन्त्रता मौलिक हकको रूपमा यस संविधानमा व्यवस्था गरिएको छ। नेपालमा विगत केही समयदेखि गैरकानूनी हातहतियारको प्रयोग भै रहेको, विभिन्न गैरहतियारधारी व्यक्तिहरूले निषेधित हातहतियार लिएर खुले आम हिड्ने तथा मानव हत्या, अपहरण तथा लुटपाटजस्ता आपराधिक क्रियाकलापहरू दिन प्रतिदिन बढिरहेको अवस्था छ। सबै नागरिकको जीउधन, शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था गर्नु राज्यको प्रथम कर्तव्य भए पनि राज्यको यसतर्फ विशेष ध्यान नगएको र यससंग सम्बन्धित मुख्य कानूनको रूपमा रहेका हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ र नियमावली, २०२८, विष्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८ र नियम, २०२० को कडाईका साथ कार्यान्वयन भैरहेको छैन। बिना भय त्रास बाँच्न पाउनु नागरिकको नैसर्गिक अधिकार भएकोमा सोलाई प्रत्याभूत गराउन र कानूनको शासनलाई मूर्त रूप दिन आम दिनहरूमा गैरकानूनी हतियारधारी व्यक्तिहरू, गिरोहहरूबाट हुने गरेका हत्या, अपहरण तथा लुटपाट जस्ता आपराधिक क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्न हातहतियार तथा खरखजाना ऐन, २०१९ को दफा ३, ४, ५, ६ बमोजिमको कामकारवाहीमा सरिक व्यक्तिहरूलाई सोही ऐनको दफा २०, २१, २२ र २३ बमोजिमको दण्ड तथा आवश्यक कारवाहीका साथै विष्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८ को दफा ४, ५ र १० मा भएको व्यवस्था कडाइका साथ कार्यान्वयन हुन नसकिरहेको अवस्था छ। त्यस्तै विष्फोटक पदार्थ नियम, २०२० को नियम ६, ७ र ८ का आधारमा इजाजतपत्रको

दस्तूर अवधि र नामसारी, नवीकरण र इजाजतपत्र रद्द गर्न सकिने व्यवस्था भएकोमा सो र हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ को दफा १० र ११ को प्रावधान समेतको सबै क्षेत्रमा कडाइका साथ राज्यबाट कार्यान्वयन हुनुपर्नेमा राज्यका सम्बन्धित निकायहरूबाट सो हुन नसकेको विद्यमान अवस्थामा थप ऐन कानूनको निर्माण गर्नुपर्ने भए सो समेत गर्नु तथा हातहतियार खरखजाना नियमावली, २०२८ को नियम १६ मा लगत राख्ने बाध्यात्मक व्यवस्था भएबमोजिम गैर हातहतियारधारी गैरव्यक्तिहरूले लिएका, गैरकानूनी रूपमा प्रयोग भैरहेका हातहतियारहरू तुरुन्त जफत गरी लगत राख्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम परमादेशलगायत उपयुक्त आवश्यक Stricture, आज्ञा आदेश पूर्जि जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन जिकीर।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी हुन नपर्ने कुनै कारण भए १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिलसाथ राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाइ लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश।

नेपाल सरकार मुलुकमा कानूनी राज्यको अवधारणालाई साकार पारी सबै नागरिकहरूको जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्तिको सुरक्षा गर्ने कुरामा सदैव प्रतिबद्ध रहेको छ। कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन राज्य वा सरकारको एकल प्रयासबाट मात्र सफल हुन नसक्ने र यसमा निवेदकसहित सबै नागरिकको समेत उत्तिकै सहयोग र क्रियाशीलताको आवश्यकता पर्दछ। नेपालको सुरक्षा एवं शान्ति र व्यवस्था कायम राख्नको निमित्त हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ एवं विष्फोटक पदार्थहरू उत्पादन गर्ने, राख्ने, प्रयोग

गर्ने, बिक्री गर्ने, परिवहन गर्ने र पैठारी गर्ने कामलाई व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले विष्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८ जारी भै कार्यान्वयन समेत भई आएको अवस्था छ। कानूनले छूट दिएको अवस्था बाहेक अन्य अवस्थामा कसैलाई पनि कुनै पनि हातहतियार साथमा राख्न तथा विष्फोटक पदार्थको उत्पादन, भण्डारण, परिवहन एवं कुनै पनि किसिमले उपयोग गर्न बन्देज लगाइएको र सो विपरीत भएको पाइएमा कानूनबमोजिम कारवाही हुने नै हुँदा निवेदकले दावी गरे जस्तो कानूनको कार्यान्वयन नभएको भन्ने कुरा सत्य होइन। जहाँसम्म आवश्यक थप ऐन कानूनको निर्माण गरी राज्यबाट गैरकानूनी हातहतियार तथा खरखजाना तुरुन्त जफत गरिपाऊँ भन्ने निवेदन मागदावी छ तत्सम्बन्धमा आवश्यकता र उपयुक्तताको आधारमा के कुन कानून निर्माण खारेज गर्ने भन्ने विषय संविधानतः सार्वभौम व्यवस्थापिका संसदको क्षेत्राधिकार भित्रको विषय हुँदा यस विषयमा सम्मानीत अदालतबाट मागबमोजिमको आदेश जारी गर्दा संविधानले अङ्गीकार गरेको शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त विपरीत हुने हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाऊँ भन्ने विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को लिखित जवाफ।

हातहतियारको व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा हातहतियार तथा खरखजाना ऐन, २०१९ र नियमावली, २०२८ ले निर्देश गरेबमोजिम यस मन्त्रालय र मातहतका कार्यालयहरूले सो सम्बन्धी कार्य गर्दै आएका छन्। यी ऐन तथा नियमावलीले तोकेबमोजिम नेपाल सरकारको स्वीकृति नलिई कुनैपनि व्यक्तिले हातहतियार खरीद गर्न, राख्न र प्रयोग गर्न पाउँदैन। कानूनले तोकेभन्दा विपरीत कार्य गर्ने व्यक्तिलाई नेपाल सरकार कारवाही गर्न पछि हट्दैन। हातहतियार लिई खुलेआम हिँडेको

भन्ने सन्दर्भमा गैरकानूनी रूपमा हतियार खरीद गर्ने, राख्ने र प्रयोग गर्ने व्यक्तिको जानकारी गराएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई कारवाही गर्न गृह मन्त्रालय सदा तयार हुँदा रिट खारेज गरिपाऊँ भन्ने नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदक विद्वान अधिवक्ता तुलसी सिंखडाले वहस तथा लिखित वहसनोट पेश गर्दै देशमा हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ (दोस्रो संशोधन ऐन, २०६४ समेत) र नियमावली २०२८, विष्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८ र नियम, २०२० बहाल रहेको अवस्था छ। यी ऐन र नियमावलीमा सुरक्षा अङ्गहरू बाहेकका व्यक्तिहरूका हकमा ऐनद्वारा निर्दिष्ट हातहतियार राख्न चाहन्छ भने राख्नको लागि वा लिनको लागि पुऱ्याउनु पर्ने कानूनी बाटा र कार्यविधिहरू समेत किटानीसाथ उल्लेख गरिएको छ। राष्ट्रको आधिकारिक सुरक्षा अङ्ग र कानूनबमोजिम तोकिएको निकाय बाहेक अन्यको हकमा गैरकानूनी ढङ्गबाट हातहतियार आयात निर्यात गर्नु र अवैधानिक हातहतियारको व्यापार कारोवार गर्नु समेत गैरकानूनी नै हुने भन्ने देखिन्छ। हाल राष्ट्रमा यस किसिमको बेलगत र हतियारको गैरकानूनी प्रयोग आपराधिक गिरोहहरूबाट भै रहेको छ। यस किसिमको कार्यलाई राज्य वा सरकारबाट कडाइका साथ आजैदेखि नियन्त्रण र कडा ढङ्गबाट कार्यान्वयन नगर्ने हो भने भोलि आउने दिनहरू भन्नु कठिन र राष्ट्रिय शान्ति सुरक्षामा र व्यक्तिका जीउधनको सुरक्षा समेतमा प्रत्यक्ष आँच आउने स्पष्टै छ। नेपाल सरकारले यस किसिमको निषेधित गैरव्यक्तिहरूले लिएका र आपराधिक क्रियाकलापमा प्रयोग भैरहेका अवैध/गैरहतियार जफत गरी लगत राख्नु सरकारको अनिवार्य कर्तव्य हो। मौजुदा हातहतियार खरखजाना

ऐन, २०१९ (दोस्रो संशोधन समेत) र नियमावली, २०२८ र विष्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८ र नियम २०२० मा अवैध गैरकानूनी हातहतियारधारी गैरकानूनी व्यक्तिहरूले लिएका, प्रयोग गरेका हातहतियारहरू राज्यले फेला पारेको खण्डमा जफत गरी रहेको छ भनेर मान्ने हो भने यो एक किसिमले कानूनको परिणामविहीन व्याख्या हो । यसर्थ मौजूदा कानून अपर्याप्त र प्रभावहीन देखिएकोले गर्दा सर्वोच्च अदालतले सार्थक र परिणामयुक्त अवस्थाको खोजी र व्याख्या गरी अवैध गैरकानूनी हातहतियारधारी व्यक्तिहरूको साथमा रहेको अवैध हातहतियार खोजी गरी जफत गरी लगत राख्नु राज्यको कर्तव्य समेतको बन्धनकारी व्यवस्था रहेको हुँदा निवेदन दावी मुताबिकको आदेश जारी गरिपाउँ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी/प्रत्यर्थी तर्फबाट बहस प्रस्तुत गर्न सरकारी वकील अनुपस्थित रहेको स्थिति छ ।

उपरोक्त निवेदक तर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको बहस सुनी निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन भन्ने विषयका सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने भयो ।

२. प्रस्तुत रिट निवेदन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (२) बमोजिम सार्वजनिक सरोकारनिहीत रहेको भनी दर्ता हुन आएको देखियो । अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (२) मा “यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भएपनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको

निरोपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवादको टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ । सो प्रयोजनको लागि पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छालगायत जुनसुकै आदेश जारी गर्न सक्नेछ” भन्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । उक्त धारा १०७ को उपधारा (२) ले यस अदालतलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादमा समावेश भएको संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपण गरी पूर्ण न्याय प्रदान गर्न जुनसुकै आदेश जारी गर्न सक्ने असाधारण अधिकार प्रदान गर्नुको अलावा कसैको निजी हकको सम्बन्धमा संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक अपहरण भएको अवस्थामा त्यस्तो हक प्रचलन गराउन वा अन्य नेपाल कानूनले प्रदान गरेको कानूनी हक अपहरण भएको अवस्थामा पनि त्यस्तो हक प्रचलन गराउने अन्य उपचारको व्यवस्था नभएको वा भएपनि त्यस्तो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन हुने भएमा पनि त्यसरी गैरकानूनी तरिकाबाट अपहरित निजी हक प्रचलन गराउन हक अपहरित व्यक्तिले यस अदालतमा निवेदन गर्न सक्ने व्यवस्था हो ।

३. निवेदकले माग गरेको विषय संविधानले प्रत्याभूत गरेको मौलिक हकअन्तर्गत नागरिकले स्वतन्त्रतापूर्ण तथा भयरहीत वातावरणमा वाँच्न पाउने देशवासीको सुरक्षा सम्बन्धको विषय हो । निवेदक नेपालको एक चेतनशील नागरिक तथा विद्वान अधिवक्ता भएकोले निजले आफ्नो देशको सुरक्षा व्यवस्थामा चासो देखाउनु स्वाभाविक भएकोले अदालत प्रवेश गर्न पाउने हक रहेको नै देखिन आयो ।

४. निवेदकको हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ (दोस्रो संशोधन समेत) र नियमावली २०२८ र

विष्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८ र नियम २०२० को प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको भन्ने जिकीर रहेको छ। नेपालको सुरक्षा एवं शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने प्रयोजनार्थ हातहतियार खरखजाना र विष्फोटक पदार्थ ऐनको निर्माण गरिएको भन्ने उक्त ऐनहरूको प्रस्तावनाबाट देखिन आउँछ। विष्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८ ले विष्फोटक पदार्थको उत्पादन गर्ने, प्रयोग गर्ने, विक्री गर्ने, परिवहन गर्ने कामलाई नियन्त्रण, नियमनका साथै व्यवस्थित गर्नुका साथै कानूनविपरीत काम गर्नेलाई दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यस्तै हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ ले हातहतियार ओसारपसार, लाइसेन्स प्राप्त गर्ने, लाइसेन्स रद्दी वा स्थगित समेतको आवश्यक कानूनी व्यवस्था गरी सोविपरीत गर्नेलाई दण्ड सजाय समेत निर्धारण गरेको पाइन्छ। उक्त ऐनहरूको उद्देश्य कार्यान्वित गर्न बनेको हातहतियार खरखजाना नियमावली, २०२८ र विष्फोटक पदार्थ नियमावली, २०२० को समेत निर्माण भई कार्यान्वयन स्तरमा रहेको छ। उपरोक्त ऐनहरू तथा नियमहरूको समयानुकूल आवश्यक संशोधन हुँदै क्रियाशील रही आएको अवस्था छ।

५. उल्लिखित ऐन नियमहरूको कडाइकासाथ पालना गर्नु राज्यको दायित्व र जिम्मेवारी हो। त्यसमाथि पनि एक लोकतान्त्रिक र गणतान्त्रिक राज्य नेपाल यसमा कदापी उदासीन रहन हुँदैन। आजको अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सदस्य भएको नेपाल, जो संयुक्त राष्ट्र संघ लगायत थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय र अन्तरसरकारी संघ संगठनको सदस्य भैसकेको छ र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनअन्तर्गतका थुप्रै महासन्धिहरूको पनि पक्ष राष्ट्र भैसकेको अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरूप्रति वचनबद्ध छ। संयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्रदेखि लिएर सन् १९६६ को दुवै अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार प्रतिज्ञापत्रहरू र अभिलेख (International

Bill of Human Rights) र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (International Humanitarian Law) का आधारभूत दायित्वहरू प्रति नेपाल सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक रूपमा बाँधिएको छ। एक स्वतन्त्र, सार्वभौम, क्षेत्रीय अखण्डतालेयुक्त, धर्मनिरपेक्ष, लोककल्याणकारी, लोकतान्त्रिक, गणतन्त्रात्मक र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताप्राप्त राज्य हुनका लागि राज्यको सुरक्षा र नागरिकहरूको मौलिक अधिकारको संरक्षण गर्नु राज्यको सर्वोपरि कर्तव्य र दायित्व हो भन्ने कुरामा कुनै विवाद छैन। लामो समयको द्वन्द्वपछि संक्रमणकालमा रहेको नेपालमा सोत साधनलागायतका पक्षमा केही कमी कमजोरी रहेपनि देश र जनताको सुरक्षा र कानूनको परिपालनामा राज्यले कदापी र कहिल्यै पनि कमी कमजोरी देखाउन हुँदैन। विपक्षी नेपाल सरकारले लिखित जवाफमा सुरक्षासँग सम्बन्धित हातहतियार खरखजाना र विष्फोटक पदार्थ ऐन र नियमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सरकार सजग रहेको छ, भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ।

६. हातहतियारसँग सम्बन्धित उपरोक्त ऐनहरू र नियमहरूको कानूनी प्रावधानहरू सबै क्षेत्रमा कडाइकासाथ राज्यबाट कार्यान्वयन हुनुपर्नेमा राज्यका सम्बन्धित निकायहरूबाट सो हुन नसकिरहेको अवस्थामा थप ऐन कानूनको निर्माणका लागि परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने मागको सम्बन्धमा हेर्दा नेपालको अन्तरिम संविधानले शक्तिपृथकीकरण र शक्ति सन्तुलनको सिद्धान्त अङ्गीकार गरेको पाइन्छ। राज्यका अङ्गहरू जस्तै व्यवस्थापिका, कार्यपालिका, न्यायपालिकालगायत अन्य संवैधानिक अङ्गका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू संवैधानिक व्यवस्थाद्वारा निर्धारित गरिएका छन्। त्यसको दायरमा रही ती संस्थाहरूले कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ। संविधानले विधायिकालाई प्रदान गरेको

संवैधानिक अख्तियारीभित्र रही विधायिकाले एउटा निश्चित विधायिकी नीति वा सिद्धान्त बनाई त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्ने कार्य विधायिकाको क्षेत्राधिकारभित्रको विषय हो। कुन उद्देश्य प्राप्तिका लागि के कस्तो कानून बनाउने वा नबनाउने भन्ने विषय विधायिकाको एकलौटी क्षेत्राधिकार (Exclusive Jurisdiction) अन्तर्गत पर्ने कुरा हो। शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तले विधायिकी दायरा (Legislative Domain) को कानून निर्माणको विषयमा सामान्यतया न्यायपालिकाले हस्तक्षेप गर्न मिल्ने हुँदैन। यसर्थ प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकले दावी गरेबमोजिम हातहतियार खरखजाना ऐन र विष्फोटक पदार्थ ऐन समेतको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि नयाँ कानून निर्माण गरिपाउँ भन्ने अधिकारक्षेत्रको विषय संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम अन्य निकायको हुँदा अदालतले हस्तक्षेप गर्न मनासिब देखिन नआएकोले निवेदन मागबमोजिम परमादेश जारी गर्न मिल्ने अवस्था देखिएन।

७. तथापी निवेदकले उठाएको आमनागरिकको विशेष चाँसोको भयरहीत वातावरणमा बाँच्न पाउने स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गर्न विद्यमान हात हतियार खरखजाना ऐन, २०१९ र सोको नियमावली, २०२८ र विष्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८ र सोको नियम २०२० को कानूनी व्यवस्था अनुसार हातहतियार खरखजानाको व्यवस्थापन र प्रयोगमा उल्लिखित कानूनमा भएको प्रावधानहरूको कडाईकासाथ पालना गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु नेपाल सरकारको प्रमुख दायित्व एवं जिम्मेवारी हुने कुरामा विवाद भएन। सो सम्बन्धमा विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट आफ्नो कर्तव्य र उत्तरदायित्वप्रति सचेत रहेकोले ऐनको कार्यान्वयनमा अग्रसर रहने प्रतिबद्धता लिखित जवाफमा व्यक्त गरेको पनि पाइयो। निवेदकले द्वन्द्वोत्तर राज्यमा सार्वजनिक चासोको रूपमा उठाएको शान्ति तथा सुरक्षा र अवैध

हातहतियार नियन्त्रण गर्न गरिने कानूनी कारवाहीमा कानूनको कार्यान्वयनको अपेक्षित सुदृढता नभएको र देशका विभिन्न ठाउँहरूमा विभिन्न हातहतियारधारी व्यक्ति र समूहहरूबाट आपराधिक गतिविधिहरू सञ्चालित भई वारदात घटाइएको सार्वजनिकरूपमा घटनाक्रमहरूबाट देखा पर्नुबाट उल्लिखित ऐनहरूको अफ सशक्त र प्रभावकारी कार्यान्वयनको आवश्यकता रहेको देखिन आउँछ।

८. अतः एक लोककल्याणकारी राज्यले आमनागरिकलाई शान्ति सुरक्षाको स्थितिबाट आश्वस्त पार्नु पर्दछ। निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेअनुसार हातहतियारको सम्बन्धमा कानूनको पालना हुन नसकेको क्षेत्रमा पालना गर्ने तर्फ उचित व्यवस्थापन गर्नमा देखिएका कमी कमजोरीहरूको निराकरण गर्ने तर्फ आवश्यक कार्य गर्नका साथै जो सोको लागि चाहिने थप स्रोत साधन सम्बन्धित कानून कार्यान्वयन निकायहरूलाई उपलब्ध गराई परिणाममुखी हुने गरी सशक्त परिचालन समेत गर्दै जानु भनी विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेतका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुन्छ। प्रस्तुत आदेशको प्रतिलिपि सहितको जनाउ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् विपक्षीहरूलाई र फैसला कार्यान्वयन महानिर्देशनालय समेतलाई दिई मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या. दामोदरप्रसाद शर्मा

इति संवत् २०६९ साल भदौ २० गते रोज ४ शुभम्
इजलास अधिकृत :- गायत्रीप्रसाद रेग्मी

निर्णय नं.८१४४

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
२०६६-CR-००७६
फैसला मिति: २०६९।९।१९

मुद्दा :- कर्तव्य ज्यान ।

पुनरावेदक वादी: प्रहरी नायव निरीक्षक आनन्दकुमार
गुप्ताको प्रतिवेदनले नेपाल सरकार
विरुद्ध
प्रत्यर्थी प्रतिवादी: जिल्ला पाल्पा मित्याल
गा.वि.स.वडा नं. ९ बस्ने मिधनबहादुर रास्के
मगर समेत

शुरु फैसला गर्ने :-

मा.न्या.श्री रामचन्द्र राई
पुनरावेदन फैसला गर्ने:
मा.न्या.श्री दीपकराज जोशी
मा.न्या.श्री गोविन्दकुमार उपाध्याय

- साविती बयान अन्य स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट पुष्टि र समर्थित नभएसम्म प्रहरीमा भएको साविती बयानलाई मात्र प्रमाणमा लिई कसूरदार ठहर्‍याउनु न्यायोचित नहुने ।
(प्रकरण नं.५)
- ज्यान लिने मनशायले कुटपीट गरी मारेका हुन् भनी तथ्यपूर्ण एवं शंकारहित प्रमाणबाट पुष्टि गर्न सकेको नदेखिएबाट प्रहरीमा

साबित भएको एकमात्र कारणबाट प्रतिवादीहरूलाई ज्यानसम्बन्धीको १३(३) नं बमोजिम कसूरदार ठहर्‍याई सजाय गर्न नमिले ।

(प्रकरण नं.६)

- लखेट्दै जाँदा खोलामा खसी पानीमा डुबेर मृत्यु होला भनी नसोचेको अवस्थामा भवितव्य पर्न गई मृतकको मृत्यु हुन पुगेको अवस्थामा ज्यानसम्बन्धीको ६ नं. बमोजिम सजाय हुने ।

(प्रकरण नं.९)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता
बिनोद पोखरेल
प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट:
अवलम्बित नजीर:
सम्बद्ध कानून:
मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धीको ५, ६(२)

फैसला

न्या.सुशीला कार्की: पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसलामा चित्त नबुझी सो उपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम यस अदालतमा पुनरावेदन पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छ :-

जिल्ला पाल्पा, मित्याल गा.वि.स.वडा नं. ९ स्थित दिवारी भन्ने आरुङ्गखोलाको उत्तरपूर्व, आरुङ्गखोला र नवलपरासीको सीमाना पश्चिम, आरुङ्गखोला उत्तर दिवारी पैदो यति चार किल्लाभिन्नको आरुङ्गखोलामा मिसिएको खोलाको दहको दक्षिण पश्चिम छेउमा भएको बगरमा नाम, थर, वतन नखुलेको पुरुष व्यक्ति मृत अवस्थामा रहेको भन्ने घटनास्थल लास जाँच मुचुल्का ।

मिति २०६४।३।२२ गतेका दिन जिल्ला पाल्पा मित्याल गा.वि.स.वडा नं. ९ मा बस्ने मिधनबहादुर रास्के मगर, ऐ. बस्ने धनबहादुर रास्के मगर, ऐ. बस्ने गुनबहादुर सारु, ऐ. बस्ने देवबहादुर जर्घा मगर, ऐ. बस्ने उक्तमसिंह गाहा समेतले एकजना अन्दाजी वर्ष ३५ को अपरिचित पुरुष व्यक्तिलाई गाउँबाट लखेट्दै लगी गाउँदेखि दक्षिणमा रहेको आरुङ्खोलामा दुङ्गले हानी कर्तव्य गरी मारेको भन्ने खुल्न आएकोले निजहरूलाई पक्राउ गरी आवश्यक कारवाहीको लागि यसै प्रतिवेदनसाथ दाखिला गरेको छु भन्ने प्रहरी नायव निरीक्षक आनन्दकुमार गुप्ताको प्रतिवेदन ।

मिति २०६४।३।२२ गते मिधनबहादुर रास्के मगरको घर परिवारका मानिसहरू घरमा नभएको अवस्थामा अपरिचित व्यक्ति निजको घरभित्र पसी मिधनबहादुर रास्के मगरको बुहारीलाई समाउँदा निजले हल्लाखल्ला गरेको सुनी मिधनबहादुर रास्के मगर, धनबहादुर रास्के मगर सो ठाउँमा आई हामीहरूले दक्षिणतर्फ लखेट्दै आरुङ्खोलाको नजिक पुऱ्याई मिधनबहादुर रास्के मगर, देवबहादुर र धनबहादुर रास्के मगरले कुटपीट समेत गरी पानीको दहमा खसाली दिएको हुनाले सोही पानीभित्र सो मानिस डुबी मृत्यु भएको भन्ने प्रतिवादी उक्तमसिंहले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

मिति २०६४।३।२२ गते म समेत आफ्नो खेतमा काम गर्न गई फर्कदा एक अपरिचित व्यक्तिलाई घरमा देखें । बुहारीलाई रोए कराएको अवस्थामा देखी सोधपुछ गर्दा उक्त अपरिचित व्यक्तिले मलाई जवरजस्ती करणी गर्न खोजेकोले रोएको हुँ भनेपछि म, धनबहादुर, उक्तमसिंह गाहा, गुनबहादुर सारु र देवबहादुरले कुटपीट समेत गरी पानीको दहमा खसाली दिएकोमा सोही पानीमा

डुबी निजको मृत्यु भएको हो भन्ने मिधनबहादुरले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

मिति २०६४।३।२२ गते म आफ्नो खेतमा काम गर्न गएकोमा अं १२.३० बजेको समयमा मेरो बुबा मिधनबहादुर रास्के मगरले मलाई घरमा बोलाएकोले तत्कालै घरमा आउँदा एकजना अपरिचित व्यक्तिलाई घरअगाडि मेरो श्रीमती तथा बुबाले नियन्त्रणमा लिई राखेको अवस्थामा देखी सो सम्बन्धमा बुभ्दा हामीहरू घरमा नभएको अवस्थामा निज पुरुष व्यक्ति आई घरभित्र पसी मेरो श्रीमतीलाई जवरजस्ती करणी गर्न खोज्दा मेरो श्रीमतीले हो हल्ला गरेको सुनी बुबा तत्कालै आई निजलाई नियन्त्रणमा लिई राखेको थाहा भयो । तत्पश्चात् म र बाबु धनबहादुर समेतका ५ जना मिली निज अपरिचित व्यक्तिलाई आरुङ्खोलातर्फ लखेट्दै लगी कुटपीट गरी पानीमा खसालिदिएकोमा सोही पानीभित्र सो मानिस डुबी मृत्यु भएको हो । बुबाको निर्देशनमा मैले सो कार्य गरेको हुँ भन्ने प्रतिवादी धनबहादुरले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

मिति २०६४।३।२२ गते अं.१३.०० बजेको समयमा मिधनबहादुर रास्के मगर र धनबहादुर रास्के मगर समेतले आफ्नो घरमा हो हल्ला गरेको सुनी म समेत निजको घरमा पुगी बुभ्दा मिधनबहादुर रास्के मगरको घरपरिवारहरू घरमा नभएको अवस्थामा अपरिचित व्यक्ति निजको घरमा आई छुट्टि भिन्न भई बसेकी धनबहादुरको श्रीमतीलाई समाउँदा निजले हल्लाखल्ला गरेको थाहा भयो । निज व्यक्तिलाई नवलपरासी जिल्लातर्फ लखेट्नु पऱ्यो भनी मिधनबहादुर रास्के मगरले भनेपश्चात् हामी ५ जनाले दक्षिणतर्फ लखेट्दै लगी आरुङ्खोलाको नजिक पुऱ्याई धनबहादुर रास्के मगरले सो व्यक्तिलाई खोलामा ढिकबाट धकेली दिएकोमा

सो व्यक्तिको पानीमा डुबी मृत्यु भएको हो । मैले र उत्तम सिंह गाहाले निजलाई नमार भनी भन्दा पनि निजहरूले नसुनी बसेका हुन भन्ने प्रतिवादी गुनबहादुर सारुले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

मिति २०६४।३।३२ गते मिधनबहादुर रास्के मगरको घरमा हो हल्ला भएको सुनी म समेत तत्कालै निजको घरमा जाँदा एकजना तराई मूलको पुरुष व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा लिई राखेको देखी सो सम्बन्धमा बुभदा निज अपरिचित व्यक्ति आई मिधनबहादुर रास्के मगर घरमा नभएको अवस्थामा निजको बुहारीलाई जवरजस्ती करणी गर्न खोज्दा निजले हो हल्ला गरेकोले मिधनबहादुर समेतले नियन्त्रणमा लिएको थाहा पाएको हुँ । हामी ५ जनाले मृतकलाई कुटपीट समेत गरी दक्षिणतर्फ लखेट्दै लगी आरुङ्गखोलाको नजिक पुऱ्याई पानीमा खसालेकोमा सोही पानीमा डुबी निजको मृत्यु भएको हो भन्ने प्रतिवादी देवबहादुर जर्घा मगरले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

शरीरको विभिन्न भागमा घाउ चोट भई पानीमा डुबी मृत्यु भएको भन्ने मिति २०६४।३।१५ गते जिल्ला अस्पताल पाल्पाबाट प्राप्त मृतकको पोष्टमार्टम रिपोर्ट ।

मिति २०६४।३।३२ गते म आफ्नो खेतमा काम गर्न गएकोमा सोही दिनको अं १३.०० बजेको समयमा धनबहादुरको श्रीमतीलाई जवरजस्ती करणी गर्न खोजेको विषयलाई लिएर पाँचै जना प्रतिवादीहरूले हाल मृत्यु भएका व्यक्तिलाई लखेट्दै मार मार भनी हो हल्ला गरेको देखेको हुँ । सोपश्चात् प्रतिवादीहरूले मृतकलाई कुटपीट समेत गरी लखेट्दै लगी आरुङ्गखोलाको नजिक पुऱ्याई पानीको दहमा खसालेकोमा सोही पानीभित्र सो मानिस डुबी मृत्यु भएको हो भन्ने व्यहोराको बुझिएका किसनबहादुर खण्डालुले गरेको कागज ।

मिति २०६४।३।३२ गते बिहानको खाना पकाई खाई मेरो श्रीमान खेतमा काम गर्न गएको बखत म घरमा बसेकीमा अं १२.३० बजेको समयमा तराई मूलको जस्तो देखिने लुङ्गी मात्र लगाएको पुरुष व्यक्ति आई मेरो घरभित्र पसी मलाई एक्कासी समाई पल्टाई जवरजस्ती करणी गर्न खोजेकोले मैले तत्काल निजको पञ्जाबाट उम्कन सफल भई हार गुहार गर्दा ससुरा मिधनबहादुर, श्रीमान धनबहादुर र देवबहादुर रास्के मगर समेतका व्यक्तिहरू आई निज व्यक्तिलाई कुटपीट गरी निजलाई नवलपरासी जिल्लातर्फ लखेट्दै लगी आरुङ्गखोलाको पानीमा खसालिदिएकोमा सोही पानीमा डुबी मृत्यु भएको हो भन्ने कुरा श्रीमानले बताएपश्चात् मलाई थाहा भएको हो । सो अपरिचित व्यक्तिले मलाई पल्टाई जवरजस्ती करणी गर्न खोज्दा मैले आत्मरक्षाका लागि हारगुहार गरेकी हुँ भन्ने बुझिएकी हेमावती रास्के मगरले गरेको कागज ।

मिति २०६४।३।३२ गते एकजना अपरिचित व्यक्ति कोही नभएको अवस्थामा घरभित्र पसी धनबहादुरको श्रीमतीलाई समाती जवरजस्ती करणी गर्न खोज्दा निजले हार गुहार गरेको सुनी मानिसहरू जम्मा भई निज व्यक्तिलाई नवलपरासी जिल्लातर्फ लखेट्दै लगी दक्षिणतर्फ रहेको आरुङ्गखोलाको नजिक पुऱ्याई प्रतिवादी मिधनबहादुर र धनबहादुरले ढुङ्गाले हानी घाइते बनाई खोलामा खसालिदिएकोमा सो पानीमा डुबी निजको मृत्यु भएको भन्ने सुनी थाहा पाएको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको बुझिएका भिमबहादुर गाहा समेतले गरिदिएको एकै मिलानको कागज ।

जवरजस्ती करणी गर्न खोजेको विषयलाई लिएर प्रतिवादीहरूले मृतकलाई लखेट्दै लगी कुटपीट गरी पानीमा फालेको र ढुङ्गाले हानी

पानीवाहिर निस्कन नदिई डुबाई मारेको हुँदा प्रतिवादीहरू मिधनबहादुर रास्के मगर, धनबहादुर रास्के मगर, गुनबहादुर रास्के मगर, उत्तम सिंह गाहा, देवबहादुर जर्घा मगर समेत जना ५ को सो कार्य मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको १ नं. र १३(३) नं. ले परिभाषित गरेको कसूर अपराध कायम भएकाले निज प्रतिवादीहरूलाई सोही ऐनको १३(३) नं. बमोजिम सजाय हुन माग दावी लिएको भन्ने अभियोग पत्र ।

बुहारीलाई जवरजस्ती करणी गर्न खोजेको विषयलाई लिएर छोरा धनबहादुरले मृतकलाई एक दुइ थप्पड हानेछ। मैले सो मानिसलाई हानेको छैन। त्यो तराई मूलको मानिस भाग्न खोज्दा पानीमा डुबी मरेको हो। कुटपीटको कारणबाट मरेको होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मिधनबहादुर रास्के मगरले अदालतसमक्ष गरेको बयान ।

मिति २०६४।३।२ गते धनबहादुर समेतको घरमा तराई मूलको मान्छेले धनबहादुरको श्रीमतीलाई समातेछ। धने र निजको बाबु समेतले भद्र भलाद्मी मान्छेलाई बोलाउन लाग्दा सो मान्छे भाग्दै गई पानीको दहमा खस्यो। बचाउन पन्यो भनी निजले चिच्यायो। पानीको ठूलो दह भएको र हामी पौडी खेल नजानेकाले बचाउने प्रयास गरेनौ। मैले सो मान्छेलाई मारे मराएको नहुँदा मलाई सजाय हुनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी देवबहादुर जर्घाले अदालतसमक्ष गरेको बयान ।

आरुङ्खोलामाको दियारी भन्ने ठाउँमा ठूलो पानीको दह छ। त्यो तराई मूलको मान्छे भाग्दै जाँदा त्यही दहमा पर्न गयो। हामी पौडी खेल नजान्ने भएकाले त्यो मान्छेलाई निकाल्ने प्रयास गरिएन। त्यो मान्छेलाई म तथा देवबहादुर जर्घा मगर समेतले हानेको र मारेको होइन। भूठा

दावीबाट सफाई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी धनबहादुर रास्के मगरले अदालतसमक्ष गरेको बयान ।

वारदातस्थल आरुङ्खोलामा मानिसहरू चिच्याएको आवाज आएकोले हामी सो ठाउँमा गएका थियौं। हामी त्यहाँ जाँदा धनबहादुर र देवबहादुरले गुहारगुहार भनी कराएका थिए। मलाई पौडी खेल नआउने हुँदा पानीको दहमा जान सकिन। सो अपरिचित व्यक्तिलाई कोही कसैले कर्तव्य गरी मारेको होइन। उ आफै रहमा खसी निजको मृत्यु हुन गएको हो। मैले सो व्यक्तिलाई पिट्ने लखेट्ने समेत केही काम गरेको नहुँदा अभियोग दावीबमोजिम सजाय पाउनु पर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी उत्तमसिंह गाहाले अदालतसमक्ष गरेको बयान ।

मिति २०६४।३।२ गते प्रतिवादी धनबहादुर तथा मिधनबहादुरको घरमा नचिनेको मान्छे आएको थियो। सो मान्छेलाई बुद्धिजिविकहाँ लैजान भनी खोज्दा उक्त मानिस भागी दहमा खसेको र सोही ठाउँमा निजको मृत्यु भएको हो। पछि गाउँलेलाई जानकारी गराई लाश जाँच गर्न भनी म समेतले बोकी तानसेन ल्याएका हौं। म निर्दोष भएकोले अभियोगबाट सफाई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी गुनबहादुर सारुले अदालतसमक्ष गरेको बयान ।

वादीका साक्षी हेमावती रास्केको र प्रतिवादीहरूका साक्षी भुवन सोती मगर र हस्तबहादुर गाहाले गरेको बकपत्र मिसिल सामेल रहेको ।

प्रतिवादी धनबहादुर रास्के मगरले मृतकलाई धपाउँदै लगी आरुङ्खोलामा पुऱ्याई ढिकबाट धकेली निस्कन नदिई पानीमा डुबाई मृतकलाई कर्तव्य गरी मारेको देखिँदा निज प्रतिवादी धनबहादुर रास्के मगरलाई ज्यान सम्बन्धी महलको

१३(३) नं बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैद सजाय हुने ठहर्छ । अन्य प्रतिवादीहरू मिधनबहादुर, देवबहादुर, उत्तमसिंह र गुनबहादुर सारु समेतले मृतकलाई खोलामा डुबाई निस्कन नदिई मारेको भन्ने खम्बीर हुने सबूद प्रमाण वादी पक्षबाट पेश दाखिला हुन नसकेकोले अभियोग दावीको भरमा मात्र यी प्रतिवादीहरूलाई कसूरदार ठहर्‍याउनु न्यायको रोहमा उचित नहुँदा निजहरूले अभियोग दावीबाट सफाई पाउने ठहर्छ भन्ने शुरु पाल्पा जिल्ला अदालतको फैसला ।

मैले मृतकलाई कुनै किसिमको कुटपीट तथा पानीमा डुबाई मार्नेसमेतको कार्य गरेको होइन । निजलाई उसको शंकास्पद व्यवहारको कारण जान्ने सुन्ने व्यक्तिहरूको जिम्मा लगाई आवश्यक कारवाही गर्न भनी लिएर जाँदा आफै पानीमा खसी डुबेर मृत्यु भएको हो भनी मैले बयान गरेको कुरालाई प्रमाणमा नलिई केवल अनुसन्धानमा बुझिएका व्यक्तिहरूको भनाईलाई आधार लिई मलाई कसूरदार ठहर गर्न नमिल्ने भएकोले शुरु फैसला उल्टी गरी वादी दावीबाट सफाई पाउँ भन्ने प्रतिवादी धनबहादुर रास्के मगरको पुनरावेदन पत्र ।

अपरिचित व्यक्तिले मिधनबहादुरको घरभित्र पसी भात खाई बुहारीलाई जवरजस्ती करणी गर्न लागेको निहुँमा धनबहादुर लगायतका प्रतिवादीहरूले मृतकलाई लखेट्दै आरुङ्खोला छेउ पुगेपछि खोलामा फाली दुङ्गले हानी निस्कन नदिई सोही कुटाईको कारण मृत्यु भएको देखिएपछि एकजना प्रतिवादी धनबहादुरलाई मात्र सजाय गरी समान स्तरका कसूरदारहरूलाई सफाई दिन मिल्दैन । तसर्थ शुरु फैसला उल्टी गरी प्रतिवादीहरू मिधनबहादुर, देवबहादुर, गुनबहादुर र उत्तम सिंह समेतलाई अभियोग दावीबमोजिम नै सजाय गरिपाऊँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा मृतकले हेमावतीलाई समाई जवरजस्ती करणी गर्न खोजेको विषयलाई लिएर रिसको आवेशमा लखेट्दै लगी पानीमा डुबाएको कुरामा प्रतिवादीहरू सावितै देखिँदा सफाई पाउने प्रतिवादीहरूलाई र कसूरदार ठहर्‍याएको प्रतिवादी धनबहादुरको पनि पुनरावेदन परेको अवस्थामा प्रमाणको मूल्याङ्कन र विश्लेषण गर्दा शुरुको फैसला फरक पर्नसक्ने अवस्था रहेकोले छलफलको लागि विपक्षी भिकाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत बुटवलको आदेश ।

यसमा प्रतिवादीहरूको प्रहरीमा भएको साविती बयान, स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित नभएसम्म प्रमाणमा लिई निर्णायक बनाउन मिल्दैन । मृतकको लाश जाँच तथा शव परीक्षण प्रतिवेदनबाट मृतकको शरीरमा भित्री वा बाहिरी चोट परेको कुनै घा खत रहेको पाइदैन । मृत्युको कारण Asphyxia due to drowning भन्ने सम्म उल्लेख भएको देखिन्छ । मृतकलाई लखेट्ने सिलसिलामा मृतक दहमा खस्न गई मृतकको मृत्यु हुन गएको वारदातलाई मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धीको महलको १३(३) नं. ले समेटेको नदेखिएको हुँदा प्रतिवादी धनबहादुरलाई १३(३) नं. बमोजिम सर्वस्व सहित जन्मकैद गरेको र अरु सबै प्रतिवादीलाई सफाई दिएको शुरु फैसला सो हदसम्म केही उल्टी भै यस्तो अचानक घट्नु गएको वारदात मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धीको महलको ५ नं. को दायराभित्र परेकोले सोही महलको ६ नं. को देहाय २ बमोजिम प्रतिवादीमध्येका धनबहादुरलाई २ वर्ष कैद तथा प्रतिवादीहरू देवबहादुर र मिधनबहादुरलाई रु.५,०००- जरीवाना हुने ठहर्छ । अरु दुई प्रतिवादीहरू गुनबहादुर र उत्तमसिंहको वारदातमा कुनै संलग्नता नदेखिएकोले निजहरूलाई सफाई

दिएको शुरु फैसला मिलेकै देखिंदा सदर हुने ठहर्छ । सबै प्रतिवादीहरूलाई ऐ.१३(३) नं. बमोजिम सजाय गरिपाऊँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत, बुटवलको फैसला ।

पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसलामा चित्त बुझेन । मिसिल संलग्न जाहेरी, लाश जाँच प्रतिवेदन, प्रतिवादीहरूको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष भएको स्वीकारयुक्त बयानलगायत बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज समेतबाट प्रतिवादी धनबहादुरको श्रीमतीलाई जवरजस्ती करणी गर्न खोजेको कारण देखाई प्रतिवादीहरूले मृतकलाई सामूहिक रूपमा लखेट्दै लगी कुटपीटसमेत गरी पानीको दहमा खसाली कर्तव्य गरी मारेको तथ्य स्थापित हुन आएको अवस्थामा मिसिल संलग्न प्रमाणहरूको न्यायोचित् मूल्याङ्कन नै नगरी प्रतिवादीहरूको साविती बयान स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित हुन नआएको भन्ने समेतका आधारमा प्रतिवादीहरू उत्तमसिंह गाहा र गुनबहादुरलाई अभियोग दावीबमोजिमको कसूर अपराधबाट सफाई दिने तथा प्रतिवादीहरू धनबहादुर, देवबहादुर र मिधनबहादुरलाई कम सजाय गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त फैसला बदर गरी प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दावीबमोजिम सजाय गरिपाऊँ भन्ने समेतको नेपाल सरकारको यस अदालतमा दायर हुन आएको पुनरावेदन पत्र ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको पुनरावेदनसहितको शुरु मिसिल अध्ययन गरी पुनरावेदक वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता विनोद पोखरेलले प्रतिवादीहरूले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष साविती बयान दिएका

छन् । प्रतिवादीहरू उपरको किटानी जाहेरी, लाश जाँच प्रतिवेदन र बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज समेतबाट मृतकको मृत्यु प्रतिवादीहरूकै कर्तव्यबाट भएको हो भन्ने समर्थित भैरहेको अवस्थामा प्रतिवादीहरूको साविती बयान अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित हुन नआएको भन्ने आधारमा धनबहादुर, देवबहादुर मिधनबहादुरलाई कम सजाय गरेको र अन्य प्रतिवादीहरूलाई सफाई दिने गरी भएको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला मिलेको नदेखिंदा सो फैसला बदर गरी सबै प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दावीबमोजिम सजाय गरिपाऊँ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

विद्वान सहन्यायाधिवक्ताको बहस सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीमध्येका धनबहादुरलाई २ वर्ष कैद, देवबहादुर र मिधनबहादुरलाई रु ५००/- जरिवाना हुने र गुनबहादुर र उत्तमसिंहले अभियोग दावीबाट सफाई पाउने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला मिलेको छ, छैन र वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्छ, सक्तैन हेरी निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. प्रतिवादीहरू उपरको अभियोग हेर्दा मृतकले धनबहादुरको श्रीमतीलाई जवरजस्ती करणी गर्न खोजेको कारण देखाई निजहरूले मृतकलाई सामूहिक रूपमा लखेट्दै लगी कुटपीट समेत गरी अरुङ्खोलाको पानीको दहमा खसाली पानीबाहिर निस्कन नदिई डुबाई कर्तव्य गरी मारेको हुँदा निजहरूलाई मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सजाय गरिपाऊँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको अभियोग दावी देखिन्छ ।

३. घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का र शव परीक्षण समेतका मिसिल संलग्न कागजातबाट मृतकको मृत्यु भएकोमा विवाद देखिंदैन । अब

अभियोग दावी एवं पुनरावेदन जिकीरबमोजिम प्रतिवादीहरू कै कर्तव्यबाट मृतकको मृत्यु हुन गएको हो होइन र निजहरूलाई अभियोग दावीबमोजिमको सजाय हुनुपर्ने हो, होइन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा प्रतिवादी धनबहादुरको श्रीमतीलाई जवरजस्ती करणी गर्न खोजेको जरियाबाट प्रस्तुत वारदात घटन गएको देखिन्छ। प्रतिवादीमध्ये उत्तमसिंह र गुनबहादुरले अधिकारप्राप्त अधिकारी र अदालत समेतमा बयान गर्दा वारदातमा इन्कार रही बयान गरेको देखिन्छ भने अन्य प्रतिवादीहरू मिधनबहादुर, धनबहादुर र देवबहादुरले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष बयान गर्दा मृतकलाई कुटपीट समेत गरी पानीको दहमा खसालिदिएको कुरामा साबित रही बयान गरेको देखिन्छ भने अदालतमा आई बयान गर्दा आरोपित कसूरमा आफू इन्कार रही बयान गरेको देखिन आउँछ।

४. प्रतिवादी मिधनबहादुरले अदालतमा आई बयान गर्दा आफू कसूर गरेकोमा इन्कार रही प्रतिवादी धनबहादुरले मृतकलाई एक दुई थप्पड हानेका हुन् भनी पोली बयान गरेको देखिन्छ। मौकामा कागज गर्ने भीमबहादुर समेतले कागज गर्दा प्रतिवादीहरूले मृतकलाई कुटपीट गरेको र पछि मृतकको पानीमा डुबी मृत्यु हुन गएको हो भन्ने सुनी थाहा पाएको हु भनी कागज गरिदिएको देखिन्छ। मृतकको शव परीक्षण प्रतिवेदन हेर्दा मृत्युको कारण Asphyxia due to drowning भन्ने उल्लेख भई शरीरको भित्री वा बाहिरी भागमा चोटपटक नदेखिएको भन्ने समेत उल्लेख छ।

५. उपरोक्त तथ्यलाई विश्लेषण गर्दा प्रहरीमा साबित हुने मिधनबहादुर, धनबहादुर र देवबहादुरको साविती बयान मिसिल संलग्न स्वतन्त्र

र वस्तुनिष्ठ प्रमाणबाट समर्थित भएको देखिदैन। साविती बयान अन्य स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट पुष्टि र समर्थित नभएसम्म प्रहरीमा भएको साविती बयानलाई मात्र प्रमाणमा लिई प्रतिवादीलाई कसूरदार ठहर्‍याउनु न्यायोचित हुने देखिदैन। साविती बयान आफैमा महत्वपूर्ण प्रमाण भए तापनि साविती बयान मात्र अभियोग पुष्टि गर्ने आधार बन्न सक्दैन। साविती बयानलाई मात्र अभियोग पुष्टि गर्ने आधार बनाइयो भने त्यसले फौजदारी न्याय प्रणालीमा थुप्रै जटिलताहरूलाई निम्त्याउन सक्छ। यसबाट अनुसन्धान एवं अभियोजन पक्षले आफ्नो दावी प्रमाणित गर्नका लागि अन्य प्रमाणहरूको सङ्कलन र विश्लेषण गर्नमा भन्दा अभियुक्तलाई साविती गराउन बाध्य पार्ने सम्भावनालाई बल पुर्‍याउन सक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन। जसले वास्तविक अपराधी उम्कने र अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तको रूपमा उपस्थित भएका व्यक्ति दण्डित हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्छ। तसर्थ साविती बयान अन्य स्वतन्त्र र वस्तुनिष्ठ प्रमाणबाट पुष्टि हुन आएको नदेखिएको अवस्थामा प्रतिवादीले आरोपित कसूर गरेको ठहर्‍याई सजाय गर्नु न्यायसगत हुने देखिँदैन।

६. प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीहरू पाँचै जना मिली मृतकलाई ढुङ्गा समेतले हानी कुटपीट गरी पानीको दहमा फाली कर्तव्य गरी मारेको भन्ने अभियोग लगाएको देखिन्छ। मृतकलाई मार्ने प्रतिवादीहरूको मनसाय देखिँदैन। प्रतिवादीले ढुङ्गा समेतले हानी मृतकलाई कुटपीट गरेको भए सोको चोटपटक देखिनुपर्नेमा शव परीक्षण प्रतिवेदनबाट शरीरको भित्री तथा बाहिरी भागमा चोटपटक नदेखिएको भन्ने भनाईले प्रतिवादीहरू उपर वादीको दावी समर्थित हुन आएको देखिएन। यसरी हेर्दा

प्रतिवादीहरूले मृतकको ज्यान लिने मनशायले कुटपीट गरी मारेका हुन भनी तथ्यपूर्ण एवं शंकारहित प्रमाणबाट पुष्टि गर्न सकेको नदेखिएबाट प्रहरीमा साबित भएको एकमात्र कारणबाट प्रतिवादीहरू मिधनबहादुर, धनबहादुर र देवबहादुरलाई ज्यानसम्बन्धीको १३ (३) नं बमोजिम कसूरदार ठहर्‍याई सजाय गर्न मिल्ने देखिएन ।

७. पुनरावेदन अदालत बृटवलबाट फैसला हुँदा प्रतिवादी मध्येका धनबहादुर, देवबहादुर र मिधनबहादुरको कसूर ज्यान सम्बन्धीको ५ नं ले परिभाषित गरेको कसूरअन्तर्गत परेको भन्ने ठहर्‍याई ऐ.को ६ नं. को देहाय २ बमोजिम प्रतिवादी धनबहादुरलाई २ वर्ष कैद र प्रतिवादीहरू देवबहादुर र मिधनबहादुरलाई जनही रु.५०००-रूपैया जरीवाना हुने तथा अन्य प्रतिवादी गुनबहादुर र उत्तम सिंहले सफाई पाउने ठहर गरी फैसला भएको देखिन्छ ।

८. मुलुकी ऐन, ज्यान सम्बन्धीको ५ नं. हेर्दा “ज्यान लिने इबिलाग वा मनसाय नभै कसैले आफूले गरेको कर्तव्यले मानिस मर्ला भन्ने जस्तो नदेखिएको कुनै काम कुरा गर्दा त्यसैद्वारा केही भै कुनै मानिस मर्न गएको भवितव्य ठहर्छ” भन्ने उल्लेख छ भने ऐ.६ नं. को देहाय २ मा “होस नपुर्‍याई वा हेलचेक्र्याई गरी कुनै काम गर्दा भवितव्य परेकोमा पाँचसय रूपैयासम्म जरीवाना वा दुई वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुन्छ” भन्ने उल्लेख छ ।

९. प्रस्तुत मुद्दामा मिसिल संलग्न कागजातको समग्र अध्ययन गर्दा प्रतिवादी धनबहादुरको श्रीमतीलाई जवरजस्ती करणी गर्न खोजेको विषयलाई लिएर वारदात घट्टन गएको देखिन्छ । उक्त वारदातमा के कुन प्रतिवादीको के कस्तो भूमिका र संलग्नता थियो भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा मृतकलाई मार्नेसम्मको पूर्व रिसइवी

मनसाय एवं पूर्व योजना प्रतिवादीहरूमा देखिँदैन । मृतकले जवरजस्ती करणी गर्न खोजेको विषय थाहा हुन आएपछि प्रतिवादीहरूमध्ये धनबहादुर, मिधनबहादुर र देवबहादुर समेत भेला जम्मा भएपश्चात् मृतक वारदात स्थलबाट भागी हिडेकोमा निजलाई उल्लिखित प्रतिवादीहरूले लखेट्दै लगी नवलपरासी स्थित अरुङ्खोलातर्फ लगेको र भाग्ने क्रममा मृतक उक्त खोलाको दहमा खसी डुबी मृत्यु हुन गएको भन्ने मिसिल संलग्न कागजात एवं प्रतिवादीहरूकै अदालतसमक्ष भएको बयान समेतबाट पुष्टि हुन आउँछ । यसरी प्रतिवादीहरूले मृतकलाई मानुपर्ने कुनै पूर्व रिसइवी, पूर्व योजना वा मनसाय तत्वको अभाव देखिए तापनि यी प्रतिवादीहरूले लखेटेकै कारण भाग्दै जाँदा अचानक खोलाको दहमा खसी सोही पानीमा डुबी मृतकको मृत्यु भएको भन्ने मिसिल संलग्न कागजातबाट देखिन आयो । अब यी प्रतिवादीहरूको कसूरको मात्रा हेर्दा मृतकलाई पछ्याउँदै जाँदा बाटोमा प्रतिवादी धनबहादुरले मृतकलाई एकदुई थप्पड हानेका थिए भनी प्रतिवादी धनबहादुरका बाबु मिधनबहादुरले अदालतमा समेत पोली बयान गरेको देखिन्छ । मृतकलाई धनबहादुरले थप्पड नहानेको भए निजका बाबुले नै पोली बयान गर्नुपर्ने अवस्था आउने थिएन । मृतकको शव परीक्षण प्रतिवेदनमा मृत्युको कारणमा पानीमा डुबेको कारण श्वास प्रश्वास बन्द हुन गई मृत्यु हुन गएको र मृतकको शरीरमा घाउँचोट नदेखिएको भनी उल्लेख भएबाट प्रतिवादीहरूले मृतकलाई ढुङ्गाले समेत हानी कुटपीट गरेको भन्ने पुष्टि हुन आएन । मृतकलाई लखेट्दै जाँदा निजको खोलामा खसी पानीमा डुबेर मृत्यु होला भनी नसोचेको अवस्थामा भवितव्य पर्न गई मृतकको मृत्यु हुन पुगेको देखिन्छ । उक्त वारदातमा भाग्ने र भगाउँने

क्रममा मृतक पानीमा डुब्न गई सोही कारणबाट निजको मृत्यु हुन गएको देखिएबाट कसूरको मात्राअनुसार हेलचञ्चैयाईपूर्वक मृतकलाई लखेट्दै बाटोमा एक दुई थप्पड हिकाउने प्रतिवादी धनबहादुरलाई दुई वर्ष कैद तथा मृतकलाई लखेट्ने कार्यमा संलग्न प्रतिवादीहरू मिधनबहादुर र देवबहादुरलाई रु.५००।- जरीवाना गर्ने गरी र निजहरू बाहेकका अन्य प्रतिवादीहरू गुनबहादुर र उत्तम सिंहको वारदातमा कुनै संलग्नता रहेको भन्ने मिसिल संलग्न कागजातबाट नदेखिएकोले निजहरूलाई सफाई दिने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसलालाई अन्यथा भन्न मिल्ने ।

१०. तसर्थ प्रतिवादीहरूले अभियोग दावीबमोजिमको कसूर गरेको देखिन नआएकोले शुरु फैसलालाई उल्टी गरी प्रतिवादीमध्येका धनबहादुर, मिधनबहादुर र देवबहादुरले ज्यान सम्बन्धी महलको ५ नं. बमोजिमको कसूर गरेको ठहर्‍याई ऐ.६(२) नं. बमोजिम सजाय गर्ने गरी र अन्य प्रतिवादीहरूलाई सफाई दिने ठहर्‍याई भएको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्‍छ । सबै प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दावीबमोजिम सजाय गरिपाऊँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.रामकुमार प्रसाद शाह

इति संवत् २०६९ साल पुस १ गते रोज १ मा शुभम्
इजलास अधिकृत: वासुदेव पौडेल

निर्णय नं.८१४५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल
रिट नम्बर २०६९-WH-००३०
आदेश मिति: २०६९।७।२०।२

विषय: बन्दीप्रत्यक्षीकरण ।

रिट निवेदक: काठमाडौँ जिल्ला, काठमाडौँ
महानगरपालिका, वडा नं. १५ स्वयम्भु
बस्ने रजनी शाहीको हकमा काभ्रेपलाञ्चोक
जिल्ला, धुमखर्क गा.वि.स., वडा नं. ८
घर भई हाल काठमाडौँ जिल्ला, काठमाडौँ
महानगरपालिका, वडा नं. २ लाजिम्पाट
बस्ने प्रेमकुमारी नेपाली

विरुद्ध

विपक्षी: राष्ट्रिय महिला आयोग समेत

- यौनाङ्गको हिसावले शारीरिक रूपको पहिचान एउटा भए पनि यौनिक अभिमुखीकरणको हिसावले शारीरिक पहिचानभन्दा फरक प्रवृत्ति रहेको छ भने त्यस्तो अभिमुखीकरण वा प्रवृत्ति स्वयं निषेध गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.२)

- संविधानले उपलब्ध गराएका हकहरू तेस्रो लिङ्गी वा समलिङ्गीको हकमा आकर्षित नहुने संवैधानिक बन्देज रहेको नदेखिँदा संविधानले उपलब्ध गराएका हकहरू महिला, पुरुष, तेस्रो लिङ्गी वा समलिङ्गी जोसुकैले संविधान

र प्रचलित कानूनबमोजिम समान रूपमा उपभोग गर्न सक्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- विवाह गरेको भन्ने आधारमा पत्नीको वैयक्तिक अधिकार र स्वतन्त्रतालाई सीमित गर्ने अधिकार नितान्त पतिमा निहित हुन्छ भनी कानूनतः भन्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.५)

- प्रचलित कानूनले बर्जित नगरेको र संविधानले उपलब्ध गराएको हकसँग सादृश्यता राख्ने अधिकारको उपभोगलाई सामाजिक मान्यताको कारणले बञ्चित गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.७)

- कुनै महिला वा पुरुषले अर्को समलिङ्गी महिला वा पुरुषसँग बस्न वा जीवन बिताउन चाहन्छ भने अदालतले त्यसमा कानूनतः रोक लगाउन सक्ने अवस्था नहुने ।

(प्रकरण नं.९)

- “बन्दी” शब्दले कुनै पनि व्यक्तिलाई प्रचलित संविधान तथा कानूनले उपलब्ध गराएको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हक उपभोग गर्न नदिई निजलाई नियन्त्रणमा राख्नु भन्ने जनाउँछ । चाहे त्यस्तो नियन्त्रण सुरक्षा निकायको, कुनै संघ संस्थाको वा व्यक्ति विशेषको नै किन नहोस् । यस परिप्रेक्ष्यमा “बन्दी” शब्दको विस्तार प्रहरी हिरासत वा कारागारमा थुनेर राख्नुसम्म मात्र नभई सो शब्दले जुनसुकै प्रकारको कानूनविपरीतको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको नियन्त्रण र संकुचन गरी बन्दीसरहको अवस्थामा पुऱ्याएको स्थिति समेत जनाउने

हुन्छ । प्रहरी कार्यालय, सरकारी पदाधिकारी, व्यक्ति, कुनै सरकारी वा गैरसरकारी संस्था वा संगठन नै किन नहोस्, कसैलाई कानूनविपरीत नियन्त्रणमा राख्ने अधिकार हुँदैन । यदि राखेको देखिन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदन आकर्षित हुने ।

(प्रकरण नं.१२)

- कसैका वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा नियन्त्रित गर्ने गरी कुनै पनि असल वा खराब नियतले कुनै रूपमा सीमित गर्न नमिल्ने हुनाले त्यस्तो भौतिक नियन्त्रण पनि बन्दीसरहकै स्थितिमा रहन जाने हुनाले कुनै संस्थाले पुनर्स्थापकीय संरक्षणमा राखेको कार्य समेत कानूनसंगत भन्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.१६)

रिट निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू मिलनकुमार राई र हरि फुँयाल

प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता सूर्यनाथ प्रकाश अधिकारी, विद्वान अधिवक्ताद्वय सजनी जोशी, उमा तामाङ

अवलम्बित नजीर:

- नेकाप २०६५ अङ्क ४, नि.नं. ७९५८

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ धारा १२(१), (२), १३(१), (३)

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दर्ता भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र ठहर निम्नबमोजिम छ :-

म निवेदिकाले आफ्नो यौनिक प्राकृतिक भावना र इच्छालाई व्यक्त गर्न नसक्ने अवस्थामा नै विपक्षीमध्येको प्रदिप शाहीसँग मेरो घरपरिवारले विवाह गरी दिनुभएको थियो । निजसँगको वैवाहिक जीवनबाट एक छोरीको समेत जायजन्म भएको छ । मेरो प्राकृतिक यौनिक मानसिकता कुनै पुरुषसँगको सम्बन्धभन्दा महिलासँगको शारीरिक एवम् व्यावहारिक सम्बन्धलाई स्थायी एवम् सहजता महसूस गर्दछु । यस प्रकारको मेरो प्राकृतिक यौनिक मानसिकता एवम् व्यवहारलाई विपक्षी पतिसमक्ष पटक-पटक भन्दा उल्टो मलाई विभिन्न असामाजिक बोली व्यवहार तथा परम्परागत रुढीवादी उपचारहरूबाट मानसिक पीडाका साथ राख्दै आउनु भएबाट बाध्य भई विपक्षीसँगको लग्नेस्वास्तीको सम्बन्ध विच्छेद गरिपाउँ भनी काठमाडौं जिल्ला अदालतमा २०६९।२।२२ मा मुद्दा दायर गरेको थिएँ । कानूनी रूपमा सम्बन्ध विच्छेदको निवेदन दायर गरी सकेपछाडि काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला, धुमखर्क गा.वि.स., वडा नं. ८ घर भई काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका, वडा नं. २ बस्ने प्रेमकुमारी नेपालीसँग मेरो प्राकृतिक यौनिक इच्छासहितको सम्बन्ध गाँस्नको लागि सम्बन्ध बढाई रहेकोमा विपक्षी पतिको तर्फबाट विभिन्न किसिमको धाक धम्की भई आफ्नो जीवन सुरक्षाको लागि बाध्य हुँदा मेरो मानसिकता र व्यवहारलाई संरक्षण गर्ने (समलिङ्गीहरूको) उद्देश्यबाट प्रेरित भई गैरसरकारी संस्थाको रूपमा कार्यरत मितिनी नेपाल नामक संस्थाको सर्पकमा पुगी बसें । सो समयमा विपक्षी पतिले म र संरक्षणदाता मितिनी नेपाल समेतका पदाधिकारी अफीस कार्यालयसमेतमा विभिन्न डर धाक धक्की दिने र प्रहरी प्रशासनसमेत लगाई बस्न हिँडडुल गर्नसमेत ज्यादै कठिनाई भएबाट

सम्मानित पुनरावेदन अदालत पाटनमा निषेधाज्ञासहितको अन्तरिम आदेशको निवेदन गरिएकोमा २०६९।५।१७ मा गैरकानूनी तवरले अनाधिकार थुनछेक र पक्राउ नगर्नु तथा स्वतन्त्रतापूर्वक पेशा व्यवसाय हिँडडुल गर्न दिनु भनी अन्तरिम आदेशसमेत जारी भएको थियो ।

विपक्षी पतिसँगको सम्बन्धविच्छेद मुद्दामा तोकिएको तारिखमा हाजीर हुन जाँदा विपक्षी पतिले अदालतको ढोकाबाट म निवेदिकालाई अपहरण गरी कब्जामा राखी विभिन्न मानसिक डर धाक धम्कीसमेत दिई निवेदिकाले स्वतन्त्रपूर्वक हिँडडुल गर्न नपाउने, विपक्षी पतिसँगै बस्नु पर्ने भनी विपक्षी पतिको तर्फबाट विभिन्न कार्य भइरहेबाट मिति २०६९।५।२२ मा गैरसरकारी सघ संस्थाका प्रतिनिधि, मानव अधिकार आयोग, जिल्ला प्रहरी कार्यालयका प्रतिनिधिसहित विपक्षी महिला आयोगसमेतको संयुक्त बैठक गरी म निवेदिका रजनी शाहीलाई सुरक्षित वासको लागि सुरक्षित आवास गृह काभ्रेमा नेपाल प्रहरीको सुरक्षासहित महिला आयोगले पत्र पठाई दिने भन्ने निर्णय गरी उक्त स्थानमा मलाई बस्नको लागि पठाई केही समय सो स्थानमा बसिआएकोमा विपक्षी महिला आयोगले मलाई विपक्षी माइती नेपालमा राख्ने भनेको हुँदा करिब २ (दुई) महिनादेखि सो स्थानमा कसैसँग कुनै प्रकारले भेटघाट कुराकानी सम्पर्क गर्न नदिई मेरो प्राकृतिक यौनिक भावनाबमोजिम जीवनयापन गर्न तथा आफ्नो मौलिक हक एवम् कानूनद्वारा संरक्षण गरिएको कानूनी हक अधिकारको उपभोग गर्नबाट बञ्चित गरी बन्दी रूपमा राखिएबाट बाध्य भई यो निवेदन चढाउन आएको छु । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरण आदेशबाट निवेदिकालाई छाडी मेरो यौनिक भावनाबमोजिम स्वतन्त्रपूर्वक हिँडडुल तथा बस्न

दिनु भनी उपयुक्त आदेशसमेत जारी गरिपाऊँ भन्ने मिति २०६९।७।१४ मा दर्ता भएको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? सोको कारण एवं आधारसमेत स्पष्ट गरी मिति २०६९।७।१९ गते बन्दी भए बन्दीसमेत उपस्थित गराई लिखितजवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा निवेदन एवं प्रस्तुत आदेशको प्रतिलिपिसमेत संलग्न गरी कानूनबमोजिमको म्याद तामेल गरी सोही मिति २०६९।७।१९ को पेशी तारिख तोकी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६९।७।१५ को आदेश ।

यो संस्था आफैँ समाजमा रहेका गैरकानूनी सामाजिक विकृतिहरूलाई हटाउन, निरुत्साहित गर्न पहल गर्ने संस्था भएकोले यो संस्थाबाट गैरकानूनी कार्य हुन्छ भनी कल्पना गर्न पनि मिल्दैन । विशुद्ध सामाजिक भावनाले उत्प्रेरित भई स्थापित र सञ्चालित संस्थाउपर हचुवा र काल्पनिक तथ्य बुनी पर्न आएको निवेदन प्रारम्भमै खारेजभागी छ । निज रजनी शाहीको घरमा निजको परिवारसँग विवाद बढी निजले राष्ट्रिय महिला आयोग तथा अन्य गैरसरकारी संस्थाहरूमा निवेदन दिएपछि संघ, संस्था र राष्ट्रिय महिला आयोगको प्रतिनिधिहरू, निजको परिवारका सदस्यहरूको बैठकले महिला बालबालिका कार्यालयद्वारा सञ्चालित महिला पुनर्स्थापना केन्द्रमा संरक्षण दिई राखेकोमा सो गृहमा निजलाई आवश्यक परामर्श एवं शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था हुन नसकेको भनी निजको आफन्तहरूले राष्ट्रिय महिला आयोगमा जानकारी दिएकोले राष्ट्रिय महिला आयोगको विशेष अनुरोधमा मिति २०६९।५।२७ को राष्ट्रिय महिला आयोगको प.सं.१।०६९।७० च.न. ३५६ अनुसार यस माइती नेपाल संस्थाले

संरक्षण दिई आएका हौं । निज यस संस्थामा बस्न नचाहेको अवस्थामा निजलाई यस संस्थाले जबरजस्तीसँग राख्ने वा निजलाई रोक्ने कुरै आउँदैन ।

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट जारी हुन गैरकानूनी रूपमा व्यक्तिको इच्छाविपरीत थुनामा वा नियन्त्रणमा वा कब्जामा राखेको हुनुपर्ने अनिवार्यता हो । सो कार्य गैरकानूनी रूपमा भएको हुनु पर्दछ । यस विवादमा गैरकानूनी रूपमा थुनेको, कब्जामा राखेको भन्न सक्नुभएको छैन । निज प्रेमकुमारी र रजनीको कस्तो सम्बन्ध छ वा छैन हाम्रो सरोकारको विषय होइन । हामीले गैरकानूनी थुनामा राखेको पनि छैन, राख्ने उद्देश्य पनि होइन । यस संस्थाले संवैधानिक आयोगको रूपमा रहेको राष्ट्रिय महिला आयोगको आग्रह र सिफारिशमा संरक्षण दिएको मात्र हो । यस संस्थामा रजनी शाहीको कुनै पनि मौलिक हक वा मानवोपेक्षित अधिकारको अतिक्रमण भएको छैन । यस संस्थालाई बदनाम गराउने उद्देश्यले यो निवेदन परेको छ । यस्तो बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुन आवश्यक पर्ने पूर्वाधार नपुगेकोले मागबमोजिम आदेश जारी हुन नसक्ने हुँदा निवेदन खारेज गरी पाउन अनुरोध गर्दछौं भन्ने माइती नेपालको तर्फबाट परेको लिखितजवाफ ।

मिति २०६९।३।२० गते ओरेक नेपालबाट राष्ट्रिय महिला आयोगलाई प्राप्त पत्रमा काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा रजनी शाहीका पति प्रदीप शाहीसँग सम्बन्धविच्छेदको मुद्दा दर्ता गरी ओरेक नेपालको पुनर्स्थापना गृहमा बस्दै आएको रजनी शाहीलाई मिति २०६९।३।२० का दिन अदालतबाट पहिलो तारिख तोकिएकोमा सोही दिन तारिखमा हाजीर हुने र निज रजनी शाहीका परिवारसँग छलफलसमेत गर्ने कार्यक्रम तय गरिएकोमा

छलफल नै नगरी रजनी शाहीलाई अदालत परिसरबाट जबरजस्तीपूर्वक पति तथा माइती पक्षले लगेको सम्बन्धमा निज तथा निजकी छोरीको सुरक्षार्थ र मानव अधिकारको रक्षाका लागि माग गरिएको थियो । मिति २०६९।३।२२ गते महानगरीय प्रहरी परिसर हनुमानढोकालाई घटनाको सत्य तथ्य बारेमा जानकारी माग गरिएको थियो । यसै क्रममा मिति २०६९।४।३ गते मितिनी नेपालले यस आयोगमा रजनी शाहीका तर्फबाट गैरकानूनी कब्जाबाट छुटाई स्वतन्त्रपूर्वक हिँड्ने डुल्ने अवसर दिलाउन माग गर्दै निवेदन दिइएको थियो । निवेदकको मागबमोजिम मिति २०६९।४।११ मा राष्ट्रिय महिला आयोगमा रजनी शाहीका बाबु र काकासँग रजनी शाहीको अवस्थाबारे बुझी मिति २०६९।४।२९ भित्र यस आयोगमा उपस्थित गराउन निजहरूलाई कागज गराइएको थियो । मिति २०६९।४।१० मा प्रहरी परिसर हनुमानढोकाले निज रजनी शाहीलाई निजकै पति प्रदिप शाही र बुबा काकालगायत घर परिवारका मानिसहरूले जिम्मा लिएर लगेको र छलफलका लागि पुनः उपस्थित गराई निज रजनी शाही राजीखुशीले परिवारसँग गएको जानकारी प्रहरीद्वारा पठाइएको पत्रमा उल्लेख छ ।

यस आयोगमा निजका बाबु काकाले गरेको कागजअनुसार २०६९।५।७ का दिन रजनी शाहीलाई यस आयोगमा उपस्थित गराई छलफल गरी आयोगले आवश्यक मनोसामाजिक परामर्शका लागि सी.एम.सी. नेपाल नामक संस्था थापाथलीमा जान सल्लाहसमेत दिएको थियो । मिति २०६९।५।११ का दिन रजनी शाहीले आफ्नो जीउ ज्यानको सुरक्षा तथा सुरक्षित आवासको व्यवस्था गरिदिनका लागि यस आयोगमा निवेदन दिएकोमा निजको शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था गरिदिनका लागि

मिति २०६९।५।१२ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई पत्राचार गरिएको थियो । साथै प्रहरी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न संघ संस्थाका प्रतिनिधि, रजनी शाही, निजका परिवार लगायत सम्बद्ध पक्षसँग मिति २०६९।५।२१ र २२ मा बसेको बैठकले निजलाई पुर्नस्थापना केन्द्र धुलिखेलमा पठाउने निर्णय भएअनुसार पुनर्स्थापना गृह धुलिखेलमा राखिएको थियो । रजनी शाहीको सुविधालगायत आयोगबाट समयसमयमा हुने अनुगमनसमेतलाई ध्यानमा राखी माइती नेपालमा पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गरिएको हो । निजलाई बन्दी गृहमा राखिएको नभई निवेदककै मागबमोजिम निजको जीवन सुरक्षाको विषयलाई प्राथमिकता दिई निजको सम्बन्ध विच्छेद मुद्दा अदालतमा विचाराधीन रहेको अवस्था र निजको अन्यत्र वासस्थान नभएको विषयलाई मध्यनजर गरी निजकै हितअनुरूप यस आयोगको पहलमा सुरक्षित आवास गृहको व्यवस्था गरेको हुँदा विपक्षीले लिएको जिकीर बदरभागी छ भन्ने समेत व्यहोराको राष्ट्रिय महिला आयोगको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ ।

विपक्षीमध्येका प्रदिप शाहीको नाममा जारी भएको म्याद लेखिएको वतनमा मानिस घरद्वार फेला नपरेकोले तामेल हुन नसकेको भनी तामेलदारको प्रतिवेदन परेको ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल अध्ययन गरी रिट निवेदकतर्फका विद्वान अधिवक्ताहरू मिलनकुमार राई र हरि फुँयलले बन्दी भनिएकी रजनी शाहीको विपक्षीमध्येका प्रदिप शाहीसँग विवाह भए पनि निजको पुरुषप्रति यौनिक आकर्षण नभएको अवस्था हुँदा निजलाई पुरुष पतिसँग

जवरजस्ती बस्न बाध्य गर्न मिल्दैन, सोही कारणबाट निजलाई डर त्राससमेतका आतंकपूर्ण अवस्था सिर्जना गरेबाट लोग्नेसँगको सम्बन्ध विच्छेद गरिपाउँ भनी काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गरी तारिख लिन जाँदा धरपकड गरेबाट मितिनी नामक संस्थासँग संरक्षण माग गरिएकोमा विपक्षीहरूको मिलेमतोमा राष्ट्रिय महिला आयोगको सिफारिशमा कोही कसैलाई भेट गर्न नदिई माइती नेपाल नामक संस्थामा बन्दी पूर्ण रूपमा राखिएको छ, संरक्षण गर्ने नाममा व्यक्तिको स्वतन्त्रता हनन गर्न मिल्दैन, निज रजनी शाहीलाई माइती नेपालको निगरानीबाट मुक्त गरिनु पर्दछ भन्ने समेत गर्नुभएको बहस सुनियो ।

प्रत्यर्थी राष्ट्रिय महिला आयोगको तर्फबाट विद्वान उपन्यायाधिवक्ता सूर्यनाथ प्रकाश अधिकारीले राष्ट्रिय महिला आयोगले रजनी शाहीकै सुरक्षा र हितको लागि माइती नेपालको पुनर्स्थापना केन्द्रमा राख्न पठाएको हो, निज रजनी शाहीले सम्बन्धविच्छेद मुद्दामा फैसला नभएसम्म यसै संस्थामा बस्न पाउँ भनी निवेदनसमेत दिएकी छिन्, निजलाई निजकै इच्छा मुताविक संरक्षणसम्म दिएको हुँदा राष्ट्रिय महिला आयोगले निजलाई बन्दीपूर्ण जीवन बिताउन नपठाएको र माइती नेपालले निजलाई संरक्षणसम्म दिएको हुँदा रिट जारी हुनुपर्ने अवस्था छैन भन्ने समेत बहस गर्नुभयो । विपक्षी माइती नेपालको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताहरू सजनी जोशी र उमा तामाङ्गले रजनी शाहीलाई माइती नेपालले थुनेर राखेको होइन, निजलाई राष्ट्रिय महिला आयोगको अनुरोधमा संरक्षणसम्म दिइएको हो, निजले जो जोसँग भेट गर्न चाहे पनि माइती नेपालले रोकेको छैन, कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी निज जुनसुकै अवस्थामा जान सक्ने अवस्था रहेकोले रिट निवेदन

जारी हुनुपर्ने अवस्था छैन भन्ने समेत गर्नुभएको बहस सुनियो ।

दुवै पक्षका तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताहरूले गर्नुभएको बहस सुनी मिसिलबाट देखिएको तथ्यलाई दृष्टिगत गरी प्रस्तुत रिट निवेदनमा मूलतः आफ्नो यौनिक प्राकृतिक भावना र इच्छालाई व्यक्त गर्न नसक्ने अवस्था भै विपक्षी प्रदिप शाहीसँग परिवारले विवाह गरी दिएकोले एक छोरीको जन्म भए पनि आफ्नो प्राकृतिक यौनिकता पुरुषसँगभन्दा महिलासँग सहजता भएको र पतिले मानसिक पीडाका साथ राख्दै आएकोले सम्बन्ध विच्छेद मुद्दा दर्ता गरी प्रेमकुमारी नेपालीसँग सम्बन्ध बढाई रहेको अवस्थामा सम्बन्ध विच्छेद मुद्दामा तारिख लिन जाँदा विपक्षी पतिले अपहरण गरी धाक धम्की दिएको र पतिसँगै बस्नु पर्ने भनी विभिन्न कारवाही भै मिति २०६९।१।२२ मा विपक्षी महिला आयोगसमेतको संयुक्त बैठकमा सुरक्षित आवास गृह काभ्रेमा पठाए पनि विपक्षी महिला आयोगले दुई महिनादेखि साथीभाई लगायत कसैसँग भेटघाट गर्न नदिई माइती नेपालमा राखेकाले विपक्षीको नाममा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी देखिन्छ । साथै आफूले रोजेको महिला साथीसँग बस्न पाउनु पर्ने भनी उल्लेख गरेको समेत देखिएकोले रिट निवेदिकालाई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी मुक्त गर्नुपर्ने अवस्था रहे नरहेको भन्ने प्रश्नको निराकरण पूर्व निवेदिकालाई निजले रोजेको साथीसँग बस्न दिनु भनी प्रस्तुत रिटबाट आदेश जारी गर्न मिल्ने हो वा होइन भन्ने प्रश्न पनि विचारणीय देखिन आयो ।

२. यी बन्दी भनिएकी रजनी शाहीको विपक्षीमध्येका प्रदिप शाहीसँग विवाह भएको भन्ने

तथ्यमा विवाद छैन । निज निवेदिकाले आफ्नो प्राकृतिक यौनिक चाहना पुरुषभन्दा महिलासँग भएको कारण पतिसँग सम्बन्ध विच्छेद मुद्दा दायर गरेको भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ । पुरुष र महिला दुवै मानव भए पनि शारीरिक बनावटमा केही खास भिन्नता रहेको पनि निर्विवाद छ । विपरीत लिङ्गका बीच अर्थात् महिला र पुरुषबीच विवाह गरिने र निजहरू बीच हुने यौनिक क्रियावाटै वंश बृद्धि हुने कुरालाई सर्वत्र स्वीकार गरिएको सामाजिक मान्यता हो । मानव सभ्यता र स्वतन्त्रताको विकाससँगै आधुनिक प्रवृत्ति, मान्यता, व्यवहार तथा संस्कारहरूले क्रमिक रूपमा स्थान पाउँदै गएका पनि छन् । विवाहलाई महिला र पुरुषबीचको जीवनको बन्धनको रूपमा र वंश बृद्धिको माध्यमको रूपमा परम्परागत हिसावले मानिँदै आएको भए पनि अब समान लिङ्गीहरू बीच विवाह गरी वा नगरी साभेदार साथीको रूपमा सँगै बस्ने वा पृथक पृथक बस्ने प्रवृत्तिको पनि विकास भएको पाइन्छ । यौनाङ्गको आधारमा जन्मदा पुरुष वा महिलाको रूपमा जन्मेको भए पनि यौनिक अभिमुखीकरणको हिसावले कतिपय अवस्थामा पुरुष महिलाप्रति आकर्षित हुनुको उपेक्षा पुरुष पुरुषप्रति नै र महिला पुरुषप्रति आकर्षित हुनुको उपेक्षा महिला महिलाप्रति नै आकर्षित हुने र कतिपय अवस्थामा यौनाङ्ग अविकसित भै भिन्न रूपले यौनकार्यमा संलग्न हुने गरेको पाइन्छ । आफ्नो शरीरको मालिक व्यक्ति आफै हुने र आफ्नो शरीरको उपयोग यौनक्रियाको लागि कसरी उपयोग गर्ने भन्ने कुरा पनि व्यक्तिको आफ्नो स्वायत्तताको विषय हुने हुनाले नितान्त वैयक्तिक स्वायत्तताको विषयमा समाज वा राज्यले हस्तक्षेप गरी नियमित गरिरहनु आवश्यक हुँदैन । त्यस्तो व्यक्तिगत स्वायत्तताको हक उपयोग गर्ने सिलसिलामा अन्य व्यक्तिको हक वा समाजको हितसँग टुन्ड भएको वा

हुनसक्ने अवस्थालाई ध्यानमा राखी नियमित र नियन्त्रित गर्ने प्रश्न अर्को हो । यौनाङ्गको हिसावले शारीरिक रूपको पहिचान एउटा भए पनि यौनिक अभिमुखीकरणको हिसावले शारीरिक पहिचानभन्दा फरक प्रवृत्ति रहेको छ भने त्यस्तो अभिमुखीकरण वा प्रवृत्ति स्वयं निषेध गर्न मिल्ने हुँदैन । कुनै शारीरिक अङ्ग हुनु वा नहुनुले तथा त्यस्तो अङ्गको प्रवृत्ति एक वा अर्को किसिमको हुनुले मानव हुनुको व्यक्तित्वमा र सो हैसियतले प्राप्त हुने हकहरू र तिनको प्रचलनमा कुनै प्रभाव पार्न सक्तैन । आफ्नो अङ्ग र आफ्नो स्वभावहरू आफ्ना निजी वैशिष्ट्य हुने हुनाले तिनले कुनै अयोग्यता सिजना गर्ने नभई तदनुकूल तिनको प्रयोग वा प्रचलन गर्न पाउनु सम्बन्धित व्यक्तिको नैसर्गिक हक हो ।

३. यी कुराहरूलाई हृदयंगम गर्दै पछिल्ला दिनहरूमा लिङ्गमाथिको दृष्टिकोणहरू विभिन्न देशहरूमा र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा नयाँ रूपमा परिमार्जित र प्रतिस्थापित हुँदै आएका पनि छन् र तिनको प्रभाव विभिन्न कानून प्रणालीहरूमा परिरहेको देखिन्छ । कुनै कानून प्रणालीले समलिङ्गीहरूबीचको यौन व्यवहार वा विहेवारीको मान्यता दिएको पाइन्छ भने कुनै त्यस्तो दृष्टिकोणको सामञ्जस्यताको खोजीमा हिँडेको पाइन्छ । ज्ञातत्व के छ भने विवाह सम्बन्ध, यौन अपराध, परिवार प्रणाली आदि कुराहरू राष्ट्रिय कानूनले निर्णय गर्ने कुराहरू भएकोले राष्ट्रिय संस्कृति र सभ्यता अनि विकासस्तरअनुरूप विभिन्न मुलुकमा त्यस्तो समलिङ्गी सन्दर्भमा आधारित परिवार, विवाह वा करणीसम्बन्धी कानूनहरू पनि वर्गीकृत रूपमा विकसित हुँदै गएको पाइन्छ । त्यसो भए पनि यस्तो प्रश्नमा निर्णय गर्नु अघि नेपाललगायतका मुलुकहरूले अनुमोदन गरेको मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरू एवं

घोषणापत्र लगायतका दस्तावेजहरूले अङ्गीकार गरेको मानव अधिकारका मूल्य र मान्यतालाई नै मापदण्ड बनाएर विभिन्न मुलुकहरूले राष्ट्रिय कानूनको विकास गर्नुपर्ने अनिवार्यता रहन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरूले समलिङ्गी वा लैंगिक अभिमुखीकरणको मुद्दाहरूमा कुनै नकारात्मक मापदण्ड निर्धारण नगरेको अवस्थामा राष्ट्रिय कानूनको विकास गर्दा वा तिनको पालना गर्दा मानव अधिकारको मूल्यहरू एवं राष्ट्रिय कानूनको सही र वाञ्छित संयोजन गरी विकास गर्नु आवश्यक हुन आउँछ। समाजमा देखापरेका यौन सम्बन्ध सम्बन्धी दृष्टिकोणको उदारीकरणको प्रवृत्तिको प्रभावस्वरूप परम्परागत विपरीत लिङ्गी यौन सम्बन्धमा नै पनि व्यापक खुल्लापन आएको देखिन्छ भने समलिङ्गी सम्बन्ध लगायतका नयाँ यौन अभिमुखीकरणका प्रवृत्तिहरूले पनि स्थान पाउँदै गएको र फलस्वरूप पारिवारिक रूपमा वा साझेदारी (Partnership) सम्बन्धको रूपमा भए पनि करारीय किसिमले नै निर्वहन गर्ने प्रवृत्तिले डेरा गर्न खोजेको पाइन्छ। यो समाजको सीमित भएपनि नौलो र विकसित हुँदै गएको प्रवृत्ति भएकोले राष्ट्रिय कानूनको प्रयोगमा यसको सान्दर्भिकता अब पन्छाउन नसकिने खालको भएको छ।

४. अब नेपालको सन्दर्भमा विचार गरौं। समलिङ्गी भन्न रुचाउनेलाई संविधान तथा प्रचलित कानूनमा कुनै व्यवधान रहेको छ वा छैन भन्नेतर्फ वर्तमान संवैधानिक व्यवस्था हेर्दा, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले समलिङ्गी, विपरीत लिङ्गी वा तेस्रो लिङ्गी भनी हक अधिकारको प्रयोगमा नागरिकहरूमा कुनै विभाजन गरेको देखिँदैन। उक्त संविधानको धारा १२ को स्वतन्त्रताको हकअन्तर्गत उपधारा (१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक

बाँच्न पाउने हक हुने उल्लेख छ भने उपधारा (२) मा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण नहुने ग्यारेण्टी गरिएको छ। सोही धाराको उपधारा (३) मा प्रत्येक नागरिकलाई देहायको स्वतन्त्रता हुनेछ भन्ने उल्लेख गर्दै देहायका खण्डहरूमा विभिन्न स्वतन्त्रताको उल्लेख गर्दै खण्ड (ड) मा नेपालको कुनै पनि भागमा आवतजावत र वसोवास गर्ने स्वतन्त्रता रहेको उल्लेख गरिएको छ। त्यसैगरी धारा १३ को समानताको हक अन्तर्गत उपधारा (१) मा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने, कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित नगरिने र उपधारा (३) मा राज्यले नागरिकहरूका बीच धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव नगरिने उद्घोष गरिएको छ। उल्लिखित संवैधानिक हकहरूको क्रियाशीलताको सम्बन्धमा महिलाको हकमा विवाह अधि र विवाह पछि कुनै खास शर्त वा बन्देज लगाएको देखिएको छैन। संविधानले उपलब्ध गराएका हकहरू तेस्रो लिङ्गी वा समलिङ्गीको हकमा आकर्षित नहुने संवैधानिक बन्देज रहेको नदेखिँदा संविधानले उपलब्ध गराएका हकहरू महिला, पुरुष, तेस्रो लिङ्गी वा समलिङ्गी जो सुकैले संविधान र प्रचलित कानूनबमोजिम समान रूपमा उपभोग गर्न सक्ने नै देखिन्छ।

५. उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्थाको अतिरिक्त वैयक्तिक स्वतन्त्रताको सन्दर्भमा हेर्दा मुलुकी ऐन, विहावारीको महलमा व्यवस्थित कानूनी व्यवस्था विवाहसँग सम्बन्धित देखिए पनि विवाह गरेपछि पत्नीले पतिसँगै बस्नेपर्ने बाध्यात्मक दायित्व तोकेको देखिँदैन। विभिन्न परिस्थितिमा अंश लिई वा नलिई वा सम्बन्ध विच्छेद गरी आफ्नो भावी निजी जीवनयापन गर्ने तरिकाको बारेमा निर्णय

गर्न व्यक्ति स्वतन्त्र नै हुने देखिन्छ। यस सम्बन्धमा विहावारीसम्बन्धी कानूनका विभिन्न व्यवस्थाहरू क्रियाशील हुने अवस्था आउँछ। विवाहको परिभाषा र विधि जात, जाति, धर्म र संस्कृतिअनुसार फरक-फरक हुन सक्दछ। परन्तु, प्रचलित कानूनअनुसार विवाह गर्नुको अर्थ पति पत्नीबीचको सम्बन्ध स्थापना गर्नु हो। त्यसो भनेको वैयक्तिक स्वतन्त्रता संकुचन गर्नु भन्ने होइन। विवाह गर्नुको उद्देश्य महिला र पुरुषले भावी जीवनसँगै बिताउने भन्ने पनि हो। जब त्यो उद्देश्यअनुरूप महिला र पुरुषसँगै बस्न नसक्ने वा भावी जीवन सँगै बिताउन नसक्ने अवस्था र परिस्थितिहरू उत्पन्न हुन्छन् भने विवाह गरेको भन्ने आधारमा पत्नीको वैयक्तिक अधिकार र स्वतन्त्रतालाई सीमित गर्ने अधिकार नितान्त पतिमा निहित हुन्छ भनी कानूनतः भन्न मिल्ने हुँदैन। परन्तु, प्रचलित कानून तथा सामाजिक शिष्टतालाई अवरोध नपुग्ने गरी एउटा सावालक व्यक्ति चाहे महिला वा पुरुष नै किन नहोस्, अर्को वालिग व्यक्तिसँग राजीखुसीसँग स्वतन्त्रपूर्वक हिँडडुल गर्न र बस्न सक्तछ। यो अधिकार संविधानले नै उपलब्ध गराएको संवैधानिक हक हो।

६. विवाह गरी वा नगरी समान लिङ्ग भएकासँग वा विपरीत लिङ्ग भएकासँग पृथकपृथक रूपमा वा साभेदारको रूपमा जीवनयापन गर्ने भन्ने कुरा व्यक्तिहरूले नै निर्णय गर्ने कुरा हो। प्रचलित कानून र परम्परामा विवाह भन्नाले विपरीत लिङ्गी व्यक्तिहरू बीचको कानूनी सम्बन्धलाई निर्दिष्ट गरेको भए पनि समलिङ्गी सम्बन्धहरूको बारेमा कानूनी व्यवस्था या त अपर्याप्त छ वा मौन छ। त्यस्तो सम्बन्ध रहेको समयमा एकले अर्काको प्रतिकूलको हक वा उत्तरदायित्व प्राप्त वा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ र त्यसको हस्तान्तरण (Devolution)

के हुन्छ भन्ने बारेमा कानूनले नै विशद रूपमा स्थान निर्दिष्टासम्म भन्न सकिने अवस्था छैन। समलिङ्गी सम्बन्धका बारेमा कानून नै उन्नत नभएको अवस्थामा समलिङ्गी व्यक्तिहरूले आफ्नो निर्णयबाट फरक ढंगले जीवनयापन गर्न चाहेको भन्ने अवस्थालाई कसरी सम्बोधन गर्ने र नियमित गर्ने भन्ने प्रश्नमा अब समाजले रचनात्मक समाधान निकाल्ने बेला आएको छ।

७. राज्यको प्रचलित संविधान तथा कानूनले निषेध नगरेको अवस्थामा परम्परागत रूपमा रहेको सामाजिक मान्यताभन्दा मानव अधिकारको विषयले प्राथमिकतामा पाउने हुन्छ। त्यसैगरी प्रचलित कानूनले बर्जित नगरेको र संविधानले उपलब्ध गराएको हकसँग सादृश्यता राख्ने अधिकारको उपभोगलाई सामाजिक मान्यताको कारणले बञ्चित गर्न पनि मिल्ने हुँदैन। प्रचलित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले महिला र पुरुष (चाहे तिनीहरू समलिङ्गी हुन् वा नहून्) लाई समान रूपमा राखेको हुँदा समान रूपमा संवैधानिक तथा कानूनी अधिकारको उपभोग गर्न सक्तछन्। यो मान्यतालाई स्वीकार गरी यस अदालतबाट सुनिलवावु पन्त विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयसमेत भएको उत्प्रेषण, परमादेश र प्रतिषेधको रिट निवेदनमा “कानूनले निर्धारण गरेको उमेर पूरा गरेका व्यक्तिहरूले कसरी यौन सम्पर्क (Sexual intercourse) राख्दछन् र त्यस्तो सम्पर्क प्राकृतिक अप्राकृतिक के हो भनी प्रश्न गर्ने अधिकार कसैलाई पनि प्राप्त हुन नहुने” भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ। (नेकाप २०६५, अङ्क ४, नि.नं. ७९५८) समलिङ्गी सम्बन्ध रहेका व्यक्तिहरूको निजी जीवनको, निजहरूको गोपनीयताको एवं आत्मसम्मानको हकको बारेमा अरुलाई चासो

नरहनु पर्ने हो । तर, त्यो सम्बन्ध स्वेच्छिक छ वा छैन, यौन दुर्व्यवहार वा भेदभाव भएको छ वा छैन र त्यस्तो सम्बन्धकालमा सहयोग समर्थन भरणपोषणका दायित्वबारेमा एकअर्काप्रति कसरी तोक्ने र निजी वा संयुक्त सम्पत्तिको वितरण कसरी गर्ने भन्ने प्रश्नहरू उठ्छ, तब त्यस्ता प्रश्नहरूको सम्बोधनको लागि आवश्यक कानूनी संयन्त्रको सहयोग आवश्यक हुन आउँछ ।

८. समाजमा एकातिर सार्वजनिक रूपमा अभिलेखबद्ध भएर वा नभएर समलिङ्गी साभेदार सम्बन्धको अस्तित्व रहने, त्यसको वैधतालाई चुनौती नदिने अथवा ग्रहण वा सहन गर्ने, अर्कोतिर त्यस्तो सम्बन्धभित्र विद्यमान हुन सक्ने समस्याहरूको बारेमा बेवास्ता पनि गर्ने कुरा साँगसँगै हुन सक्ने होइनन् । यसमा राज्यले समलिङ्गी सम्बन्धमा हस्तक्षेप गरेको छैन भनेर मात्रै पुग्दैन, त्यस्तो सम्बन्धलाई कानून र नीतिसम्मत ढंगले घोषित रूपमा विस्तृत रूपमा सम्बोधन गर्न सक्नु पर्दछ । हालसम्म परोक्ष रूपमा अस्तित्वमा रही आएको यो वर्गको समस्यालाई एकीकृत रूपमा सम्बोधन गर्नु र यसको वाञ्छित हद कति हो भनी निर्धारण गर्नु जरुरी भै सकेको छ ।

९. नेपालमा वर्तमान अवस्थामा यससम्बन्धी कानूनको विकास नभएको भए पनि व्यक्तिको रूपमा समलिङ्गीले आफ्नो बारेमा आत्मनिर्णयको अधिकार प्रयोग गर्नसक्ने नै देखिन्छ र गोपनियतालगायतका तिनीहरूको आधारभूत मौलिक एवं मानव अधिकारको कारणले आन्तरिक सम्बन्धको प्रयोगको प्रकृतिको बारेमा दखल दिनुपर्ने कारण राज्यलाई हुनुपर्ने देखिँदैन । त्यसरी हेरिएमा कोसँग कसरी जीवन व्यतित गर्ने भन्ने कुरा व्यक्तिगत निर्णयको विषय देखिन्छ । विवाह कानूनी विषय भएकोले विवाहित सम्बन्ध कायम राख्न

खोजेको भए तत्सम्बन्धी कानूनी शर्तहरू पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ भने विवाह नगरेर पनि साँगै बस्नलाई कानूनको अभावले मात्रै रोक्न सक्ने देखिँदैन । विवाहित व्यक्तिहरूले विवाहसम्बन्धी कानूनको उल्लंघन गरेमा त्यसको परिणामहरू स्वतः विद्यमान हुन जान्छन् । विपरीत लिङ्गसँग विवाह गर्ने, सो सम्बन्ध वहाल छँदै त्यस्तो सम्बन्धलाई क्रियाशील नराखी समलिङ्गसँग जीवन बिताउन खोजेमा विवाह विच्छेद वा परित्याग (Desertion) को अवस्था सिर्जना हुन सक्ला । तर, हालको परिस्थितिमा बहुविवाह जस्तो अन्य कसूर पनि सिर्जना भै हाल्ले देखिँदैन । तर यस्तो स्थिति नितान्त नौलो तर पेचिलो रूपमा नेपाली समाजमा उत्पन्न हुँदै आएको देखिएकोले नीतिगत बहस र आवश्यक कानूनी संयन्त्र आवश्यक भएकोले यसमा नेपाल सरकारको ध्याकर्षण हुनुपर्ने देखिन्छ । यस परिस्थितिमा प्रचलित सवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था र उल्लिखित सिद्धान्तलाई दृष्टिगत गर्दै मानव अधिकारको विषय अन्तरनिहीत रहेको अवस्थामा कुनै महिला वा पुरुषले अर्को समलिङ्गी महिला वा पुरुषसँग बस्न वा जीवन बिताउन चाहन्छ भने अदालतले त्यसमा कानूनतः रोक लगाउन सक्ने अवस्था हुँदैन ।

१०. प्रस्तुत मुद्दामा निवेदिका पुरुषसँग विवाहित भए पनि निजसँग वैवाहिक जीवनयापन गर्न नचाही निवेदिकाले आफूखुशी अर्कै व्यक्ति (पुरुष होइन) सँग बस्न चाहेको कारणबाट वैवाहिक सम्बन्ध क्रियाशील गराउन र त्यस्तो अर्को व्यक्तिसँगको सम्बन्धबाट अलग गर्न निवेदिकालाई छुट्याउन सकिन्छ कि सकिँदैन भन्ने पूरक प्रश्न उपस्थित रहेको देखिन्छ ।

११. अब यी बन्दी भनिएकी रजनी शाहीलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी

मुक्त गर्नुपर्ने अवस्था छ,, छैन भन्नेतर्फ हेर्दा, निज रजनी शाही पतिसँगको मनमुटाव र धरपकडको कारण निजको यौनिक चाहना अनुरूपको गैरसरकारी संस्था मितिनी नेपालको सम्पर्कमा गएको भन्ने निवेदनबाट देखिन्छ। त्यसैगरी निजको तर्फबाट सो संस्थाले पति तथा माइती पक्षको गैरकानूनी कब्जाबाट छुटाई स्वतन्त्रपूर्वक हिँड्ने डुल्ने अवसर दिलाउन माग गरी राष्ट्रिय महिला आयोगमा निवेदन दिएकोमा २०६९।४।११ मा रजनी शाहीका बाबु र काकालाई कागज गराई मिति २०६९।५।७ मा उपस्थित गराएकोले निजको शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था गरिदिन २०६९।५।१२ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा पत्राचार गरी मिति २०६९।५।२१ र २२ मा बसेको बैठकअनुसार निजलाई पुनर्स्थापना गृह, धुलिखेलमा राख्न पठाएको र तत्पश्चात माइती नेपालमा राख्न पठाएको र हालसम्म सोही संस्थाले राखेको भन्ने राष्ट्रिय महिला आयोगको लिखितजवाफ समेतबाट देखिन आउँछ। बन्दी भनिएकी रजनी शाहीलाई पुनर्स्थापना केन्द्र वा माइती नेपालमा जान पाउन निजले सहमति दिएको भन्ने मिसिलबाट देखिएको छैन। आफैँ जान पाऊँ भनी सहमति नदिएको अवस्थामा साबालक व्यक्तिलाई कहाँ राख्ने भनी वैयक्तिक स्वतन्त्रताको विषयमा अन्य संस्था वा व्यक्तिको छलफल, बैठक वा निर्णयले तात्त्विक वा अन्तिम महत्व राख्दैन। एकजना वयस्क महिलालाई निजको माग र सहमतिविना निजको हितको नाममा अन्यअन्य उपायग स्वरू गरी अरुको संरक्षणमा पुऱ्याउनु निजलाई नियन्त्रण गर्नुसरह हुन्छ कि हुँदैन भन्ने प्रश्न उपस्थित भएको छ। यद्यपि, माइती नेपालले निज रजनी शाहीलाई थुनाको रूपमा नभै संरक्षण एवम्

पुनर्स्थापनाको लागि राखेको र करकाप यातना नदिएको भनेको देखिन्छ। माइती नेपाल थुनामा राख्ने वा थुनासरह नियन्त्रणमा राख्ने ठाउँ होइन भन्ने उक्त संस्थाको लिखितजवाफबाट देखिएको र उक्त संस्थालाई कुनै किसिमले थुना वा सो सरहको नियन्त्रणमा राख्न अख्तियारी रहे भएको पनि देखिँदैन। साथै महिलाकै हक हित र महिलाको विकासमा समर्पित सो संस्थाले कानूनविपरीत कार्य गर्दछ भन्ने सोच राख्न सकिने अवस्था पनि रहँदैन। तसर्थ, माइती नेपाल थुनामा राख्ने संस्था नभएको, प्रहरी हिरासत जस्तो गरी थुनामा समेत नराखेको र राष्ट्रिय महिला आयोगको सिफारिशअनुसार संरक्षण र नियन्त्रणमा राखेकोसम्म देखिएको अवस्थामा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था रहे नरहेको भन्ने महत्वपूर्ण प्रश्न उपस्थित भएको देखिन्छ।

१२. बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटको सम्बन्ध वैयक्तिक स्वतन्त्रतासँग जोडिएको हुनाले यसबाट वैयक्तिक स्वतन्त्रतालाई कुण्ठित गरी कानून विपरीत बन्दी बनाइएको छ वा छैन भन्ने नै हेरिन्छ। “बन्दी” शब्दले कुनै पनि व्यक्तिलाई प्रचलित संविधान तथा कानूनले उपलब्ध गराएको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हक उपभोग गर्न नदिई निजलाई नियन्त्रणमा राख्नु भन्ने जनाउँछ। चाहे त्यस्तो नियन्त्रण सुरक्षा निकायको, कुनै संघ संस्थाको वा व्यक्ति विशेषको नै किन नहोस्। यस परिप्रेक्ष्यमा “बन्दी” शब्दको विस्तार प्रहरी हिरासत वा कारागारमा थुनेर राख्नुसम्म मात्र नभई सो शब्दले जुनसुकै प्रकारको कानून विपरीतको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको नियन्त्रण र संकुचन गरी बन्दीसरहको अवस्थामा पुऱ्याएको स्थिति समेत जनाउने हुन्छ। प्रहरी कार्यालय, सरकारी पदाधिकारी, व्यक्ति, कुनै

सरकारी वा गैरसरकारी संस्था वा संगठन नै किन नहोस्, कसैलाई कानूनविपरीत नियन्त्रणमा राख्ने अधिकार हुँदैन । यदि राखेको देखिन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदन आकर्षित हुने नै देखिन्छ ।

१३. यी बन्दी भनिएकी रजनी शाहीलाई माइती नेपालले आफैँ नियन्त्रणमा राखेको भन्ने देखिँदैन । राष्ट्रिय महिला आयोगले पत्रसाथ निजलाई माइती नेपालमा पठाएको देखिन्छ । माइती नेपालले निजलाई सदाशयतापूर्वक नै संरक्षण दिएको र बन्दीको रूपमा व्यवहार नगरेको भए पनि रजनी शाहीले त्यहाँ बस्न नचाहेको र स्वतन्त्र रूपमा बस्ने इच्छा रहेको भनी इजलासको जिज्ञासामा आफ्नो भनाई राखेको अवस्था छ । यसबाट माइती नेपालमा निज रजनी शाहीले निजको बसाईलाई विस्तार गर्न नचाहेको स्पष्ट नै हुँदा निज स्वतन्त्र र स्वेच्छापूर्ण रूपमा त्यहाँ बसेको र माइती नेपालले सदाशयपूर्वक उपलब्ध गराएको सेवालाई निजले सहृदयपूर्वक स्वीकार गरेको भन्न मिल्ने भएन । रजनी शाहीलाई राष्ट्रिय महिला आयोगले नै त्यहाँ राख्न पठाएको भन्ने देखिएको र माइती नेपाललाई नियन्त्रणको माध्यमको रूपमा प्रयोग गरेकोसम्म देखिए पनि त्यो नियन्त्रणको बन्धनबाट मुक्त हुन चाहेको कुरा बन्दी भनिएको व्यक्तिबाटै इजलासले प्रत्यक्ष अनुभूती गरेको छ । निज कुनै प्रकारको मानसिक रोगले ग्रस्त भै वा कुनै कुलतमा लागि निजको सुधार वा उपचार गर्नुपर्ने अवस्था रहेको भन्ने मिसिलबाट देखिएको छैन भने निजलाई कुनै अपराधको अभियोगमा कानूनबमोजिम नियन्त्रणमा राख्नुपर्ने अवस्था पनि देखिएको छैन ।

१४. निवेदिकालाई निजको पति वा पतिको परिवारमा बस्ने इच्छा नभएको निजको निवेदन

एवं इजलाससमक्ष निजले भनेको कुराबाट बुझिन्छ । निजले चाहेको व्यक्तिसँग बस्ने इच्छा प्रकट भएपश्चात त्यस्तो व्यक्ति रहेको संस्थसँग सम्बद्ध हुन खोजेको पनि देखिन्छ । त्यस्तो व्यक्ति वा संस्थाबाट बचाउन र पारिवारिक सम्बन्ध निरन्तर गर्न निजका वैवाहिक परिवारले चाहेको देखिन्छ । यहाँसम्म निजहरूको चाहानामा कुनै गैरकानूनी आपत्ति शुरु भएको देखिँदैन र सो सिलसिलामा संरक्षणको लागि राष्ट्रिय महिला आयोग एवं माइती नेपाल संस्थसँग संलग्न हुन आएको देखियो ।

१५. वैवाहिक सम्बन्ध भनेको एक व्यक्तिको इच्छा वा आवश्यकताको कुरा नभै दुवै पक्षको इच्छा र आवश्यकताको सम्बोधनबाट टिक्ने संस्था हो । वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेकी महिला निवेदिका भए पनि त्यसप्रति निजको आकर्षण नरहेको देखिन्छ । यो निजको नितान्त व्यक्तिगत रुची एवं हकको विषय हो । सामाजिक हिसाबले त्यस्तो सम्बन्ध निरन्तर गर्नु राम्रो देखिन सक्छ । तर, सम्बन्धित पक्ष अनिच्छुक देखिएमा निजको हितकै लागि भए पनि अन्य व्यक्ति वा संस्थाले कुनै बाध्यता सिर्जना गरी संरक्षण वा पुनर्स्थापनाको नाममा हितकारी नियन्त्रणसमेत गर्न मिल्ने देखिँदैन । व्यक्तिले आफ्नो हितको पहिचान गर्न र सोको सम्बर्धनको लागि आवश्यक उपाय गर्न ऊ आफैँ स्वतन्त्र र सक्षम मानिन्छ । उसको सहयोगको अपिल भएमा वा उसलाई सहायता दिन पर्ने आवश्यकता भएमा मात्रै अरुले सघाउन सक्तछ । सघाउनु भनेको हस्तक्षेपकारी हुन सक्तैन । कम्तीमा औसत सक्षम र सुभ्रबुभ्र भएको व्यक्तिको हकमा निजलाई अरुले संरक्षण दिन पर्ने आवश्यकता निजले महसूस नै नगरेको अवस्थामा अरु व्यक्ति वा संस्था, यहाँसम्मकी राष्ट्रिय महिला आयोग वा माइती नेपाल जस्तो संस्थाको संरक्षण र पुनर्स्थापना

पनि कति अप्रिय हुँदो रहेछ भन्ने कुरा प्रस्तुत मुद्दाले नै छर्लङ्ग पारेको छ ।

१६. व्यक्तिको रूपमा निवेदिकाले लिने निर्णय निजको नितान्त व्यक्तिगत विषय हो । त्यसबाट उत्खडा गर्ने कानूनी एवं नैतिक समस्याहरू छुन् भन्ने पनि तिनका जोखिम निजका आफ्ना हुन् । त्यस्ता निर्णयहरू जानीबुझी गर्न निज स्वतन्त्र छुन् र कानूनी वा अन्य परिणामहरू व्यहोर्न पनि निज नै जिम्मेवार हुन्छन् । त्यस्तोमा निजको हितको नाममा वा सामाजिक वा पारिवारिक हित वा नैतिकताको नाममा कुनै कुरा थोपर्न मिल्दैन । सहयोग सुरक्षा भनेको कुरा उचित भए मात्रै प्रिय र वान्छित हुन्छन् । अन्यथा हस्तक्षेप वा दबावमा परिणत हुन्छन्, जुन कुरा निवेदिकाले महसूस गरेको देखिन्छ । यो अवस्थामा राष्ट्रिय महिला आयोग र माइती नेपाल जस्तो संस्थाहरूको नियतमा प्रश्न गर्ने ठाउँ नरहे पनि निवेदिकाको स्वेच्छाबमोजिम नदेखिएकोले वाञ्छित देखिएन । त्यसैले त्यो नियन्त्रणमुखी नै मान्नुपर्ने हुन आयो । कसैका वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा नियन्त्रित गर्ने गरी कुनै पनि असल वा खराब नियतले कुनै रूपमा सीमित गर्न नमिल्ने हुनाले त्यस्तो भौतिक नियन्त्रण पनि बन्दीसरह कै स्थितिमा रहन जाने हुनाले विपक्षी राष्ट्रिय महिला आयोग एवं सो आयोगको पत्रबमोजिम माइती नेपाल संस्थाले राखेको पुनर्स्थापकिय संरक्षणसमेत कानूनसंगत भन्न मिल्ने । तसर्थ, त्यस्तो संरक्षणबाट अविलम्ब रिहा दिनु पर्ने देखिन्छ ।

१७. यस अदालतबाट रिहाई दिनुको अर्थ निवेदिकालाई निजको वैवाहिक घरमा जान कर लगाएको भन्ने बुझ्न मिल्दैन । माथि नै भनिसकेको छ कि स्वतन्त्र रूपमा निजले भावी जीवनको जीवनसाथीको रूपमा वा कोसँग के

रूपमा कति अवधि कसरी विताउने भन्ने कुरा निजको नितान्त व्यक्तिगत प्रश्न भएकोले समलिङ्गी होस् वा अरु जे होस् त्यसको बारेमा जो चाहिने निर्णय निजले नै लिने हुनाले यो यस्तो सम्बन्धबाट बर्जित गर्नु भनी अदालतले आदेश गर्ने ठाउँ रहँदैन । एउटा स्वतन्त्र व्यक्तिले जे निर्णय लिन्छ त्यही निर्णय लिने हुनाले निजले रोजेको सम्बन्धको बारेमा यो आदेशले कुनै अन्यथा निर्देश गर्नपर्ने देखिँदैन ।

१८. अतः माथि विवेचना गरिएबमोजिम बन्दी भनिएकी रजनी शाही माइती नेपालको नियन्त्रणमा नरही स्वतन्त्रपूर्वक बस्न चाहेको अवस्थामा निजलाई माइती नेपाल वा अन्य पुनर्स्थापना केन्द्र लगायतमा राखी राख्नु पर्ने कानूनबमोजिमको आधार र कारण नदेखिएकोले राष्ट्रिय महिला आयोगको निर्देशनमा माइती नेपालमा दिइएको भनिएको संरक्षण र नियन्त्रणलाई प्रस्तुत रिट निवेदनको सन्दर्भमा निरन्तर गर्न मिल्ने देखिएन । तसर्थ, बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशद्वारा निज रजनी शाहीलाई यस अदालतबाट तत्काल रिहाई गरी दिने ठहर्छ । आवश्यक प्रक्रिया पुऱ्याई निजलाई तत्काल रिहा गरी प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.गिरीश चन्द्र लाल

इति सवन्त २०६९ साल कात्तिक २० गते रोज २ शुभम्
इजलास अधिकृत : दीपककुमार दाहाल

निर्णय नं.१४६

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
रिट नं. ०६५-WO-०१०७
आदेश मिति: २०६९।०५।२६।३

विषय :-उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

रिट निवेदक: दोलखा जिल्ला, पवटी गा.वि.स.,
वडा नं. ९ घर भै हाल काठमाडौं जिल्ला,
काठमाडौं महानगरपालिका, वडा नं. ५
बस्ने अधिवक्ता सुदर्शन थपलिया
विरुद्ध
विपक्षी: काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड
(KUKL) समेत

- समाचारपत्रहरूमा प्रकाशित समाचार युक्तियुक्त र सत्यतथ्यमा आधारित हुनु अनिवार्य हुन्छ। अनुमान, अड्कल र आधारहीन समाचार प्रकाशित गर्नुले आमनागरिकहरूप्रति गलत सूचना प्रवाह हुन गई सुसूचित हुने हकमाथि नै अतिक्रमण हुने अवस्था आउन सक्ने हुँदा समाचार सम्प्रेषणमा संलग्न निकाय, व्यक्ति तथा पदाधिकारीहरू यसतर्फ गम्भीर हुनुपर्ने ।

(प्रकरण नं.३)

- भौगोलिक बनावटसमेत समरूप नभै अग्लो र होचो भएको कारण सबै ठाउँमा उपलब्ध

पानीको वितरण पनि समान र सहज नहुन सक्तछ । तर, जनतासमक्ष खानेपानी पुऱ्याउने अहम् दायित्व र जिम्मेवारी बोकेको उपत्यका खानेपानी लिमिटेडले विभिन्न कारण र बहानामा त्यो दायित्वबाट पन्छिन नहुने ।

- आफूले वितरण गर्ने पानी उपभोक्ताहरू समक्ष के कुन हिसावले पुगेको छ वा पुगेको छैन, उपभोक्ताहरूको धारामा वितरीत पानी स्वास्थ्य वा प्रदूषित कुन रूपमा पुगेको छ, पानी वितरण गर्ने खानेपानीको पाइपको अवस्था जीर्ण भै फेरुपर्ने अवस्था भएको छ वा छैन, खानेपानीको वितरण गरेको पाइप काटेर अनियमित तरिकाले कसैले पानी चुहावट गरेको छ, छैन भन्ने जस्ता कुराहरूको नियमित रूपमा अनुगमन तथा जाँच गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- उपभोक्ताहरूलाई नियमित रूपमा शुद्ध र तोकिएको मापदण्डअनुरूपको खाने पानी आपूर्ति गर्ने दायित्व भएको हुनाले तत्सम्बन्धमा प्राप्त सिकायत वा उजुरीहरू, सार्वजनिक सञ्चार माध्यमहरूमा आएका सूचनाहरू समेतको सम्बोधन गर्ने उजुरी सुनुवाई संयन्त्र (Complain Hearing Mechanism) खडा गरी त्यसमा सम्बन्धित विशेषज्ञको अतिरिक्त उपभोक्तावर्गको प्रतिनिधित्व हुने प्रावधानसमेत मिलाई क्रियाशील गराउने र त्यसबाट भए गरेको कानूनी कारवाही जनसाधारणको सूचनाको लागि नियमित रूपमा प्रकाशन गर्ने व्यवस्था मिलाउन जो

जे गर्नुपर्छ गरी उपभोक्ताहरूलाई नियमित रूपमा गुणस्तरयुक्त पानी आपूर्ति गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने ।

(प्रकरण नं.७)

रिट निवेदक तर्फबाट:

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता वच्चुसिंह खड्का अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७(२) बमोजिम दर्ता भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको तथ्य र ठहर निम्नबमोजिम छ :-

निवेदक हाल काठमाडौं उपत्यकाभित्र काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ५ भित्र अस्थायी बसोवास गरी आएको र विपक्षी काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडबाट वितरण हुने खानेपानीको उपभोक्तासमेत हुँ । मिति २०६५ साल साउन ३० गते बिहीबार प्रकाशित भएको राष्ट्रिय दैनिक नयाँ पत्रिकाको पृष्ठ ३ मा “राजधानीका धाराको पानीमा हानिकारक जिवाणु” भन्ने शीर्षकमा प्रकाशित समाचारमा खानेपानी तथा ढल निकास विभागले पानीको गुणस्तर परीक्षण गर्दा ५० प्रतिशतभन्दा बढी नमूनामा हानिकारक जिवाणु कोलिफर्म व्याक्टेरिया भेटिएको कुरा प्रकाशित भएको छ । उक्त कोलिफर्म व्याक्टेरिया दिसामा हुने जिवाणु भएको र त्यो ढल वा ट्वाइलेटको पानी मिसावटले हुने र दिसामा कोलेरा साल्मोनेला सिगेलालगायतका जिवाणु पनि हुने र ती जिवाणु पनि पानीको गुणस्तर परीक्षणमा पाइएको उक्त

समाचारमा प्रकाशित भएको छ । यसबाट गुणस्तरहीन खानेपानी विपक्षीहरूको लापरवाही हेलचेक्र्याईबाट वितरण भएको भन्ने कुरा प्रष्ट छ ।

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को दफा ६ (ग) (झ) मा विपक्षी काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको काम, कर्तव्य अधिकारमा खानेपानी प्रदूषित हुन नदिने, गुणस्तरयुक्त र प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्नुपर्ने रहेको छ । तर, उचित रूपमा खानेपानीको व्यवस्थापन गरेको छैन । काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडले सेवाग्राहीलाई समय-समयमा ग्राहकको धारामा पानी उपलब्ध गराउने समय तालिका राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकामा जानकारीका लागि प्रकाशित गरेको भए पनि कतिपय ठाउँमा महिनौं दिनमा एकपटक पानी आउँछ भने कतिपय ठाउँमा कहिल्यै पानी आउँदैन । तसर्थ, काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडबाट वितरण गरिने खानेपानी नियमित रूपमा परीक्षण गरी प्रदूषणरहित एवम् पूर्णरूपमा विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) ले निर्धारण गरेको मापदण्डअनुसारको स्वच्छ खानेपानी वितरण गर्नु गराउनु, त्यसको लागि आवश्यक नीति, निर्देशन एवम् अनुगमन गरी उचित तथा सर्वसुलभ किसिमको सेवा प्रदान गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा उत्प्रेषण परमादेशलगायत जो चाहिने आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने मिति २०६५।५।१२ मा दर्ता भएको रिट निवेदन ।

यसमा बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ आए वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६५।५।१३ को आदेश ।

काठमाडौं उपत्यकाभित्र मागको अनुपातमा खानेपानी उपलब्ध हुन नसकेको र पर्याप्त स्रोतहरू नभएको विदितै छ । कम्पनीले उपलब्ध भएको

पानीलाई विद्यमान सेवा प्रणालीमार्फत् आलोपालो गरी सकेसम्म न्यायोचित वितरण गर्दै आएको छ । यस कम्पनीले २०६४।११।१ बाट सेवा प्रणाली जिम्मा लिई सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्दै आएको हो । कम्पनी उपभोक्ताहरूलाई गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्न दत्तचित्त रहेको अवस्थामा एक पत्रिकामा प्रकाशित समाचारको हवाला दिई कम्पनीले गरेको र गरिरहेको कामहरू सम्बन्धमा बुझ्दै नबुझी सस्तो लोकप्रियताका निमित्त मुद्दा दायर गरेको स्पष्ट छ । खानेपानी तथा ढल निकास विभाग सरकारी निकाय भएको र कम्पनीले वितरण गरेको पानीको गुणस्तर परीक्षण गरेको भए कम्पनीलाई सूचना दिई कहाँको कति परिमाण पानी नमूना लिई परीक्षण गरेको हो, सोसहित कम्पनीलाई नै पनि जानकारी गराउन सकिन्थ्यो । त्यसरी विभागबाट पानी परीक्षण भएको र हानिकारक जिवाणु भेटिएको भन्नु आफैँमा प्रायोचित समाचार भएको मान्नुपर्ने देखिन्छ । वितरण गर्ने पानीमा नियमित रूपमा आवश्यक मात्रामा क्लोरिन हाल्ने गरिएको छ । समयसमयमा क्लोरिन परीक्षणसमेत गर्ने गरिएको छ । कम्पनीले सञ्चालन गरेको तथा व्यवस्थापन गरेको खानेपानी तथा सरसफाई (ढल निकास) सेवा प्रणालीको सुसञ्चालन गरी सेवालालाई नियमित, व्यवस्थित, सुलभ र गुणस्तरयुक्त बनाई उपभोक्ताहरूलाई उचित महसुलमा भरपर्दो सेवा प्रदान गर्न प्रतिबद्ध रहेको हुँदा कुनै लापरवाही वा हेलचेक्र्याई नगरेकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी लिमिटेडको लिखितजवाफ ।

खानेपानी तथा सरसफाई सेवालालाई नियमित, व्यवस्थित, गुणस्तरयुक्त र सुलभ बनाई उपभोक्ताहरूलाई भरपर्दो सेवा प्रदान गर्ने गराउने उचित र प्रभावकारी व्यवस्था गर्नका लागि सेवा प्रदायक निकायहरूको गठन र स्थापना हुँदै आएको

छ । कुन मूल वा मुहानको पानी पिउनयोग्य छ भन्ने सम्बन्धमा विषयतः विशेषज्ञहरूले परीक्षण गर्ने कुरो हो । बिनापरीक्षण पिउने पानीको आपूर्ति नगरिने हुँदा विपक्षीले पत्रपत्रिकामा प्रकाशित प्रदूषित तथा हानिकारक पानी पिउन बाध्य बनायो भन्ने जस्ता प्रायोजित समाचारलाई आधार मानी कतिवटा नमूना लिई पानीको परीक्षण गरियो र कुनकुन स्थानमा त्यस्ता हानिकारक जिवाणु भेटिएको हो, सोसम्बन्धी यथेष्ट प्रमाण र आधार प्रस्तुत नगरी दायर गरेको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी नेपाल सरकार, भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको तर्फबाट परेको लिखितजवाफ ।

समाचारपत्रमा प्रकाशित समाचारलाई आधार बनाई सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गर्न मिल्दैन । काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गरी आएको खानेपानी वितरण पद्धति सञ्चालन गर्दा प्रदूषणरहित स्वच्छ एवम् पिउनयोग्य खानेपानी नै वितरण गरी आएको छ । उपत्यकाको शहरी क्षेत्रमा पिउने पानी वितरण गर्नुपूर्व उपत्यकाको शहरी क्षेत्रमा वितरण गर्ने प्राकृतिक तथा भूमिगत स्रोतबाट प्राप्त पानी प्रशोधन गर्ने प्रक्रिया गरिन्छ । पानी प्रशोधनको अन्तिम प्रक्रिया सम्पन्न भएपछि वितरण गर्ने पानीलाई रासायनिक एवम् भौतिक साथै प्रयोगशालामा Bactrological TeQm गरिन्छ । वितरण गर्न संकलित गरिएको पानीमा देखिने P.H Hardness Total Iron र Alkalinity को मात्रा कटाई दैनिक परीक्षण गरेर विश्व स्वास्थ्य संघले निर्धारण गरेको गुणस्तरलाई कायम राखी पिउने पानीको वितरण गरिन्छ । खानेपानी तथा ढल विकास विभागले पानीको गुणस्तर परीक्षण गर्दा कुनकुन स्थानहरूबाट कुन कुन दिनमा पानीको नमूना संकलन

गरिएको हो ? के कुन विधिबाट पानीको नमूना संकलन गरिएको हो ? त्यसको यथार्थ विवरण आउन सकेको छैन । मनोगत सोचाई र पूर्वाग्रही धारणालाई मात्र आधार बनाई दिएको रिट निवेदनको दावीबमोजिम आदेश जारी गर्न मिल्ने अवस्था छैन । पानी संकलन र आपूर्तिको सवालमा जानाजान वा लापरवाही वा हेलचेक्र्याई गरिने अवस्था हुँदैन । पानीको स्वच्छतालाई निरन्तरता दिने दायित्व आम उपभोक्ताको पनि हो । सुख्खायामको समयमा उच्च धरातलीय क्षेत्रमा पानी बहावको चापको न्यूनताले यदाकदा पानी नआउने स्थिति सिर्जना भएको खण्डमा पनि Tanker को माध्यमबाट पिउने पानी आपूर्ति गरी आएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डका तर्फबाट परेको लिखितजवाफ ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल अध्ययन गरी विपक्षीतर्फका विद्वान अधिवक्ता वच्चुसिंह खड्काले रिट निवेदनमा दावी लिइएको पत्रिकामा उल्लिखित खानेपानी सम्बन्धी समाचारको पुष्टि भएको छैन, विपक्षीबाट वितरित खानेपानी प्रशोधन तथा शुद्धिकरणका उपायहरू सबै अपनाई विश्व स्वास्थ्य संगठनले तोकेको मापदण्डलाई अनुशरण गरी खानेपानी वितरण गरिएको हुँदा रिट निवेदन जारी हुनुपर्ने अवस्था छैन भन्नेसमेत गर्नुभएको बहस सुनियो ।

विपक्षीतर्फका विद्वान अधिवक्ताको बहस सुनी मिसिलबाट देखिएको तथ्य दृष्टिगत गरी रिट निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन भनी निर्णय दिनुपर्ने देखिएको छ ।

२. वस्तुतः प्रस्तुत रिट निवेदनमा २०६५ साल श्रावण ३० गते प्रकाशित राष्ट्रिय दैनिक नयाँ प्रत्रिकाको पृष्ठ ३ मा “राजधानीका धाराको पानीमा हानिकारक जिवाणु” भन्ने शीर्षकमा प्रकाशित

समाचारलाई लिएर काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडबाट वितरण गरिने खानेपानी नियमित परीक्षण गरी प्रदूषणरहित एवम् विश्व स्वास्थ्य खानेपानी वितरण तथा त्यससम्बन्धमा आवश्यक नीति, निर्देशन र अनुगमन गरी उचित र सेवा सुलभ पुऱ्याउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश जारी गर्न माग गरेको देखिन्छ । रिट निवेदकले उक्त पत्रिकालाई उद्धृत गर्दै खानेपानी तथा ढल निकास विभागले पानीको गुणस्तर परीक्षण गर्दा ५० प्रतिशतभन्दा बढी नमूनामा हानिकारक जिवाणु कोलिफर्म व्याक्टेरिया भेटिएको साथै दिसामा पाइने कोलेरा साल्मोनेला सिगेलालगायतका जिवाणु पनि पाइएको भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

३. हरेक जीवित प्राणीको अस्तित्वसँग पानी जोडिएको छ । जीवनको अस्तित्वको रूपमा रहेको पानी मानवको लागि जीवनको हक (Right to life) सँग प्रत्यक्ष सरोकार रहेको हुँदा खानेपानीको वितरण गर्ने दायित्व लिएको सम्बन्धित निकायले प्रदूषणरहित, स्वच्छ र गुणस्तरयुक्त पानीको वितरण गर्नुपर्ने निर्विवाद छ । विपक्षी काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड समेतको लिखितजवाफ हेर्दा रिट निवेदकले दावी गरेअनुरूप वितरित खानेपानीका नमूनामा जिवाणु भेटिएको भन्ने समाचार सत्यतथ्य नभएको भन्ने जिकीर लिएको देखिन्छ । रिट निवेदकले पनि पत्रिकाबाहेक आफ्नो दावी पुष्टिका अन्य आधारहरू पेश गरेको देखिँदैन । पत्रपत्रिकाहरूलाई नागरिकको सूचनाको हकलाई क्रियाशील गराउने एक सशक्त माध्यमको रूपमा लिइन्छ । त्यसैले समाचारपत्रहरूमा प्रकाशित समाचार युक्तियुक्त र सत्यतथ्यमा आधारित हुनु अनिवार्य हुन्छ । अनुमान, अड्कल र आधारहीन समाचार प्रकाशित गर्नुले आमनागरिकहरूप्रति गलत सूचना प्रवाह हुन गई सुसूचित हुने हकमाथि नै अतिक्रमण हुने अवस्था

आउन सक्ने हुँदा समाचार सम्प्रेषणमा संलग्न निकाय, व्यक्ति तथा पदाधिकारीहरू यसतर्फ गम्भीर हुनै पर्दछ। अर्कोतिर पानी आपूर्तिमा सम्बन्धित निकायले पनि त्यस्ता समाचारको सम्बन्धमा ध्यानाकर्षण गरी सत्यतथ्य बाहिर ल्याउन र साँचो भए आफ्नो पानीको गुणस्तर सुधार्नु अनिवार्य नै हुन्छ। यस्तो संवेदनशीलता पनि देखापरेको छैन।

४. रिट निवेदकले निवेदनसाथ पेश गरेको २०६५।४।३० को उक्त राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित समाचारलाई हेर्दा खानेपानीको परीक्षणसम्बन्धी समाचार अपूर्ण देखिन्छ। खानेपानी तथा ढल निकास विभागले के कुन स्थानको खानेपानी परीक्षण गरेको र के कुन ठाउँको नमूना पानीमा मानव स्वास्थ्यप्रतिकूल जिवाणु फेला परेको भन्ने स्पष्ट छैन। खानेपानी कम्पनीबाट वितरीत पानी प्रदूषित भएको सम्बन्धमा उक्त विभागले काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी लिमिटेडलाई जानकारी तथा सचेत गराएको भन्ने मिसिलबाट देखिएको पनि छैन। उक्त पत्रिकाको प्रकाशित समाचारमा राष्ट्रिय स्वास्थ्य प्रयोगशालामा ल्याइने पानीको नमूनामध्ये ५० प्रतिशतभन्दा बढीमा हानिकारक जिवाणु रहेको माइक्रो बायोलोजिष्ट विष्णुप्रसाद उपाध्यायले बताएको भन्ने उल्लेख गर्दै परीक्षण गर्न ल्याउने पानीको नमूना धारा तथा इनारको भन्ने देखिएबाट निवेदकले आधार लिएको पत्रिकामा प्रकाशित समाचारबाट काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी लिमिटेडले वितरण गर्ने खानेपानीसम्बन्धी समाचारको सत्यता पुष्टि भएको भन्न मिल्ने अवस्था रहेन। अपुष्ट रूपमा पत्रिकामा प्रकाशित समाचारकै आधारमा रिट निवेदकले माग गरेबमोजिमको आदेश जारी गर्न मिल्ने हुँदैन।

५. परन्तु, रिट निवेदनमा जीवनको अस्तित्वसँग जोडिएको खानेपानीको शुद्धताको विषय अन्तर्निहित रहेको छ। काठमाडौँ उपत्यकामा

खानेपानीको वितरणको जिम्मा लिने काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी लिमिटेडको प्रबन्धपत्रमा उल्लिखित उद्देश्यलाई हेर्दा साविकमा काठमाडौँ उपत्यकाभित्र नेपाल खानेपानी संस्थानद्वारा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन भइरहेको खानेपानी तथा सरसफाई / ढल निकास सेवा प्रणाली जिम्मा लिई उपभोक्ताहरूलाई सुलभ र प्रभावकारी रूपमा सेवा प्रदान गर्ने, काठमाडौँ उपत्यकाका नगरपालिका क्षेत्रमा खानेपानी तथा सरसफाई सेवालाई नियमित, व्यवस्थित, सुलभ र गुणस्तरयुक्त बनाई गुणस्तरयुक्त र भरपर्दो सेवा प्रदान गर्ने, खानेपानी तथा सरसफाई सेवालाई प्रभावकारी र गुणस्तरयुक्त बनाउन आवश्यक अन्य कामहरू गर्नेलगायतका उद्देश्यहरू रहेको देखिन्छ। प्रबन्धपत्रमा उल्लिखित उद्देश्यहरू लिखितरूपमा जाहेर गरिएका प्रतिबद्धता हुन्। ती प्रतिबद्धतालाई स्रोत साधनले भ्याएसम्म पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ।

६. काठमाडौँ उपत्यकाभित्र बहूदो जनघनत्वको तुलनामा पानीको स्रोत पर्याप्त नभएको यथार्थतालाई नजरअन्दाज गर्न सकिँदैन। साथै भौगोलिक बनावटसमेत समरूप नभै अग्लो र होचो भएको कारण सबै ठाउँमा उपलब्ध पानीको वितरण पनि समान र सहज नहुन सक्तछ। तर, जनतासमक्ष खानेपानी पुऱ्याउने अहम् दायित्व र जिम्मेवारी बोकेको विपक्षी काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी लिमिटेडले विभिन्न कारण र वहानामा त्यो दायित्वबाट पन्छिने अवस्था छैन। आफूसँग भएको साधन र स्रोतलाई समन्यायिक, प्रभावकारी र सुरक्षित तवरले वितरणको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक हुन्छ। आफूले वितरण गर्ने पानी उपभोक्ताहरू समक्ष के कुन हिसावले पुगेको छ वा पुगेको छैन, उपभोक्ताहरूको धारामा वितरीत पानी स्वास्थ्य वा प्रदूषित कुन रूपमा पुगेको छ, पानी वितरण गर्ने खानेपानीको पाइपको अवस्था जीर्ण भै फेरनुपर्ने अवस्था भएको छ वा छैन, खानेपानीको

वितरण गरेको पाइप काटेर अनियमित तरिकाले कसैले पानी चुहावट गरेको छ, छैन भन्ने जस्ता कुराहरूको विपक्षीहरूले नियमित रूपमा अनुगमन तथा जाँच गर्नुपर्ने हुन्छ। यो विपक्षीहरूको कानूनी र सामाजिक दायित्व हो।

७. अतः माथि विवेचना गरिएबमोजिम रिट निवेदकले दावी लिएको काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी लिमिटेडबाट वितरित खानेपानी प्रदूषित भै हानिकारक जिवाणु भेटिएको भन्ने तथ्य पुष्टि भएको नदेखिएकोले रिट निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्न नमिली रिट निवेदन खारेज हुन्छ। परन्तु, उपभोक्ताहरूलाई नियमित रूपमा शुद्ध र तोक्रिएको मापदण्डअनुरूपको खाने पानी आपूर्ति गर्ने दायित्व भएको हुनाले तत्सम्बन्धमा प्राप्त शिकायत वा उजुरीहरू, सार्वजनिक सञ्चार माध्यमहरूमा आएका सूचनाहरू समेतको सम्बोधन गर्ने उजुरी सुनुवाई संयन्त्र (Complain Hearing Mechanism) खडा गरी त्यसमा सम्बन्धित विशेषज्ञको अतिरिक्त उपभोक्तावर्गको प्रतिनिधित्व हुने प्रावधानसमेत मिलाई क्रियाशील गराउने र त्यसबाट भए गरेको कानूनी कारवाही जनसाधारणको सूचनाको लागि नियमित रूपमा प्रकाशन गर्ने व्यवस्था मिलाउन जो जे गर्नुपर्छ, गरी उपभोक्ताहरूलाई नियमित रूपमा गुणस्तरयुक्त पानी आपूर्ति गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ। दायरीको लगत कट्टा गरी प्रस्तुत आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिई मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.प्रकाश वस्ती

इति संवत् २०६९ साल मंसिर २६ गते रोज ३ शुभम्
इजलास अधिकृत (उपसचिव): दीपककुमार दाहाल

निर्णय नं.८९४७

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
माननीय न्यायाधीश प्रा.डा.श्री भरतबहादुर कार्की
२०६५ सालको WO-००३८
आदेश मिति: २०६९।२।१६।३

विषय: उत्प्रेषण समेत।

निवेदक:- जिल्ला रौतहट गा.वि.स. सरुअठा वडा
नं. २ बस्ने नारायणसिंह राजपुत समेत
विरुद्ध

विपक्षी:- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय समेत

- अपराध अनुसन्धानको कार्यको लागि प्रहरीको व्यवस्था हुन्छ र प्रमाण केलाउने, मुद्दा चलाउने अदालतमा प्रतिरक्षाको लागि सरकारले आफ्नो पक्षबाट वकीलसमेत व्यवस्था गरी दिएको हुन्छ र अन्तिम अवस्थासम्म सरकारबाटै पीडितको तर्फबाट मुद्दामा प्रतिरक्षालगायतको काम गरिन्छ। पीडितको हैसियत गवाहमा सीमित हुन्छ। हाम्रो कानून प्रणालीमा पीडितले आफैले मुद्दा चलाउन सक्तैन। पीडितले राज्यबाट व्यवस्था गरिएको प्रहरी र सरकारी वकीलमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ। पीडितले आफू पीडित भएको व्यहोरासहित प्रहरीमा किटानी उजुर गर्दासमेत प्रहरी र सरकारी वकीलले मुद्दा हेर्ने अदालतमा मुद्दा नचलाउँदा त्यो अवस्थामा पीडितले

न्याय पाउने मौलिक हकबाट बञ्चित हुन पुग्ने ।

- अपराधको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको निर्देशन र सोधखोजबाट पनि महत्वपूर्ण प्रमाण पत्ता लाग्न सक्दछ । अपराधको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको भूमिका नै रहँदैन भनी मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- समाज र अपराध पीडितको प्रतिनिधित्व गर्दै शान्ति र व्यवस्था कायम गर्ने आफ्नो प्राथमिक दायित्व पूरा गर्न राज्यले कानूनबमोजिम स्थापित आफ्ना निकायबाट अनुसन्धान गरी उक्त अनुसन्धानको आधारमा आपराधिक कार्य र त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिको पहिचान गरी अदालतमा मुद्दा दायर गर्दछ । यसरी मुद्दा दायर गर्दा राज्य पीडित र अभियोग लगाइएको व्यक्तिप्रति जिम्मेवार हुनुपर्ने ।

- अनुसन्धान र प्रमाणको आधारमा मात्र राज्यले कुनै शकित व्यक्तिप्रति अभियोग लगाउन सक्दछ । अनुसन्धान र प्रमाणबाट कुनै व्यक्ति दोषी देखिएमा राज्यले त्यस्तो व्यक्तिउपर प्रचलित सारवान र कार्यविधि फौजदारी कानूनबमोजिम दोषको मात्राबमोजिम कानूनले व्यवस्था गरेको सजायको माग दावी लिई मुद्दा दायर गर्नुपर्ने ।

- महान्यायाधिवक्तामा नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने बारेमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार रहेको भए पनि सो अधिकारको प्रयोग त्यस्तो अधिकार प्रयोगकर्ताको स्वेच्छा (Pleasure) मा निर्भर नभई निष्पक्ष अनुसन्धानबाट देखिएको निष्कर्षमा आधारित हुनुपर्दछ । यही

अनुसन्धानबाट कुनै व्यक्ति निर्दोष देखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको ईच्छामा निजको विरुद्धमा मुद्दा चल्ने र त्यस्तो अनुसन्धानबाट शकित व्यक्ति दोषी देखिएको अवस्थामा केवल महान्यायाधिवक्ताको चाहनाको कारणले मात्र मुद्दा नचल्ने भनी निर्णय हुन सक्छ भनी संवैधानिक व्यवस्थाको अर्थ गर्नु मनासिब नहुने ।

(प्रकरण नं.८)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू केदारप्रसाद दाहाल, नारायणप्रसाद देवकोटा र ध्रुवप्रसाद चौलागाईं

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ताद्वय किरणकुमार पौडेल र युवराज सुवेदी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७(२), १३५(२)
- सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ र २

आदेश

न्या.सुशीला कार्की: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दर्ता हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ:-

२०६४ साल चैत्र २७ गते बुधवार साँझ ६:३० बजेका समयमा जिल्ला रौतहटको राजपुरफरहदवा गा.वि.स. वडा नं. ४ स्थित शेख सदिकको छोरा मोहम्मद आफताव आलमको काकाको घरमा बम विष्फोटन हुँदा सोही स्थानमा रहेको निवेदकमध्येका म नारायणसिंह राजपुतको

छोरा वर्ष २२ को पिन्टु भन्ने त्रिलोक प्रताप सिंह र निवेदिका म रोक्साना खातुनको छोरा वर्ष २२ को ओसी अख्तर र अन्य व्यक्तिहरूको समेत उक्त घटनामा मृत्यु भएको भन्ने प्रारम्भिक जानकारी प्राप्त भएको थियो । २०६४।१२।२८ गते हुने संविधानसभा सदस्य निर्वाचन प्रचार प्रसारका लागि निज मोहम्मद आफताब आलमले निवेदकहरूका छोराहरूलाई आफ्ना मान्छेमार्फत् लिएर गएको, निर्वाचनमा आफू विजय हुन र अन्य पार्टीका कार्यकर्ताहरूलाई तर्साउन बम बनाउँदा विष्फोटन भएको, बम विष्फोटन हुँदा निज मोहम्मद आफताब आलमको काका शेख इद्रिसको घर र घरको छाना नष्ट भएको, हामी निवेदकका छोराहरूलाई अन्य व्यक्तिहरू हताहत भई घाइते भएकोमा निज छोराहरूले तत्काल होसमा छँदै हामीलाई उपचार गराउनुहोस् वा हामीलाई छाडी दिनुहोस् भन्दा निज मोहम्मद आफताब आलम र निजका मिलेमतोका मानिसहरूले सो घटना सार्वजनिक हुने डरले निजका सहयोगीहरू समेतका व्यक्तिहरू मिली हामी निवेदकका छोराहरू र अन्य घाइतेहरूलाई नजिकको ईटा भट्टाको आगोमा हाली जलाई दिई आततायी किसिमबाट कर्तव्य गरी हत्या गरेको भन्ने स्थानीय व्यक्तिहरू र सो घटना देखे चश्मदीद व्यक्तिहरूको भनाई रहेको थियो । यसरी उक्त घटना भएकोले सम्पूर्ण व्यहोरा खुलाई प्रत्यक्ष देखे व्यक्तिहरू समेतको भनाइका आधारमा निज मोहम्मद आफताब आलमसमेतका विरुद्ध कानूनबमोजिम कारवाही गर्न किटानी जाहेरी दिएकोमा प्रहरी कार्यालय, रौतहटले जाहेरी दर्ता नै गरेनन् । तत्पश्चात् हुलाकमार्फत् जाहेरी दर्ता गराएका थियौं । उक्त जाहेरी बार एशोसिएशनको रोहबरमा सनाखत भएको भए तापनि उक्त घटनाको

विषयमा विपक्षीहरूलाई गम्भीर भई अनुसन्धान अगाडि बढाउन र अपराधीलाई कारवाही गर्न बारम्बार अनुरोध गर्दासमेत कुनै सुनुवाई नै नगरिएको, निजहरूको भूमिकाले अपराधीहरूकै क्रियाकलापलाई नै सहयोग पुग्दै आइरहेको, मृतकको मृत्यु जाहेरीमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूसमेतका कर्तव्यबाट भएको भन्ने कुरामा द्विविधा नरहँदा नरहँदै पनि ज्यान मुद्दाको अनुसन्धान गरी अपराधीलाई कारवाही गर्न विपक्षीहरू नलागी अपराधीका प्रमाणको खोजबीन गरी तिनै कुराहरूको आधारमा मुद्दा नचलाउने हिसाबले अपराधीका पक्षमा मात्र प्रमाणहरू संकलन गर्ने काम भएको । यस सन्दर्भमा इन्सेक, नेपाल बार एशोसिएशन तथा मानव अधिकार आयोगले स्थलगत अध्ययन गरी न्यायिक छानबीन आयोगको माग गरेकोबाट घटना घटेको पुष्टि भैरहेकोमा सो कुराहरूलाई विपक्षीहरूले ध्यानै नदिई निवेदकहरूले दिएको जाहेरीअनुसार अपराधको अनुसन्धान नै नगरी विपक्षीहरूउपर संकलित प्रमाणबाट मुद्दा नै नचल्ने निर्णय गरिएकोले सो निर्णय बदर गर्न अन्य वैकल्पिक र प्रभावकारी उपायको अभावमा यो निवेदन गर्न आएका छौं । अतः विपक्षीहरूले गरेको मुद्दा नचलाउने निर्णय उत्प्रेषणका आदेशद्वारा बदर गरी किटानी जाहेरीमा उल्लेख गरिएका मोहम्मद आफताब आलम, मोहम्मद मोहताब आलम, शेख भदई, शेख मोविन आलम, शेष सराजसमेतका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरी कानूनबमोजिम कारवाही गर्नु भन्ने उत्प्रेषणयुक्त परमादेशका आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्यादवाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिलसाथ राखी

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको १ प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई दिनु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

विपक्षी रिट निवेदकहरूको जोहरीले वादी नेपाल सरकार, प्रतिवादी मो. आफताब आलमसमेत भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा अनुसन्धान तहकीकातको कार्य सम्पन्न भएपश्चात् मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (२) बमोजिम मिति २०६५।३।३० मा महान्यायाधिवक्ताबाट निर्णय हुँदा मारिएका भनिएका व्यक्तिहरूको मृत्यु भएको भन्ने यकीन हुन नसकेको साथै निजहरूको मृत्यु कर्तव्यबाट हुन गएको भन्ने पुष्टि हुन सकेको नदेखिएकोले कर्तव्य देखिएमा पछि मुद्दा चलाउन सकिने हुँदा कोही कसैउपर मुद्दा नचलाउने गरी अन्तिम निर्णय भएको हो । सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को सम्पूर्ण प्रक्रिया पूरा गरी अन्तिम भएको, अनुसन्धान तहकीकातपश्चात् संविधानले प्रदान गरेको अधिकार प्रयोग गरी महान्यायाधिवक्ताबाट भएको निर्णय विरुद्ध परेको रिट निवेदन कानूनबमोजिम नहुँदा खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको महान्यायाधिवक्ता कार्यालय र ऐ.का.का.मु.नायव महान्यायाधिवक्ता पुष्पराज कोइरालाको मिति २०६५।५।१८ को छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, रौतहटबाट यिनै रिट निवेदक जोहेरवाला भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा जिल्ला प्रहरी कार्यालयका अनुसन्धान अधिकृतबाट अनुसन्धान कार्य पूरा गरी पेश गरिएको मिसिल कागजातहरू अध्ययन गरी हाल कोही कसैउपर मुद्दा नचलाउने निर्णय गरी

निकासार्थ यस कार्यालयमा मिसिल प्राप्त हुन आएकोमा प्राप्त मिसिल प्रमाण एवं जिल्ला न्यायाधिवक्ताबाट भएको निर्णयसमेत अध्ययन गरी संकलित सबूद प्रमाणका आधारमा आरोपित व्यक्तिहरूउपर मुद्दा चलाउन सकिने अवस्था नदेखिएको हुँदा पछि थप प्रमाण प्रस्तुत हुन आई प्रतिवादीहरूले जाहेरवालाहरूको छोराहरूलाई कर्तव्य गरी मारेको पुष्टि हुन आएमा कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन सकिने गरी अन्तिम निकासका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने निर्णय भएकोले रिट निवेदन व्यहोरा भुट्टा हुँदा खारेजभागी छ, खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, हेटौँडाको लिखित जवाफ ।

मिसिल सलग्न प्रमाण कागजातबाट वारदातसम्म पनि स्थापित नभई यो यो व्यक्तिहरू यो यसको कर्तव्यबाट मारिएका हुन् भन्ने स्पष्ट प्रमाणबाट पुष्टि आएका बखत कानूनबमोजिम हुने नै हुँदा कोही कसैउपर मुद्दा नचलाउने निर्णय गरी स.मु.स. ऐन, २०४९ को दफा १७(२) अनुसार निकासार्थ सक्कल मिसिल पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, हेटौँडामा पठाइएकोमा उक्त कार्यालयबाट यस कार्यालयबाट भए भएमुताबिककै निर्णय भई निकासार्थ सक्कल मिसिल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पेश भएकोमा कर्तव्य देखिएमा पछि मुद्दा चलाउन सकिने हुँदा हाल कोही कसैउपर मुद्दा नचलाउने राय सदर हुन्छ भन्नेसमेतको निर्णय भएको च.नं. ३७ मिति २०६५।४।२ को जानकारी पत्रसहित सक्कल मिसिल फिर्ता प्राप्त भई मुद्दा नचलाउने निर्णयको जानकारी जाहेरवालालाई दिन सक्कल मिसिल जिल्ला प्रहरी कार्यालय, रौतहटमा फिर्ता पठाएको हुँदा रिट निवेदकको मौलिक हकमा आघात पुग्ने कुनै कामकारवाही यस कार्यालयबाट नभई

गौरकानूनी र गैरसंवैधानिक निर्णयसमेत नभएकोले निवेदकको मागबमोजिम कुनै आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था नरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, रौतहटको लिखित जवाफ ।

नारायण सिंह राजपुत, रोक्साना खातुनसमेतले छोरा पिन्टु भन्ने त्रिलोक प्रताप सिंह, ओसी अख्तरलाई मोहम्मद अफताव आलम निजको आइ मोहम्मद मोहताब आलम समेतका प्रतिवादीहरूले घरबाट बोलाई लगी शेख इद्रिसको घरमा बम बनाउन लाग्दा बम विष्फोटन भई घाइते भएकोमा घाइते छोराहरूलाई शेख भदैइ, मोविन आलम, शेख सराज, मोहम्मद अफताव आलम, मोहम्मद मोहताब आलमसमेतले आफन्तको ईटा (चिम्नी) भट्टामा लगी जिउँदै जलाएको छ भनी यी प्रतिवादीहरूको नाउँमा किटान गरी कर्तव्य ज्यान मुद्दामा हुलाकद्वारा यस कार्यालयमा जाहेरी दरखास्त परी तदारूखताका साथ अनुसन्धान तथा तहकीकात कार्य गर्दा सबूद प्रमाण फेला नपरेको भए तापनि पीडितले देखाएको ईटा भट्टाहरू तथा शेख इद्रिसको गोठ घरको माटो परीक्षणार्थ मजकुर केन्द्रीय प्रहरी विधिविज्ञान प्रयोगशाला, महाराजगञ्ज, काठमाडौंमा पठाउँदा बालुवा जस्तो पदार्थ मानिस जलाएको देखिन्छ देखिँदैन भन्ने बारेमा विष्फोटक पदार्थ परीक्षण गर्ने सुविधा हाल यस प्रयोगशालामा नभएको भनी उक्त नमूनाहरू यस कार्यालयमा फिर्ता भै आएको । प्रतिवादीहरूलाई खोज तलास गर्दै जाँदा प्र.मध्येका प्रतिवादी शेख भदैइलाई पक्राउ गरी ल्याई अनुसन्धान तथा तहकीकात गरिरहेकै अवस्थामा फरार रहेका अन्य प्रतिवादीहरू यस कार्यालयमा आफैँ निवेदनसहित उपस्थित भएकोले सम्पूर्ण अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गरी

प्रतिवादीहरूलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १ नं. विपरीत ऐ. १३(१) नं. बमोजिम कसूर अपराध गरेको हुँदा निज पाँचैजना प्रतिवादीहरूलाई सोही महलको १३(१) नं. बमोजिम सजायको माग दावी लिई जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, रौतहटमा मिसिल प्रस्तुत गर्दा उक्त कार्यालयले सबूद प्रमाणको अभावमा मुद्दा नचलाउने निर्णय गरी निज प्रतिवादीहरूलाई अड्डा अदालतबाट खोजी भएका बखत दाखिला गर्ने गरी माथवर व्यक्तिको जिम्मा जमानीमा छाड्ने भनी पत्रादेश भएपछि माथवर व्यक्तिको जिम्मा हाजीर जमानीमा छाडिएको हो । उक्त मुद्दामा कपोलकल्पित व्यहोरा उल्लेख गरी सम्मानीत अदालतसमक्ष दर्ता गराउनु भएको रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाउँ भनी जिल्ला प्रहरी कार्यालय, रौतहट गौरका कार्यालय प्रमुख प्रहरी उपरीक्षक जयबहादुर चन्दको लिखित जवाफ ।

मिति २०६४।१२।२७ गते बेलुका ६:३० बजेको समयमा रौतहट जिल्लाको राजपुरफरदेवा गा.वि.स. वडा नं. ४ स्थित मो. आफताव आलमको काका शेख इद्रिसको घरमा बम बनाउने क्रममा बम विष्फोट भई पिन्टु भन्ने त्रिलोक प्रताप सिंह, ओसी अख्तर मियाँ र अन्य मानिसहरू घाइते भएकोमा घटना सार्वजनिक हुने डरले घाइतेहरूलाई मो. आफताव आलमसमेतका मानिसले सुरक्षा बलको सहयोग लिई गाउँको नजिकको विपक्षीकै मतका व्यक्तिको ईटा पकाउने (चिम्नी) को दाउरा हाल्ने प्वालमा घाइते छोराहरूलाई हाली जलाई लास बेपत्ता पारी कर्तव्य गरी मारेको भनी किटानी जाहेरी परेको । बम विष्फोटन भएको घटनास्थल मुचुल्का, बम विष्फोटनबाट पिन्टु र ओसी अख्तरलाई चोट लागेको देख्ने सराजुल मियाँ र ओहिद मियाँको

कागजबाट घटना घटेको पुष्टि भएको, घटनास्थलबाट बरामद भई आएको माटो तथा मृतक ओसी अख्तर मियाँको स्वीटर हाइनेक, कालो रङ्गको मोजा जोडी, कालो रङ्गको जुत्ता जोडी, परीक्षण गर्न पठाएको। जिल्ला प्रहरी कार्यालय, रौतहटको मिति २०६५।२।१९ को पत्रबाट देखिरहेको अवस्थामा लास जीवित व्यक्तिको उपस्थिति प्रतिवादीले देखाउन सक्नु पर्छ, सो सकेको छैन। यी प्रमाणबाट किटानी जाहेरीलाई समर्थन गरेकोले मुद्दा चलाउनु पर्नेमा कानूनविपरीत मुद्दा नचल्ने निर्णय भएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) ले महान्यायाधिवक्तालाई कसैउपर सरकारवादी भई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार दिएको पाइन्छ, तापनि यो अधिकारले सर्वोच्च अदालतलाई भएको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ र धारा ३२ बमोजिम असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत उक्त विषयमा धारा १३५(२) बमोजिम महान्यायाधिवक्तालाई भएको अधिकार र सोबमोजिम भएको निर्णयको Review हुन सक्ने र संविधानको धारा १३५(२) ले सर्वोच्च अदालतको Jurisdiction लाई Exclude गर्न नसक्ने। (२०६६ सालको रिट नं. ०५८४ को निवेदक सुन्तली धामी विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसमेत भएको परमादेश मुद्दामा) सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ। यसर्थ निवेदनबमोजिम प्रत्यर्थी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मुद्दा नचल्ने गरी भएको निर्णय बदर गरी अभियुक्तहरूलाई मुद्दा चलाउने पर्याप्त आधार, प्रमाण कानूनी तथ्य देखिँदा पुनः अनुसन्धान गरी अपराधीहरूउपर अभियोग दावी गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेश, उत्प्रेषणलगायतको आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत अधिवक्ताद्वय श्री

केदारप्रसाद दाहाल र श्री नारायणप्रसाद देवकोटाले पेश गर्नु भएको बहसनोट।

नियमबमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ यस इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनसहितको मिसिलसंलग्न कागजातहरू अध्ययन गरी निवेदकतर्फबाट उपस्थित हुनु भएको विद्वान अधिवक्ताहरू श्री केदारप्रसाद दाहाल, श्री नारायणप्रसाद देवकोटा र श्री ध्रुवप्रसाद चौलागाइले जाहेरीमा उल्लिखित व्यक्तिहरूउपर परेको किटानी जाहेरी, घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का, तत्काल मौकामा बुभिएका शेख सराजुल मियाँ र ओहिद मियाँको कागज, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल बार एशोसिएशन, इन्सेकसमेतका संस्थाहरूको स्थलगत अध्ययन, प्रतिवेदनबाट प्रतिवादी मो. आफताब आलम, मो. महताब आलम, शेख भदैंई, शेख मोविन आलम, शेख सराजसमेतका व्यक्तिहरूले बम विष्फोटनका घटना सार्वजनिक हुने डरले निवेदकका छोराहरू पिन्टु भन्ने त्रिलोकप्रताप सिंह राजपुत, ओसी अख्तर मियाँ र अन्य घाइतेहरूलाई नजिकैको ईटा भट्टामा जलाई आततायी किसिमबाट हत्या गरेको पुष्टि हुँदाहुँदै निजहरूउपर जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, रौतहटबाट सबूद प्रमाणका अभाव भन्दै मुद्दा नचलाउने गरी भएको निर्णयलाई पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, हेटौँडाले सदर गरेकोलाई सदर गरी महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट भएको निर्णयलाई बदर गरी पुनः अनुसन्धान गरी अपराधीहरूउपर अभियोग दायर गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा उत्प्रेषणलगायत परमादेशको आदेश जारी हुनुपर्छ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो।

विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित हुन भएका विद्वान सहन्यायाधिवक्ताद्वय श्री किरणकुमार

पौडेल र श्री युवराज सुवेदीले सरकारवादी हुने मुद्दा चल्ने नचल्ने र चल्ने भएमा अभियोजन गर्ने विषय सरकारी वकीलको व्यावसायिक उन्मुक्तिको विषय भएको हुँदा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) बमोजिम त्यस्तो विषयको न्यायिक पुनरावलोकन हुन सक्तैन । मुद्दा चलाउने नचलाउने विषयको अधिकार सम्बन्धित वकीलमा रहेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भनी गर्नु भएको बहससमेत सुनियो ।

उपर्युक्तबमोजिमको बहस जिकीर सुनी आज निर्णय सुनाउन तोकिएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा मागबमोजिमको आदेश जारी हुन सक्ने हो होइन ? भन्नेसम्बन्धमा नै निर्णय गर्नुपर्ने भई त्यसतर्फ विचार गर्दा निवेदकहरूका छोरा पिन्टु भन्ने त्रिलोक प्रताप सिंह र ओसी अख्तर मियाँ र अन्य व्यक्तिहरूसमेत बम विष्फोटनमा परेको । बम विष्फोटनको घटना सार्वजनिक हुने डरले प्रतिवादीहरूले नजिकैको ईटा भट्टामा लगी आगोमा जलाई आततायी किसिमबाट हत्या गरेको भन्ने किटानी जाहेरी, घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का, प्रत्यक्षदर्शी शेरानुल मियाँसमेतको कागज, मानव अधिकार आयोगसमेतको अनुसन्धान प्रतिवेदनसमेतबाट घटना घटेको पुष्टि भैरहेको अवस्थामा हाल कोही कसैउपर मुद्दा नचलाउने गरी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, रौतहटसमेतबाट भएको निर्णयलाई महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट सदर गरी निवेदकहरूको संविधानद्वारा प्रदत्त हकमा आघात पारेको हुँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी प्रतिवादीहरूउपर मुद्दा चलाउन उत्प्रेषणलगायत परमादेश जारी गरिपाऊँ भन्ने रिट निवेदन भएकोमा मुद्दामा अनुसन्धान तहकीकातको कार्य सम्पन्न भएपश्चात् मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा नेपालको

अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (२) बमोजिम मिति २०६५।३।३० मा महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट अन्तिम निर्णय भएकोले संविधानले प्रदत्त गरेको अधिकार प्रयोग गरी महान्यायाधिवक्ताबाट भएको निर्णय विरुद्ध परेको रिट निवेदन कानूनबमोजिमको नहुँदा खारेज गरिपाऊँ भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ ।

२. सर्वप्रथम सरकारी वकील कार्यालय, रौतहटले सबूद प्रमाणको अभावमा मुद्दा नचल्ने भनी गरेको निर्णयलाई सदर गरेको पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, हेटौँडाको निर्णयलाई सदर गरेको महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको मिति २०६५।३।३० को निर्णयबाट मुद्दाको कारवाहीको अन्त्य पूर्णता नभएको देखिएको छ । तथापि मुद्दा चलाउने प्रमाण भए नभएको सम्बन्धमा विचार गर्दा २०६४।१।२२ गतेको संविधानसभाको निर्वाचनमा रौतहट जिल्लाको क्षेत्र नं. २ बाट कांग्रेस पार्टीको उम्मेदवार मो. अफताव आलम भएको र निज संविधासभा सदस्य निर्वाचितसमेत भएको देखिन्छ । सो निर्वाचनमा प्रचार प्रसार गर्न र पोष्टर टाँस्न मिति २०६४।१।२० गते मोहम्मद आफताव आलम कारिन्दा शेख भदैइले जाहेरवाला नारायण सिंह राजपुतको छोरा पिन्टु भन्ने त्रिलोक प्रताप सिंहलाई मोहम्मद आफताव आलमकै घरमा लगेको । त्यस्तै जाहेरीमा उल्लिखित विपक्षीहरूले जाहेरवाला रोक्साना खातुनको छोरा ओसी अख्तरलाई सोही कामको लागि मिति २०६४।१।२७ मा मोहम्मद आफताव आलमको घरमा लगेकोमा भोलिपल्ट मिति २०६४।१।२८ गते हुने चुनावलाई आफ्नो पक्षमा पार्न बुथमा मत खसाल्न कोही नआओस् भनी आतङ्क मच्चाउने उद्देश्यले बम बनाई रहँदा त्रिलोक प्रताप सिंह र ओसी अख्तर बसेको मो. आफताव

आलमको काका शेख इद्रिसको खपटावाला घरमा ऐ. २७ गते साँझ ६:३० बजेको समयमा बम पड्किँदा जाहेरवालाहरूको छोराहरू त्रिलोक प्रताप सिंह र ओसी अख्तर मियाँ र अन्य मानिससमेत घाइते भएकोमा उपचार गराउनुको सट्टा रहस्यमय घटना खुलासा हुने ठानी घाइतेहरूलाई नजिकैको ईट्टा भट्टामा जीउँदै हाली कर्तव्य गरी मारेकोले प्रतिवादीहरूलाई सजाय गरिपाऊँ भनी दिएको किटानी जाहेरीलाई प्रहरी कार्यालयले लिन नमानेकोले हुलाकवाट जाहेरी दरखास्त दिई पछि सनाखत भएको देखिएको छ। घटना घटेको सुनी ओसी अख्तरको आमा रोक्साना खातुन, मोहम्मद अफताव आलमको घरमा जाँदा विपक्षीहरूले तिम्रो छोरा मरिसक्यो, तिम्रो छोराको जुत्तासम्म शेख मोविनको जिम्मा छ भनेको र छोराको जुत्ता जिम्मा बुझी लगेको देखिन्छ।

३. गाईवस्तु बाँध्ने गोठ घरको पूर्व साइडको देवाल भित्तासमेतमा चर्केको, बम पड्किएको भनिएको शेख इद्रिसको खपडावाला घरको छानामा नयाँ बाँसको भाटा लगाएको सोमाथि नयाँ र पुरानो खपडाले उक्त घर छाएको भन्ने घटनास्थल प्रकृति मुचुल्कावाट देखिन्छ। जिल्ला प्रहरी कार्यालय, रौतहटले मिति २०६५।२।१९ को पत्रवाट घटनास्थलवाट बरामद भै आएको माटो, तथा मृतक ओसी अख्तर मियाँको स्वीटर हाईनेक, कालो रङ्गको मोजा जोडी, कालो रङ्गको जुत्ता जोडीसमेत परीक्षणका लागि पठाइएको पाइन्छ। घटनाका प्रत्यक्षदर्शी सराजुल मियाँले बम विष्फोट हुँदा १/२ जनाको मृत्यु भएको, अन्य घाइते भएकामध्ये पिन्टुलाई दुबै हातमा र दायाँ तिघामा घाउचोट लागेको, ओसी अख्तरलाई बायाँ खुट्टा र दाहिने हातमा चोट लागेको थियो। म सो बम विष्फोटन भएको ठाउँदेखि ५ मी. पूर्व रुखमुनि बसेको थिएँ।

सो दिन साँझ खेतमा जाँदा त्यही प्रहरीको दुईवटा गाडीका बीचमा रहेको ट्याक्टरवाट बोराको पोको निकाली ईट्टाभट्टामा हाल्दै गरेको आफूले देखेको र आफू गहुँबारीमा लुकेर बाँचेको भनी भनेको पाइन्छ भने अर्का ओहीद मियाँले मिति २०६४।१२।२७ गते विहान ६ बजेको समयमा आफ्नै गाउँको महजिदको चौतारामा बसिरहेकामा प्रतिवादी मोहम्मद महताव आलमले मोटरसाइकल चलाएको, बीचमा ओसी अख्तर बसेको र पछाडि शेख सराज बसी म बसेको नजिकैवाट पश्चिमतर्फ लगेको भनी भनेको देखिन्छ।

४. मानव अधिकार आयोग, नेपाल बार एशोसिएशन र इन्सेकसमेतका संस्थाहरूले स्थलगत अध्ययनको प्रतिवेदन पेश गरी घटनाको सम्बन्धमा निष्पक्ष न्यायिक आयोगको गठन गरी अनुसन्धान गर्न र अपराधीलाई कारवाही गर्न सरकारसमक्ष माग गरेको पाइन्छ। घटना पूर्व मृतक त्रिलोक प्रताप सिंह र ओसी अख्तर मियाँ चुनावको प्रचारात्मक कार्यक्रमको सन्दर्भमा जाहेरीमा प्रतिवादी बनाइएका प्र. मोहताव आलमसँगै भएको देखिएको र सो घटनापछि हालसम्म निज मृतकहरू फेला नपरेको, प्रतिवादीहरूले घटनामा आफ्नो संलग्नताको सम्बन्धमा इन्कारी बयान गरे पनि मृतकहरूको बारेमा केही बताउन नसकेको समेतवाट मिति २०६४।१२।२७ गते राति बम पड्किएको र हत्या गरिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा यथार्थ छानबीन गर्नुपर्ने अवस्था देखियो।

५. घटना घटाउने संलग्नताको बारेमा हेर्दा जाहेरी र तथ्यगत अवस्थाले मोहम्मद अफताव आलम संविधासभा सदस्यका लागि नेपाली कांग्रेसको तर्फवाट उम्मेदवार भएको, निजको चुनावी सहयोगका लागि खटिएका निजकै भाइ

मोहम्मद मोहताब आलमसमेतका व्यक्तिहरू भई निवेदकका छोराहरूको कर्तव्यबाट मृत्यु भएको हो भन्ने किटानी जाहेरी रहेको छ । अभियुक्तले चुनावी परिणाम आफ्नो पक्षमा ल्याउन बम विष्फोटनको तयारी गर्दा बम विष्फोटन भई निवेदकका छोराहरू घाइते भएकोमा उक्त कार्यले भोलिपल्ट हुने मोहम्मद आफताब आलमको निर्वाचनमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने देखी नजिकैको ईट्टा भट्टामा लगी जलाएको भन्ने प्रारम्भिक जाहेरी प्रतिवादीउपर दिएको देखिन्छ । यसरी उल्लिखित घटनास्थल मुचुल्का र तत्काल मौकामा बुझिएका व्यक्तिहरूको कागजबाट जाहेरीमा उल्लेख भएका व्यक्तिहरूबाट वारदात भई पिन्टु भन्ने त्रिलोक प्रताप सिंह र ओसी अख्तर मियाँको मृत्यु निजहरूको कर्तव्यबाट भएको भन्ने कुराको उठान भएको देखिन्छ ।

६. हाम्रो देशको वर्तमान अभियोजन प्रणाली अन्वेषणात्मक (Inquisitorial) नभई अभियोजनात्मक (Adversarial) हो । यस्तो प्रणालीमा अपराधको अनुसन्धानको जिम्मा राज्यले लिन्छ । अपराध अनुसन्धानको कार्यको लागि प्रहरीको व्यवस्था हुन्छ र प्रमाण केलाउने, मुद्दा चलाउने अदालतमा प्रतिरक्षाको लागि सरकारले आफ्नो पक्षबाट वकीलसमेत व्यवस्था गरी दिएको हुन्छ र अन्तिम अवस्थासम्म सरकारबाटै पीडितको तर्फबाट मुद्दामा प्रतिरक्षालगायतको काम गरिन्छ । पीडितको हैसियत गवाहमा सीमित हुन्छ । हाम्रो कानून प्रणालीमा पीडितले आफैले मुद्दा चलाउन सक्तैन । पीडितले राज्यबाट व्यवस्था गरिएको प्रहरी र सरकारी वकीलमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ । पीडितले आफू पीडित भएको व्यहोरासहित प्रहरीमा किटानी उजूर गर्दासमेत प्रहरी र सरकारी वकीलले मुद्दा हेर्ने अदालतमा मुद्दा नचलाउँदा त्यो अवस्थामा पीडितले न्याय पाउने मौलिक हकबाट वञ्चित

हुन पुग्दछन् । तथापि प्रस्तुत विवादमा महान्यायाधिवक्ताबाट मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्दा समेत पछि घटनाको सम्बन्धमा कर्तव्य देखिएमा मुद्दा चलाउने भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ । तर महान्यायाधिवक्ताबाट मुद्दा चलाउने निर्णय गरेपश्चात् उक्त घटनाको सम्बन्धमा कुनै अनुसन्धान सोधखोज गरेको अवस्था पनि देखिएन । अपराधको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको निर्देशन र सोधखोजबाट पनि महत्वपूर्ण प्रमाण पत्ता लाग्न सक्दछ । अपराधको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको भूमिका नै रहँदैन भनी मान्न मिल्दैन ।

७. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) मा नेपाल सरकारको हक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ताले प्रतिनिधित्व गर्ने र कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । उपधारा २ को व्यवस्थाले सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ र २ मा परेको मुद्दाहरू र अन्य नेपाल कानूनमा उल्लेख भएका नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाहरूलाई संकेत गरेको मान्नुपर्छ । तर मुद्दामा प्रारम्भिक रूपमा भएको अनुसन्धानबाट गम्भीर प्रकृतिको अपराध घटाएको र प्रतिवादीहरू घटनामा संलग्नता रहेको देखिएको अवस्थामा मुद्दा नचल्ने गरी भएको त्यस्ता निर्णयबाट पीडित पक्षलाई अन्याय हुन गई दण्डहीनताले प्रश्रय पाउन सक्ने छ । अपराध गर्नेलाई सजाय गर्नु र अन्यायमा परेकोलाई न्याय दिलाउनु राज्य व्यवस्थाको मुख्य दायित्व हो । धारा १३५(२) मा भएको व्यवस्थाले यस अदालतको धारा १०७ (२) को असाधारण अधिकारक्षेत्रलाई सीमित वा नियन्त्रण गर्न सक्दैन । यस सम्बन्धमा (२०६६

सालको रिट नं. ०५८४ निवेदक सुन्तली धामी विरूद्ध महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसमेत भएको मुद्दामा) नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १३५ (२) ले महान्यायाधिवक्तालाई कसैउपर सरकार वादी भई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार दिएको पाइन्छ। तापनि यो अधिकारले सर्वोच्च अदालतलाई भएको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १०७ र धारा ३२ बमोजिम असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत उक्त विषयमा धारा १३५(२) बमोजिम महान्यायाधिवक्तालाई भएको अधिकार र सोबमोजिम भएको निर्णयको Review हुनसक्ने र संविधानको धारा १३५(२) ले सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको Jurisdiction लाई Exclude गर्न नसक्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ।

८. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) मा नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ, भनी गरिएको संवैधानिक व्यवस्थाले नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा अन्तिम निर्णय महान्यायाधिवक्ताले गर्नुपर्ने संवैधानिक अधिकार नेपालका महान्यायाधिवक्तामा रहेकोमा विवाद छैन। प्रतिद्वन्द्वात्मक कानूनी प्रणाली अपनाएको राज्यमा समाज र अपराध पीडितको प्रतिनिधित्व गर्दै शान्ति र व्यवस्था कायम गर्ने आफ्नो प्राथमिक दायित्व पूरा गर्न राज्यले कानूनबमोजिम स्थापित आफ्ना निकायबाट अनुसन्धान गरी उक्त अनुसन्धानको आधारमा आपराधिक कार्य र त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिको पहिचान गरी अदालतमा मुद्दा दायर गर्दछ। यसरी मुद्दा दायर गर्दा राज्य पीडित र अभियोग लगाइएको व्यक्तिप्रति जिम्मेवार हुने

पर्दछ। अनुसन्धान र प्रमाणको आधारमा मात्र राज्यले कुनै शक्ति व्यक्तिप्रति अभियोग लगाउन सक्दछ। अनुसन्धान र प्रमाणबाट कुनै व्यक्ति दोषी देखिएमा राज्यले त्यस्तो व्यक्तिउपर प्रचलित सारवान र कार्यविधि फौजदारी कानूनबमोजिम दोषको मात्राबमोजिम कानूनले व्यवस्था गरेको सजायको माग दावी लिई मुद्दा दायर गर्नुपर्दछ। यसबाट महान्यायाधिवक्तामा नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने बारेमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार रहेको भए पनि सो अधिकारको प्रयोग त्यस्तो अधिकार प्रयोगकर्ताको स्वेच्छा (Pleasure) मा निर्भर नभई निष्पक्ष अनुसन्धानबाट देखिएको निष्कर्षमा आधारित हुनुपर्दछ। यही अनुसन्धानबाट कुनै व्यक्ति निर्दोष देखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको ईच्छामा निजको विरूद्धमा मुद्दा चल्ने र त्यस्तो अनुसन्धानबाट शक्ति व्यक्ति दोषी देखिएको अवस्थामा केवल महान्यायाधिवक्ताको चाहनाको कारणले मात्र मुद्दा नचल्ने भनी निर्णय हुनु सक्छ भनी उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको अर्थ गर्नु मनासिव हुँदैन।

९. प्रस्तुत मुद्दामा किटानी जाहेरी, घटनास्थलमा ओसी अख्तरको स्वीटर हाइनेक, कालो रङ्गको मोजा जोडी, कालो रङ्गको जुता जोडी बरामद भएको, प्रत्यक्षदर्शी सराजुल मियाँसमेतको कागज मानव अधिकार आयोग, नेपाल बार एशोसिएशन र अन्य मानव अधिकारसम्बन्धी संस्थाहरूसमेतको स्थलगत अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट बारदात पुष्टि भएको तथा जाहेरवालाहरूको छोरा हालसम्म फेला नपरेको तथ्यसमेतबाट बारदातको सम्बन्धमा केही प्रमाणहरू मौजुदा रहेको पाइन्छ। यस्तो अवस्थामा उक्त प्रमाणलगायत अनुसन्धानबाट अन्य तथ्य एवं

प्रमाणको उजागर गरी रिट निवेदनमा उठाइएको कर्तव्य ज्यानको वारदातमा संलग्न व्यक्तिहरूको पहिचान गरी निजहरूउपर प्रचलित कानूनी व्यवस्थाबमोजिम सजायको माग दावी लिई अभियोग पत्र दायर गर्ने संवैधानिक दायित्व नेपाल सरकारको रहेको देखिन्छ ।

१०. तसर्थ, उल्लिखित आधार र कारणबाट निवेदकहरूको मागबमोजिम घाइते अवस्थामा पिन्टु भन्ने त्रिलोक प्रताप सिंह र ओसी अख्तर मियाँलाई जिउँदै जलाई कर्तव्य गरी मारेको घटनाको सम्बन्धमा मुद्दा चलाउनु पर्ने अवस्था देखिएकोले मुद्दा नचलाउने भनी गरिएको मिति २०६५।३।१९ को रौतहट जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको निर्णयलाई सदर गरेको पुनरावेदन सकारी वकील कार्यालय, हेटौँडाको निर्णयलाई सदर गर्ने गरी महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको मिति २०६५।३।३० को निर्णयसमेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ । उक्त मुद्दाको गम्भीर रूपले अनुसन्धान गरी जो जे बुझ्नु पर्ने थप पुनः प्रमाण बुझी प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्ने गराउने र सो कारवाहीको जानकारी यस अदालतलाई दिनु भनी महान्यायाधिवक्ता कार्यालयमा लेखी पठाई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.प्रा.डा.भरतबहादुर कार्की

इति संवत् २०६९ साल जेठ १६ गते रोज ३ शुभम् ।
इजलास अधिकृत: नरेन्द्रकुमार श्रेष्ठ

निर्णय नं.८९४८

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
०६७-CR-०३९८, ०१५६
फैसला मिति २०६९।४।१७।४

मुद्दा :- जीउ मास्ने बेच्ने ।

पुनरावेदक वादी: क कुमारीको जाहेरीले नेपाल सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: दाङ जिल्ला, त्रिभुवन न.पा.वडा नं.६ बस्ने शान्ती वली सार्की समेत

पुनरावेदक प्रतिवादी: दाङ जिल्ला, विजौरी गा.वि.स.वडा नं.३ घर भई हाल कारागार कार्यालय तुल्सीपुर दाङमा थुनामा रहेकी दिलकुमारी ठकुरी

विरुद्ध

प्रत्यर्थी वादी: क कुमारीको जाहेरीले नेपाल सरकार

शुरु फैसला गर्ने :

मा.न्या.श्री नारायणप्रसाद श्रेष्ठ

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने :

मा.न्या.श्री हरिबाबु भट्टराई

मा.न्या.श्री पवनकुमार शर्मा

- मिसिल संलग्न प्रमाणबाट कुनै पनि अपराधमा प्रतिवादीले सो अपराध गर्नमा निर्वाह गरेको भूमिका र निजको

संलग्नतासमेतलाई विचार गरी अदालतले कानूनले दिएको तजविजी अधिकारको प्रयोग गरी कसूर कायम गर्ने र सजाय निर्धारण हुने ।

- सजायको प्रयोजन सम्बन्धित व्यक्तिलाई अपराध बोध गराउनु हो, बदला लिनु होइन । सजायको प्रयोजन सम्बन्धित व्यक्तिलाई भविष्यमा आफूलाई सुधारने अवसर दिनु हो, निजलाई समाप्त नै गरिदिने होइन । कसूरको प्रकृति र अपराध गर्नेको प्रवृत्ति तथा अवस्थाका आधारमा सजायको हद तोकिने हो । न्यायकर्ताले सजायको तल्लो हद तोक्दैमा कानूनको उल्लंघन नै भएको मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.१०)

- फौजदारी मुद्दामा दण्ड निर्धारण गर्दा विधायिकी कानूनले तोकिएको सीमाभित्र रही कसूरको प्रकृति र अपराधमा रहेको दोषको मात्रानुसार सजाय निर्धारण गरिन्छ । यो विशुद्ध न्यायिक स्वविवेकको विषय पनि हुने ।

(प्रकरण नं.११)

पुनरावेदक प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान् अधिवक्ता

रामप्रसाद अर्याल

प्रत्यर्थी वादी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता

सूर्यप्रसाद पोखरेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- जीउ मास्ने बेच्ने (कार्य नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ४, ८(१), (४)

फैसला

न्या.प्रकाश वस्ती: पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको मिति २०६६।१०।२६ को फैसलाउपर वादी तथा प्रतिवादी दुवै पक्षको तर्फबाट न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१)(ग) बमोजिम पुनरावेदन परेको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं निर्णय यस प्रकार छ :-

मिति २०६२।१।२८ गते प्रतिवादी शान्ती सार्की, दिलमाया ठकुरी, मीना सार्कीसमेतले मलाई ललाई फर्काई राम्रो काममा लगाई दिने तथा विवाहसमेत गरिदिने भनी आपसमा सल्लाह गरी मलाई घोराहीबाट कृष्णनगर हुँदै भारतको तुल्सीपुरअन्तर्गत लालपुर लगी, भुक्त्याई भारतीय रूपैयाँ ७,०००।- मा विक्री गरेकाले कानूनबमोजिम कारबाही गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको क कुमारीको जाहेरी दरखास्त ।

मिति २०६२।१।२८ मा मलाई सजिलो काम लगाई दिने भन्दै दाड घोराहीबाट कृष्णनगर पुऱ्याई त्यहाँ बास बसी अर्को दिन रेल चढी चढाई अपरिचित देशीको घरमा बसी खाना खाई प्रतिवादीहरूले मलाई त्यहाँ छोडी बजार जाने बहानामा त्यहाँबाट गएका र बेलुका फर्की नआएपछि निजहरू कहाँ गए भनी सोध्दा निजहरूले तिमीलाई रु.७,०००।- मा बेची छाडी गए भनेकाले त्यसपछि आफू बेचिएको थाहा पाएँ भन्ने समेत व्यहोराको पीडित क कुमारीको बयान कागज ।

जाहेरवालासँग चिनजानपश्चात् निज मसँगै बस्ने गरी मेरो घरमा गएकीमा सोको ४/५ दिनपछि मेरो माइती घरतर्फकी बहिनी दिलकुमारी ठकुरी, मीना सार्की भारत जाने क्रममा मेरो घरमा आएका थिएँ । भोलिपल्ट निजहरूले जाहेरवालीलाई पनि साथै लग्ने भनी भन्दा मैले पनि स्वीकृति दिएँ । त्यसपछि खाना खाई निजहरू सबै भारततर्फ गएका

हुन् । दिलकुमारी र मीना सार्की भारतबाट फर्किएपछि भारत जाँदा निजहरूले मबाट लिएको रु.२,०००।- सापटी रकम फिर्ता गरेका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी शान्ती सार्कीको बयान कागज ।

जाहेरवालालाई २०६२ साल पुसको अन्त्यतिर शान्ती सार्कीको घरबाट म र मीना सार्कीले लिई घोराहीबाट बस चढी कृष्णनगर हुँदै अर्को दिन तुल्सीपुर पुग्यौं । त्यसपछि भारतको लालपुर पुगी पूर्व परिचित देशी बुढाको घरमा जाहेरवालीलाई त्यहाँ छोडी हामी आयौं । जाहेरवालीलाई त्यही छोडेवापत देशी बुढाले हामीलाई भा.रु.४,०००।- दिएका थिए भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरीको बयान कागज ।

जाहेरवालीसँग शान्ती सार्कीको घरमा जाँदा चिनजान भएको थियो । २०६२ साल पुस अन्त्यतिर मेरो मुटुको उपचार गर्न भनी भारत जाने क्रममा हामी शान्ती सार्कीको घरमा गई बस्यौं । अर्को दिन जाहेरवाली पनि कामको लागि भारत जाने भनी हामीसँग गई लालपुर भारतमा दिलकुमारीको पूर्व परिचितको घरमा तीनै जना बस्यौं । दिलकुमारी र म बजार आई मेरो उपचार गराई घर फर्कियौं । घर आउँदा हामीहरूलाई देशी बुढाले भा.रु.४,०००।- दिएका छन् भनी दिलकुमारीले भनेकी हुन भन्ने समेत व्यहोराको मीना सार्कीको बयान कागज ।

प्रतिवादी शान्ती सार्की दिलकुमारी हमाल, मीना सार्कीसमेतले यी पीडितलाई भारत लगी रु.७,०००।- मा विक्री गरेको ठीक साँचो हो । पीडितलाई सर्भ नेपाल र नेपाल प्रहरीको सहयोगमा भारतबाट उद्धार गरी नेपाल ल्याइएको हो भन्ने समेत व्यहोराको बुझिएका जंगबहादुर तामाङसमेतले गरिदिएको एकै मिलानको कागज ।

पीडितलाई राम्रो काम दिने प्रलोभन देखाई भारतको लालपुरमा लगी प्रतिवादीमध्येका शान्ती

सार्की, दिलकुमारी हमाल ठकुरी र मीना सार्कीले भा.रु.७,००० मा विक्री गरेको पुष्टि हुन आएकोले निज तीन जना प्रतिवादीहरूउपर जीउ मास्ने बेच्ने (कार्य नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ४ बमोजिमको कसूरमा सोही ऐनको दफा ८(१) बमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको अभियोग माग दावी ।

अभियोग दावी सम्पूर्ण भूठा हो, आफू मीना सार्कीलाई उपचार गराउन वारदातको दिन नभई २०६२।११।१४ गते भारत गएको र त्यहाँ नातेदार बसन्ती बस्नेत (यादव) को घरमा ४ दिन बसी नेपाल फर्किएको र भारत जाँदा शान्ती सार्कीबाट लिएको सापटी रु.२,०००।- प्रतिवादी मीनाले दाडमा शान्ती सार्कीलाई दिनुभएको हो । मैले सापटी लिए दिएको र जाहेरवालालाई भारतमा लगी बेचेको भनेको सम्पूर्ण व्यहोरा भूठा हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी दिलकुमारी हमाल ठकुरीले अदालतमा गरेको बयान ।

मसमेत भई जाहेरवालीलाई बेचेको होइनौं । म भारतमा पनि गइन । प्रतिवादी मीना सार्की बिमारी भएकोले प्रतिवादी दिलकुमारी र मीनामात्र उपचारको लागि भारत गएका र जाहेरवालीलाई प्रतिवादीहरूले भारतको पटना मेलामा भेटेको भन्ने सुनेकी हुँ । प्रतिवादीहरूलाई मैले रु.२,०००।- सापटी दिएकीसम्म हुँ भन्ने समेत व्यहोराको शान्ती सार्कीले अदालतमा गरेको बयान ।

मैले जाहेरवालालाई भारतमा लगी विक्री गरेको होइन । वारदात भएको भनिएको दिन म बिमारी भई घरमै थिएँ । त्यसपछि २०६२।११।१२ र १३ गतेतिर प्रतिवादी दिलकुमारीसँग भेट भई निजले औषधि गर्न जाउँ भन्दा भारतको लालपुरमा गई देखाई ३/४ दिनपछि मात्र घर फर्किएका हौं । मैले जाहेरवालालाई नबेचेकोले सजाय हुनुपर्ने

होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मीना सार्कीले अदालतमा गरेको बयान ।

जाहेरवाली बेचिएको भन्ने कुरा सभ नेपालको सामाजिक कार्यकर्ताबाट थाहा पाई प्रतिवादी शान्ती सार्कीलाई उक्त संस्थामा ल्याई बुभदा जाहेरवाली भारतमा बेचिएको भन्ने थाहा भएपछि नेपाल प्रहरी र भारतीय प्रहरीको सहयोगमा निज जाहेरवालाको उद्धार गरेका हौं । पीडितले प्रतिवादीहरूबाट आफू बेचिएको भनेको थिइन भन्ने समेत व्यहोराको वादीका साक्षी जंगवहादुर तामाङको बकपत्र ।

प्रतिवादीले जाहेरवालीलाई भारतमा लगी बिक्री गरेको भन्ने कुरा भूठा हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मीना सार्कीका साक्षी तुलसीराम नेपालीले गरेको बकपत्र ।

प्रतिवादी शान्ती सार्कीले जाहेरवालीलाई बिक्री गरेकी होइनन्, वारदात भनिएको दिन हामी साथै बजारमा भएकाले प्रतिवादी शान्ती सार्कीले जाहेरवालीलाई बिक्री गरेको भन्ने कुरा भूठा हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी शान्ती सार्कीकी साक्षी रूपमा नेपालीको बकपत्र ।

वारदात भएको भनिएको दिन प्रतिवादी दिलकुमारी हमाल आङ्गनै घरमा भएकी र एउटै गाउँ भएकाले उक्त दिन हामीसँगै गाई चराउन ग्वाला गएकोले यी प्रतिवादीले जाहेरवालीलाई बिक्री गरेकी होइनन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी दिलकुमारीका साक्षी कमल पौडेलको बकपत्र ।

मलाई प्रतिवादी शान्ती सार्कीले घोराहीमा भेटी तिमीले दुःख पाएकी छौ, म तिमीलाई काठमाडौं लगी राम्रो काम लगाई दिन्छु भनी आफ्नो घरमा २/३ दिन राखी काठमाडौं जाने भनी भुक्याई निज प्रतिवादी र अन्य प्रतिवादीसमेतले भारतको लालपुर भन्ने ठाउँमा पुऱ्याई आफूहरू भाग्ने बहाना बनाई

मलाई त्यही छोडी आएका हुन् । मलाई प्रतिवादी मीना सार्की, प्रतिवादी दिलकुमारी हमाल (ठकुरी) ले कृष्णनगर हुँदै भारत पुऱ्याएका र गाउँको एक देशीको घरमा छोडी फर्की नआएपछि देशी बुढालाई सोध्दा आफूलाई निजहरूले रु.७,०००/- मा बेचेको भन्ने थाहा भयो । निजहरू नेपालमा फर्की आउँदा प्रहरीले प्रतिवादी मीना सार्कीलाई पत्नी सोधपुछ गर्दा मलाई बिक्री गरेको कुरा बताएपछि बोर्डर पुलिस गई मलाई छुटाई ल्याएका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको पीडितको बकपत्र ।

पीडितको जाहेरी, निजको अदालतसमक्षको बकपत्रसमेतको आधार प्रमाणहरूबाट प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरीसमेतले पीडितलाई भारतमा लगी बेचेको प्रमाणित हुन आउँदा जीउ मास्ने बेच्ने (कार्य नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ८(१) बमोजिम प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरी र प्रतिवादी मीना सार्कीलाई जनही कैद वर्ष १० हुने ठहर्छ । अर्की प्रतिवादी शान्ती सार्कीलाई जीउ मास्ने बेच्ने (कार्य नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ८(४) बमोजिम ५ वर्ष कैद सजाय हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको दाड देउखुरी जिल्ला अदालतको मिति २०६५।३।१९ को फैसला ।

अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको बयान पढी बाँची नसुनाई त्यसै सहिछाप गराएको र उक्त बयान आफ्नो नभएको भनी आरोपित कसूरमा इन्कार रही मैले बयान गरेको र उक्त बयानलाई मेरो साक्षी रूपमा नेपालीले समेत बकपत्रबाट प्रमाणित गरिदिएको, जाहेरवालीले दिएको जाहेरी दरखास्त र बकपत्र विरोधाभाषपूर्ण हुँदा सो समेतलाई नजरअन्दाज गरी मेरो साक्षी प्रमाणको कुनै उचित मूल्याङ्कन नगरी प्रतिवादीले कुनै सबूद प्रमाण प्रस्तुत गर्न नसकेको भनी कसूर कायम गरी सजायसमेत हुने ठहर्च्याई शुरु अदालतबाट भएको

फैसला त्रुटिपूर्ण भई बदरभागी हुँदा बदर उल्टी गरी फुर्सद दिलाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी शान्ती सार्की वलीको पुनरावेदन पत्र ।

अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको बयान आफ्नो राजीखुशीको नभई पढी बाँची नसुनाई सहिछाप गराएको भनी मैले इन्कार गरी बयान गरेको तथा उक्त वारदातमा आफू घरमै भएको कुरा मेरो साक्षी कमल पौडेलले बकपत्र गरी प्रमाणित गरिदिएको अवस्थामा उक्त बकपत्रलाई प्रमाणमा नलिई प्रतिवादीले प्रमाण गुजार्न नसकेको भनी विरोधाभाषपूर्ण रूपमा रहेको जाहेरी दरखास्त र जाहेरीवालीको मौकाको बयान एवं बकपत्रलाई फैसलाको निर्णयाधार बनाई गरिएको शुरु अदालतको फैसला प्रकाशित नजीर सिद्धान्तसमेतको प्रतिकूल भई बदरभागी भएकाले बदर उल्टी गरी भूठा अभियोग दावीबाट फुर्सद दिलाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी दिलकुमारी हमाल ठकुरीको पुनरावेदन पत्र ।

प्रतिवादीहरूले पीडितलाई राम्रो काम लगाई दिने बहानामा भारतमा लगी वेश्यावृत्तिमा लगाएको भन्ने अभियोग तथ्यबाट स्थापित भई रहेकोमा प्रतिवादीमध्येकी शान्ती सार्कीले विवाह गरी दिन्छु भनेर लगेको होइन भन्ने समेत आधार लिई तथ्यको गलत विश्लेषण गरी कम सजाय गरेको र तीनै जना प्रतिवादीको संयुक्त प्रयासको परिणतिस्वरूप कसूर भएको अवस्थामा सजायको न्यूनतम हदमा सजाय गर्न सक्ने अवस्था नरहे पनि शुरुले कानूनको गलत व्याख्या गरी गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण भई बदरभागी हुँदा बदर उल्टी गरी शुरु अभियोग माग दावीबमोजिम सजाय गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन पत्र ।

प्रतिवादीहरू मीना सार्की र दिलकुमार ठकुरीलाई जीउ मास्ने बेच्ने (कार्य नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ४ को कसूर अपराधमा सोही

ऐनको दफा ८(१) अनुसार १० (दश) वर्ष कैद गर्ने ठहर गरेको शुरु दाङ देउखुरी जिल्ला अदालतको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । प्रतिवादी शान्ती सार्की वलीलाई ऐ.ऐनको दफा ४ अनुसारको कसूर कायम गरेको मिलेकै देखिए पनि सजायतर्फ शुरुले उपल्लो हद समाई सजाय गरेको चर्को पर्ने देखिँदा ऐ.ऐनको दफा ८(४) बमोजिम ३ वर्ष ६ महिना कैद हुने हुँदा दाङ देउखुरी जिल्ला अदालतको मिति २०६५।३।१९ को फैसला सो हदसम्म केही उल्टी हुने ठहर्छ भन्ने पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको मिति २०६६।१०।२६ को फैसला ।

किटानी जाहेरी दरखास्त, अदालतबाट प्रमाणित पीडितको बयान एव बकपत्र समेतबाट पीडितलाई प्रतिवादी शान्ती सार्की वलीले आफ्नो घरमा राखी तीनै जना प्रतिवादीहरू मिली ललाई फर्काई भारतमा लगी बेच्ने परिपञ्चसमेत गरी भारतमा लगी बिक्री गरेको भन्ने देखिई रहेको अवस्थामा निज प्रतिवादी शान्ती सार्कीलाई अभियोग माग दावीभन्दा कम सजाय र अन्य प्रतिवादीहरूको हकमा तल्लो हदको सजाय भएको नमिलेको हुँदा पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको फैसला सो हदसम्म त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी अभियोग दावीबमोजिमको उपल्लो हदको सजाय गरिपाऊँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन पत्र ।

मैले आरोपित कसूर अपराधमा पूर्णतः इन्कार गरी बयान गरेको र पीडितले आरोपित कसूर अपराधमा मेरो संलग्नता नरहेको भनी अदालतमा बयान गरेको अवस्थामा अभियोग दावीबाट सफाई दिनुपर्नेमा अभियोग दावीबमोजिम कसूरदार ठहर्नाई भएको शुरु तथा पुनरावेदन अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी सफाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरीको पुनरावेदन पत्र ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेशी सूचीमा चढी यस इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको पुनरावेदनसहितको शुरु मिसिल अध्ययन गरी पुनरावेदक वादीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता सूर्यप्रसाद पोखरेलले पीडितको किटानी जाहेरी दरखास्त, अदालतबाट प्रमाणित पीडितको मौकाको बयान एवं पीडितले दिएको जाहेरी एवं मौकाको बयान कागजलाई समर्थन हुने गरी गरेको बकपत्रसमेतबाट पीडितलाई आफ्नो घरमा राखी ललाई फकाई परिपञ्चसमेत मिलाउने प्रमुख योजनाकार शान्ती सार्की वली नै रहेको तथ्य प्रतिवादी शान्ती सार्की वलीको मौकाको बयानबाट पनि पुष्टि भइरहेको छ। जीउ मास्ने बेच्ने (कार्य नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ६(२) मा पीडितको मौकामा बयान गराई सो बयानलाई अदालतबाट प्रमाणित गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको र सो बयानलाई अन्यथा भनेमा अभियुक्तले नै सोको प्रमाण पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था ऐ.ऐनको दफा ७(२) मा रहेकोमा उक्त प्रमाणित बयानलाई प्रतिवादीले खण्डन गर्न सकेको छैन। यस्तो अवस्थामा प्रतिवादी शान्ती सार्कीलाई अभियोग दावीभन्दा कम सजाय गरेको तथा अन्य प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दावीअनुसार कसूर कायम गरे पनि तल्लो हदको सजाय गरेको पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा अभियोग दावीबमोजिम सजायसमेत हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो। त्यसैगरी पुनरावेदक प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता रामप्रसाद अर्यालले प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरी अदालतमा बयान गर्दा इन्कार रहेकी, अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष भएको निजको बयान निजको स्वेच्छाको नभएको र अदालतमा भएको निजको इन्कारी बयानलाई निजको साक्षी कमल पौडेलको बकपत्रबाट पुष्टि भएको एवं स्वयं पीडितले

पनि यी प्रतिवादीउपर अदालतमा बकपत्र गर्दा किटानी पोल नगरेको अवस्थामा अनुसन्धानको क्रममा भएको बयानको आधारमा मात्र कसूरदार ठहर्‍याई सजाय गरेको पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा अभियोग दावीबाट सफाई पाउनु पर्ने भन्ने बहस गर्नुभयो।

अब उपरोक्तानुसारको बहस जिकीरसमेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको फैसला मिलेको छ, छैन, वादी प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकीरबमोजिम हुने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

२. यसमा जाहेरवाली एवं पीडित प्रतिवादीलाई शान्ती सार्कीले आफ्नो घरमा राखी राम्रो काम लगाई दिने प्रलोभनमा पारी दाडबाट भारतको लालपुर भन्ने ठाउँमा लगी भा.रु.७,०००/- मा निज प्रतिवादीहरू मीना सार्की, दिलकुमारी ठकुरी र शान्ती सार्कीले विक्री गरेकोले निज प्रतिवादीहरूउपर जीउ मास्ने बेच्ने (कार्य नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ४ बमोजिमको कसूरमा सोही ऐनको दफा ८(१) बमोजिमको सजायको माग दावी लिई अभियोग पत्र पेश भएकोमा प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरी र प्रतिवादी मीना सार्कीलाई उक्त ऐनको दफा ४ को कसूरमा दफा ८(१) बमोजिम १०(दश) वर्ष कैद सजाय हुने र प्रतिवादी शान्ती सार्कीलाई उक्त ऐनको दफा ४ को कसूरमा दफा ८(४) बमोजिम ५(पाँच) वर्ष को हुने ठहराएको शुरु दाड जिल्ला अदालतको फैसलाउपर वादी तथा प्रतिवादी दुबैको तर्फबाट पुनरावेदन पत्र परेकोमा पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरबाट प्रतिवादीहरू मीना सार्की र दिलकुमारी ठकुरीको हकमा शुरु फैसला सदर गरी र प्रतिवादी शान्ती सार्की वलीको हकमा तीन वर्ष छ महिना कैद सजाय हुने भनी शुरु फैसला केही उल्टी गर्ने गरी फैसला भएको देखियो।

३. यसमा प्रतिवादीमध्येकी मीना सार्की र प्रतिवादी शान्ती सार्की वलीले आफूहरूलाई सजाय गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको फैसलाउपर पुनरावेदन नगरी चित्त बुझाई बसेबाट निजहरूलाई सजाय गर्ने ठहर गरेको सो फैसलाउपर केही विचार गरिरहन परेन ।

४. पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको फैसलाउपर सफाई पाउनु पर्ने भन्ने सम्बन्धमा प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरीको र अभियोग पत्रमा उल्लिखित प्रतिवादीहरूलाई माग दावीबमोजिम सजाय हुनुपर्नेमा कम सजाय भएकोले अभियोग दावीबमोजिम उपल्लो हदको सजाय हुनुपर्ने भन्ने सम्बन्धमा वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन परेको देखिन आयो ।

५. पीडित जाहेरवालीले आफूलाई प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरीसमेतले काठमाडौंमा लगी राम्रो काम लगाई विवाहसमेत गरिदिने आश्वासन दिई आफूलाई भुक्त्याई दाडको घोराहीबाट कष्णनगर हुँदै भारतको लालपुरमा लगी भा.रु.७,०००/- मा बिक्री गरेकोले निज प्रतिवादीहरूलाई आवश्यक कारवाही गरिपाउँ भनी किटानी जाहेरी दरखास्त दिई अदालतमा आई सोही व्यहोरालाई समर्थन गरी बकपत्र गरिदिएको देखिन आउँछ ।

६. त्यसैगरी निजै पीडितको अदालतबाट प्रमाणित भएको मौकाको बयान कागजमा पनि निजले आफूलाई प्रतिवादी दिलकुमारीसहितका प्रतिवादीहरूले भुक्त्याई भारतको लालपुर भन्ने ठाउँमा एक अपरिचित देशीको घरमा छोडी आफूहरू बजार जाने बहानामा त्यहाँबाट गएका र पछि फर्केर नआएपछि निजहरू कहाँ गए भनी सोध्दा तिमीलाई भा.रु.७,०००/- मा बेची छोडी गए भनी निज देशी मानिसले भन्दा मात्र आफू बेचिएको भन्ने थाहा पाएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरेको देखिन आउँछ ।

७. प्रतिवादीहरूले जाहेरवालीलाई भारतमा लगी बिक्री गरेकोमा सूर्य नेपाल र नेपाल प्रहरीको सहयोगमा पीडितलाई भारतबाट उद्धार गरी नेपाल ल्याइएको हो भनी जंगबहादुर तामाङले मौकामा कागज गरी सो मौकाको कागज व्यहोराको समर्थन हुने गरी अदालतमा बकपत्र गरिदिएको अवस्था देखिन्छ ।

८. पुनरावेदक प्रतिवादी दिलकुमारीले अदालतमा बयान गर्दा आरोपित कसूरमा इन्कार रहे पनि मीना सार्कीको उपचारको सिलसिलामा आफू पनि भारतमा गएको र त्यहाँ जाहेरवालीसँग भेट भएको भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्दै बयान गरेको अवस्था छ । अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष बयान गर्दा निज प्रतिवादी आरोपित कसूरमा सावित भई बयान गरेको देखिन्छ ।

९. जीउ मास्ने बेच्ने अपराधमा पीडित स्वयं उक्त कसूर अपराधको महत्वपूर्ण प्रमाण हुन्छ । प्रतिवादी दिलकुमारीको अनुसन्धान अधिकारीसमक्षको साविती बयान जाहेरवालीको जाहेरी दरखास्त, अदालतबाट प्रमाणित मौकाको बयान कागज, बकपत्र, मौकाको कागज गर्ने जंगबहादुर तामाङको बकपत्र र स्वयं प्रतिवादीको अदालतको बयानसमेतबाट पुष्टि भएको अवस्था देखिँदा निज प्रतिवादीले आरोपित कसूर अपराध नगरेको भन्न मिल्ने अवस्था देखिएन । यस्तो अवस्थामा निज प्रतिवादीलाई आरोपित कसूरमा अभियोग माग दावीबमोजिमको कसूर कायम गरी सोहीबमोजिम तजविजी १०(दश) वर्ष कैद सजाय हुने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरको फैसलालाई अन्यथा भन्न मिल्नेन ।

१०. अब वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर सम्बन्धमा विचार गर्दा अभियोग पत्रमा प्रतिवादी बनाइएका तीनै जना प्रतिवादीहरूउपर पुनरावेदन अदालत तुल्सीपुरबाट फैसला हुँदा सबै प्रतिवादीहरूलाई

कसूरदार ठहर्‍याई सजाय हुने ठहर गरेकोमा पुनरावेदन पत्रमा स्वीकारै गरिएको पाइयो । केवल प्रतिवादीहरू मीना सार्की र प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरीलाई उपल्लो हदको कैद सजाय नभएको भन्ने र प्रतिवादी शान्ती सार्की वलीको हकमा अभियोग दावीबमोजिम कसूर कायम नगरी माग दावीभन्दा कम कसूर कायम गरी सजाय गरेको भन्ने हकमा सम्म पुनरावेदन परेको देखिन्छ । मिसिल संलग्न प्रमाणबाट कुनै पनि अपराधमा प्रतिवादीले सो अपराध गर्नमा निर्वाह गरेको भूमिका र निजको संलग्नतासमेतलाई विचार गरी अदालतले कानूनले दिएको तजविजी अधिकारको प्रयोग गरी कसूर कायम गर्ने र सजाय निर्धारण गर्ने गर्दछ । यसै क्रममा प्रस्तुत मुद्दामा पनि आरोपित कसूरमा प्रतिवादीहरूको भूमिका र संलग्नतालाई दृष्टिगत गरी सजाय गरेको देखिन आउँछ । ऐनले तोकेको उपल्लो हदको सजाय नै हुनुपर्ने भन्ने सम्बन्धमा वादी पक्षले पुनरावेदन पत्रमा जिकीर लिए पनि सोको कुनै आधार दिन सकेको देखिन आउँदैन । सजायको प्रयोजन सम्बन्धित व्यक्तिलाई अपराधवोध गराउनु हो, बदला लिनु होइन । सजायको प्रयोजन सम्बन्धित व्यक्तिलाई भविष्यमा आफूलाई सुधार्ने अवसर दिनु हो, निजलाई समाप्त नै गरिदिने होइन । कसूरको प्रकृति र अपराध गर्नेको प्रवृत्ति तथा अवस्थाका आधारमा सजायको हद तोकिएको हो । न्यायकर्ताले सजायको तल्लो हद तोकैमा कानूनको उल्लंघन नै भएको मान्न मिल्दैन । माथिल्लो निकायलाई सजायको हद अमिल्दो लागेमा पुनरावेदन जिकीर रहेको अवस्थामा सो परिवर्तन हुन नसक्ने होइन । तर, प्रस्तुत विवादमा पुनरावेदन अदालतले प्रतिवादीहरूलाई तोकेको सजाय परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्था देखिएन ।

११. फौजदारी मुद्दामा दण्ड निर्धारण गर्दा विधायिकी कानूनले तोकिएको सीमाभित्र रही कसूरको प्रकृति र प्रतिवादीको उक्त कसूर अपराधमा रहेको दोषको मात्राअनुसार सजाय निर्धारण गरिन्छ ।

यो विशुद्ध न्यायिक स्वविवेकको विषय पनि हो । यस्तो स्वविवेकको प्रयोग गरी दण्ड निर्धारण गरेको विषयमा पुनरावेदन लाग्ने पनि होइन । त्यस्तै प्रतिवादी शान्ती सार्की वलीको घरमा पूर्व परिचित भएको कारण पीडित बस्न गएको र निज प्रतिवादी पीडितलाई बेच्ने कार्यमा अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भएको देखिए पनि भारतमा निज पीडितलाई लिई भएको भन्ने नदेखिई केवल बेचनको लागि प्रपञ्च मिलाई दिएको सम्म देखिएको अवस्थामा उक्त कसूरमा निजको भूमिका र संलग्नतालाई दृष्टिगत गरी अभियोग दावीबमोजिमको कसूर कायम नगरी कम कसूर कायम गरी सोहीबमोजिम सजाय भएकोलाई अन्यथा भन्न मिल्ने देखिएन ।

१२. तसर्थ उपरोक्त विवेचित आधार र कारणबाट प्रतिवादी दिलकुमारी ठकुरीलाई जीउ मास्ने बेच्ने (कार्य नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ४ को कसूर कायम गरी सोही ऐनको दफा ८(१) बमोजिम १० (दश) वर्ष कैद र प्रतिवादी शान्ती सार्की वलीलाई पनि सोही ऐन दफा ४ बमोजिमको कसूर कायम गरी सोही ऐनको दफा ८(४) बमोजिम ३(तीन) वर्ष ६ (छ) महिना कैद सजाय हुने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालतको तुल्सीपुरको मिति २०६६।१०।२६ को फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्‍छ । वादी तथा प्रतिवादी दुबैको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६९ साल साउन १७ गते रोज ४ शुभम्-
इजलास अधिकृत- कमलराज विष्ट

निर्णय नं.८९४९

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
संवत् २०६७ सालको स.फौ.नं.०६६-CR-०६२८, ०६२९
फैसला मिति: २०६९।६।२३।३

पुनरावेदक वादी: नेपाल इण्डोस्वेज बैंकको पत्रले
नेपाल सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं ९ घर भै काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं ४ महाराजगंज
बस्ने मधुसुदन पुरी समेत

पुनरावेदक प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महागरपालिका वडा नं. ३ महाराजगञ्ज
घर भै हाल कारागार कार्यालय नुवाकोटमा
कैदमा रहेका मधुसुदन पुरी

विरुद्ध

प्रत्यर्थी वादी: तत्कालीन नेपाल इण्डोस्वेज बैंक लि.
का कार्याकारी प्रमुख मार्क डुमेजको जाहेरीले
नेपाल सरकार

शुरु फैसला गर्ने:-

मा.न्या.श्री प्रकाशचन्द्र गजुरेल
पुनरावेदन फैसला गर्ने:-
मा.न्या.श्री लक्ष्मणमणि रिसाल
मा.न्या.श्री हरिबहादुर बस्नेत

■ कानूनमा निषेध गरेको कार्य अपराधिक कार्य हो । त्यस कार्यबाट परिणाम निस्केको हुनुपर्दछ र त्यसबाट निस्कने परिणाम कानूनले निषेध गरेको हुनुपर्दछ । अपराधिक मनसाय भन्नाले कुनै पनि अपराधिक कार्य गर्दा वा सो कार्य गर्ने सम्बन्धमा कर्ताले राखेको सोच अथवा विशेष मष्तिष्कीय अवस्थालाई बुझाउने ।

■ यो अपराधकर्ताको दोषपूर्ण मानसिक अवस्था (Guilty state of mind) हो । ठगी जस्तो फौजदारी कसूरमा मनसाय तत्वको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । कर्ताले आफूले गर्न लागेको कार्यको परिणाम के हुन्छ भन्ने कुरा पहिले नै देखेको सोचेको वा पूर्वजानकारी राख्नु पर्ने ।

(प्रकरण नं.६)

■ ठगी गरिएको रकमबाट आर्जित भनी अभियोग लागेपछि ठगी गरिएको रकम बाहेक अन्य रकमबाट ती सम्पत्ति आर्जन भएको देखाउने प्रमाण भार यस्तो जिकीर लिने प्रतिवादीमै रहने ।

(प्रकरण नं.८)

■ दसी प्रमाण अमूर्त भईकन पनि धेरै कुरा बोलिरहेका हुन्छन् । दसी सामानले अपराधलाई पुष्टि गर्ने मात्र नभई अपराधीहरूको परिचय पनि खुलाउने ।

(प्रकरण नं.९)

पुनरावेदक प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता विश्वकान्त मैनाली, विद्वान अधिवक्ताहरू बच्चुसिंह खड्का, तुल्सी सिखडा, सोमकान्त मैनाली, दीपक श्रेष्ठ र

सुधीरमान श्रेष्ठ तथा विद्वान वैतनिक
अधिवक्ता रामहरि शर्मा
प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता
सरोज गौतम

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- मुलुकी ऐन ठगीको १ र ४ नं.

फैसला

न्या.प्रकाश वस्ती: न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) को खण्ड (क) र (ख) बमोजिम पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६३।५।१ गतेको फैसलाउपर वादी प्रतिवादी दुवैको तर्फबाट यस अदालतमा मुद्दा दोहोर्‍याई हेरिपाऊँ भन्ने निवेदन परेकोमा निस्सा प्रदान भै निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार रहेको छ :-

हेरया छे, टुई नेपालीको नाममा दर्ता रहेको मार्क कार्पेट इन्डष्ट्रिज यस बैंकको ग्राहक नियमित गरिने बैंकिङ्ग कारोबारको सिलसिलामा मिति सन् १५-१२-१९९९ वि.स. २०५६।८।२६ गते उक्त ग्राहकको खाताबाट रु.४९,६०,०००।-(उनान्चासलाख साठीहजार) आन्तरिक स्थानान्तरण (INTERNAL TRANSFER) बाट बैंकको अर्का ग्राहक गोपालबहादुर गुरुङलाई भुक्तानी भएको थियो । र, सो रकम सोही मितिमा भिकिएको थियो । उक्त गोपालबहादुर गुरुङको खाता खोल्दा परिचयकर्तामा याक कार्पेटका नोर्वु छिरिड देखाइएको थियो । सोही दिन चेक नं.वि.०२०५०७ बाट रु.३,००,०००।- (तीन लाख) भुक्तानी भै गएको र सोही दिन रु.१३,१५,०००।-(तेह्रलाख पन्ध्र हजार) युनिभर्सल कार्डिड एण्ड वासिड इन्डष्ट्रिजको नाममा खिचेको चे.नं. ०२०५०२ बाट भुक्तानी गएको थियो । त्यसै गरी

सन् १६-१२-१९९९ अर्थात २०५१।१।१ गतेमा नेपाल ग्रीनलेज बैंक लि.मार्फत प्राप्त प्रेमबहादुर शाहीको नाममा मिति १५-१२-१९९९ मा खिचिएको चे.नं. ३०२०५१० बाट रु.९६,७५,०००।- (छयानब्बे लाख पचहत्तर हजार) भुक्तानी भै गएको थियो । त्यस्तै २०-१२-१९९९ मा खिचिएको चे.नं. डब्लु ०२०५०६ बाट रु.४३,००,०००।- (त्रिचालीस लाख) भुक्तानी भै गएको थियो । पछि मिति ०६-०१-२००० अर्थात २०५६ साल पुस ६ गते उक्त याक कार्पेट इण्डष्ट्रिजका अख्तियारप्राप्त नोर्वु छिरिडले उल्लिखित रकम आफूले नभिकेको भनी जानकारी गराएपछि के भएको रहेछ भनी हेर्दा उक्त कार्पेटका तर्फबाट चेकबुक पाऊँ भनी २०५६।८।२६ गते दर्खास्त पर्न आएको र सो दर्खास्तमा भएको हस्ताक्षर र दस्तखत नमूना कार्डको हस्ताक्षर नाङ्गो आँखाले हेर्दा भिडेकै देखिने हुँदा चेकबुक दिएको र त्यसरी नै चेकमा भिडने हस्ताक्षरको आधारमा उल्लिखित चेकहरूको भुक्तानी भएको रहेछ । हाल नोर्वु छिरिडको कथनअनुसार गोपालबहादुर गुरुङको परिचय चेक मागपत्र र माथि उल्लिखित चेकहरूसमेतका कुनै लिखतमा आफूले हस्ताक्षर नगरेको भनेबाट यसरी कीर्ते कागज पेश गरी बैंक ठगी गरेको देखिन आएकोले कारवाही गरिपाऊँ भन्ने नेपाल इण्डोस्वेज बैंकका कार्यकारी प्रमुख मार्क डुमेजले दिएको अपराधको सूचना ।

मैले याक कार्पेट इण्डष्ट्रिज खोलेको थिएँ । यस इण्डष्ट्रिजका प्रोपराइटर मेरो श्रीमती याङ्कस्की नेपाली हुन । उक्त इण्डष्ट्रिज ललितपुर सैवुमा छ । इण्डोस्वेज बैंकका खातावाला गोपालबहादुर गुरुङसँग मेरो चिनजान छैन । उक्त बैंकमा ठगी गरेको रकम निकाल्दा पेश गरिएका चेक कागजातहरूमा भएको हस्ताक्षर मेरो होइन । मेरो कार्पेटमा क्यासियरको काम मिडमा लामाले गर्दछन् ।

उनले बैंकमा आउने इस्टेटमेण्ट लिने जस्ता कार्यहरू गर्दछन् । अग्रिम भुक्तानी हुँदा २ करोड १४ लाख जति नेपाली रूपैयाँ भएकोले बैंकमा जम्मा गरेको थिएँ । सो रकममध्ये २ करोड ५ लाख ५० हजार रकम निकाली ठगी गरेको मलाई थाहा भएन । हाल मेरो खातामा ७ लाख जति बाँकी छ । बैंकले सहिछाप जाँच गरी भुक्तानी दिनुपर्ने थियो । यसमा बैंकका कर्मचारीको पनि संलग्नता हुनसक्छ । लोगो, प्याड सबै नक्कली तयार गरी बैंक ठगी गरेको हो । लोगो भएको खाली चेकसमेत साथै राखी पेश गरेको छु भन्ने समेत व्यहोराको नोर्वुछिरिड शेर्पाले अनुसन्धानका क्रममा गरेको बयान ।

नेपाली नागरिकता प्रमाणपत्र मिति २०३१।३।४ मा नं. ९१०९ को प्रेमबहादुर शाहीका नाममा जारी नभएको श्याम महर्जनका नाममा जारी भएको र पोष्ट वक्स नं. ४८७६ जावे थापा र पो.व.नं. ५७८२ जे.वी.श्रेष्ठका नाममा दर्ता भैरहेको भन्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौँ र गोश्वारा हुलाक कार्यालयबाट लेखिआएका पत्रहरू ।

म इण्डोस्वेज बैंकको क्यास डिपार्टमेण्टमा असिस्टेण्ट पदमा कार्यरत छु । क्लियरिङ शाखामा काम गर्छु । अन्य बैंकबाट आएका चेक र काम गरेको बैंकबाट बाहिर जाने चेकहरू खातामा क्रेडिट र डेबिट गरी पठाउने काम मेरो हो । नोर्वु छिरिडको नगद रूपैयाँ ठगी गरेको सम्बन्धमा मलाई केही थाहा छैन भन्ने इण्डोस्वेज बैंकका सरोज शाक्यले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

नेपाल इण्डोस्वेज बैंकमा नोर्वु छिरिडले करेन्ट खाता ००११२०६०१० खोल्दाका कागजात एवं गोपालबहादुर गुरुङ्गले सेभिङ्ग एकाउण्ट नं. १७९३१९० खोल्दाका कागजातहरू र सो खाता नं.बाट भुक्तानी भएका सक्कल चेकहरूसमेत

ईन्टरनल ट्रान्सफर पेपर तथा भौचरसमेतका कागजातहरू उपत्यका अपराध अनुसन्धान शाखाले नेपाल इण्डोस्वेज बैंकबाट माग गरेको तथा प्रेमबहादुर शाहीको ग्रीनलेज बैंक बानेश्वरमा करेन्ट खाता नं. १०२०५१००४१००१ खोल्दाका कागजात एवं कृष्ण राईका नाममा रहेको सेभिङ्ग खाता नं. १०२०३९०४१०२०१ मा रहेको बैंक स्टेटमेण्ट र खाता खोल्दा प्रस्तुत गरेका कागजातसमेत माग गरेको पत्र र उपरोक्त खाताको रकम रोक्कासमेत गर्न लेखिएको पत्र ।

डिसेम्बर १४ सन् १९९९ का दिन कार्पेट इण्डष्ट्रिजको लेटरप्याडमा चेक हराएकोले पुनः चेक पाऊँ भनी राजेश कार्कीलाई दिई पठाउनु भनी नोर्वु छिरिडले लेखेको पत्र प्राप्त भएपछि शुभरत्न शाक्यकोमा लगी स्पेसीमेन कार्ड र निवेदनमा भएको नोर्वु छिरिडको हस्ताक्षर ओ.के. गर्नुभयो । तत्पश्चात् अर्को चेकबुक इस्यू गरेको हो । याक कार्पेट इण्डष्ट्रिजमा कार्यरत मिडमा लोप्सान काम विशेषले बाहिर गएको हुनसक्ने र चेक दिँदा रिक्वीजिशन फर्म (Requisition form) खातावालालाई दिएको नदिएको रेकर्ड राख्ने व्यवस्था पनि नभएको हुँदा निवेदनको आधारमा हस्ताक्षर ओ.के. भएपछि चेकबुक दिएको हो । मेरो बैंक ठगीमा संलग्नता छैन भन्ने समेत व्यहोराको बैंकका सुपरभाइजर लक्ष्मी जोशीले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको कागज ।

बैंकमा रहेका खातावाला व्यक्तिहरूको एक खाताबाट अर्को खातामा एकाउण्ट ट्रान्सफर गर्ने प्रारम्भिक काम मैले गर्छु । खाता ट्रान्सफर गर्ने व्यक्तिको ब्यालेन्समा सहिछाप शुभरत्न शाक्य तथा राजेन्द्र बज्राचार्यले गर्नु हुन्छ । मेरो शुरु प्रोसेसिङ गर्ने कार्यमात्र हो । बोसहरूबाट यकीन गरेपछि मात्र ट्रान्सफर हुन्छ भन्ने समेत व्यहोराको सिनियर असिस्टेण्ट प्रमिला शाक्यले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको कागज ।

मेरो डिपार्टमेण्टमा मैले फाराममा उल्लिखित कागजातहरू चेक गरी रुजु गर्ने कार्यहरू गर्छु। बैंक ड्राफ्ट रुजु चेक गर्ने कार्य मेरो होइन भन्ने व्यहोराको इण्डोस्वेज बैंकका सिनियर म्यानेजर कमलबिक्रम सिंहले अनुसन्धानको क्रममा गरेको बयान।

म याक कार्पेटमा काम गर्छु। इण्डष्ट्रिजको नवीकरणसम्बन्धी काम समेत गर्छु। यती कार्पेट इण्डष्ट्रिजबाट कसले ठगी गरे कसले रूपैयाँ भिके थाहा भएन। मेरो सल्लग्नता छैन भन्ने केदारलाल अमात्यले गरी दिएको कागज।

म याक कार्पेट इण्डष्ट्रिजको प्रोप्राइटर हुँ। मेरो नेपाल इण्डोस्वेज बैंकको खाताबाट २ करोड ५ लाख ५० हजार कीर्ते कागजसमेत तयार गरी चेकबुक हराएको भनी अर्को चेकबुक लिई खाताबाट रूपैयाँ भिकी को कसले ठगी गरेका हुन्। समयमै बैंकले खबर गरी दिएको भए ठगी हुने थिएन होला भनी याडकीत नेपालीले गरेको कागज र मेरो काम कार्पेट निर्यात गर्ने हो। २ करोड ५ लाख ५० हजार ठगी भएकोमा मलाई थाहा छैन भन्ने याक कार्पेटका प्रोडक्सन ईन्चार्ज छिरिङ तोप्यालले गरेको कागज।

मेरो काम छिरिङ तोप्यालको आदेशबमोजिम गर्ने हो। इण्डोस्वेज बैंकमा रहेको नोर्वु छिरिङको रूपैयाँ ठगी गरी कसले भिके थाहा भएन भन्ने याक कार्पेट इण्डष्ट्रिजका तेन्जिङ नोर्साङले गरेको कागज।

नोर्वु छिरिङका विवादित चेकका दस्तखत कार्डहरू निवेदनमा भएका दस्तखत सक्कली चेकको दस्तखत लेटरप्याड स्टाम्प छाप समेत परीक्षण गर्न केन्द्रीय प्रहरी वैज्ञानिक प्रयोगशाला उपत्यका अपराध अनुसन्धान शाखामा पठाएको २०५६।१०।४ को पत्र मिसिल सामेल रहेको।

नोर्वु छिरिङको सक्कली हस्ताक्षर तथा चेकका फारामका विवादित हस्ताक्षरमा निजको भनिएका हस्ताक्षरहरू एवं याक कार्पेट इण्डष्ट्रिजका सक्कली रबर स्टाम्पमा भिन्नता भएको राजेश कार्कीले चेकबुक पाउँ भनी नोर्वु छिरिङको हस्ताक्षर भएका निवेदनमा राजेश कार्कीले हस्ताक्षर गरेको चेकबुक र हस्ताक्षरमा भिन्नता नभएको भन्ने समेत व्यहोराको प्रत्येक विवादग्रस्त चेक फर्म आदि परीक्षण गरी केन्द्रीय प्रहरी वैज्ञानिक प्रयोगशालाको २०५६।१०।५ को प्रतिवेदन।

२० जनवरी २००० को पत्रसाथ १४ डिसेम्बरमा चेक पाउँ भनी दिएको निवेदनलाई नोर्वु छिरिङलाई देखाउँदा मैले हस्ताक्षर देखाउँदा देखें। मैले हस्ताक्षर गरेको पत्र होइन भनी भनेका थिएनन्। नोर्वुले चेकबुक कलेक्ट गर्न मिडमा बाहेक राजेश कार्कीलाई दिएको चेकमा रिक्वीजिसन स्लेप थाइल्याण्डमा छापिएको हुँदा गलत हुन सक्छ भन्ने समेत व्यहोरा उल्लिखित भएको।

मधुसुदन पुरीको घर कोठाभित्रको अपराधको प्रमाणजन्य वस्तु तलासी लिने क्रममा दराज खोली हेर्दा सुनतोला १००, नेपाली रु.१०००।-, रु.५००।- नोटहरू रु.४२,२९,०००।- राजस्व अनुसन्धान विभाग, पुनरावेदन अदालतसमेतका लेटर प्याड, प्राडो गाडी र बल्लुमा घरजग्गा लिखतका तमसुक ७७ लाखमा खरीद गरिएको घरका चावीहरूसमेत भएको भन्ने ०५६।१०।११ गते भएको बरामदी मुचुल्का।

प्रतिवादी गोपालबहादुर गुरुङ्ग भन्ने, प्रेमबहादुर शाही भन्ने, विक्रम शाही भन्ने खिलबहादुर शाहीको तलासी लिँदा जिल्ला प्रशासन कार्यालय रौतहटबाट जारी भएको नं. १६७५।८४४ को खिलबहादुर शाहीको नाउँमा नागरिकता प्रमाणपत्र

विक्रम शाहका नाउँको परिचयपत्र फेला परी बरामद भएको बरामदी मुचुल्का ।

काठमाडौँ जिल्ला, काठमाडौँ महानगरपालिका वडा नं. ७ बस्ने जीवनकुमार श्रेष्ठको घरमा भाडामा बसेका प्रतिवादी महेश भण्डारीको कोठा तलासी गर्दा घर कम्पाउण्डमा मोटरसाइकल रहेको नेपाली रु.१०००।- र रु.५००।- दरका रु.१०,००,०००।- (दशलाख) नगदसमेत बरामद गरेको बरामदी मुचुल्का ।

प्रतिवादी बन्टी गिरीको तलासी गर्दा नेपाली रु.१,१०,०००।- (एकलाख दशहजार) फेला परेको सो रूपैयाँ इण्डोस्वेज बैंक ठगी गरी ल्याएको भन्ने बरामदी मुचुल्का ।

काठमाडौँ उपत्यकाभित्र रहेका स्वेदसी विदेशी बैंकहरूबाट विभिन्न व्यक्ति एवं संस्थाहरूको नाममा रहेको खाता नं. तथा हस्ताक्षरबाट कीर्ते कागजात तयार गरी ठगी गर्ने गिरोहको पत्ता लाउने सिलसिलामा नेपाल इण्डोस्वेज बैंकबाट २ करोड ५ लाख ५० हजार ठगी गर्ने मधुसुदन पुरी, महेश भण्डारी, बन्टी गिरी, खिलबहादुर शाहीलाई कब्जामा लिँदा बरामदी मुचुल्काअनुसारका सामानहरू बरामद गरी मुचुल्का गराएको र निजहरूले हिमालय बैंक ठमेलबाट ७१ लाख बराबर रकम ठगी गरेको, रा.बा.बैंक टंगालबाट ४ लाख ५० हजार बराबरको रकम ठगी गरेको, नेपाल बंगलादेश बैंक वानेश्वर शाखाबाट १८ लाख ८५ हजार ठगी गरेको, कृषि विकास बैंक चावहिल शाखाबाट जीवनकुमार श्रेष्ठको नाउँको २ लाखसमेत ठगी गरेको र सदाखुशी इन्टरप्राइजेजको नामबाट ३५ लाख बराबरको रकम ठगी गर्न लाग्दा सफल हुन नसकेको र ठगी गरेको रूपैयाँ घरजग्गा, गाडी, टी.भी., भी.सी.डी. समेतका सामान खरीद गरेका र ठगी गर्नेमा धुव पराजुली, बट्टीप्रसाद विडारीसमेत संलग्न रहेको खुल्न आएकोले

कानूनबमोजिम कारवाही गरिपाउँ भन्ने उपत्यका अपराध अनुसन्धान शाखाका प्रहरी नायव उपरीक्षक तेजबहादुर ढुंगानासमेतले दिएको प्रतिवेदन ।

सोनी सिडी थान-१, सोनी साउण्ड बक्स-१, ३४ ईञ्चको टी.भी. थान-१, सिडी रिमोट कन्ट्रोल-१, टीभीको रिमोट १ खिलबहादुर शाहीबाट बरामद भएको बरामदी मुचुल्का ।

जनवरी ७, २००० को नेपाल ग्रीनलेज बैंक लि.बाट खिलबहादुर भन्ने प्रेमबहादुर शाहीको एकाउण्ट नं.१०२०५१००४१००१ को खाताबाट नगद १,४८,७००।- प्राप्त भएको ।

हामीले बैंक ठगी गर्ने योजना बनाएमुताविक हिमालयन बैंक ठगी गर्ने उद्देश्यले मधुसुदन पुरीले एउटा चेक काटी बट्टी विडारीलाई दिएपछि बट्टी विडारीले हिमालयन बैंकमा गई २५ लाख ल्याएका हुन् । त्यसपछि आई.के.सिंहको फर्जी नाममा नेपाल एभरेष्ट बैंकमा खाता खोली हिमालयन बैंकबाट ४६ लाखको चेक काटी मधुसुदनले दिएपछि हिमालयन बैंकबाट रकम ट्रान्सफर गराई एभरेष्ट बैंकबाट ४६ लाख रूपैयाँ भिकी लगी मधुसुदन पुरीलाई दिएको हुँ । मलाई सोबापत रु.३०,०००।- दिएका थिए । धुव पराजुलीले १ लाख, बट्टी विडारीले ३५ लाख, महेश भण्डारीले १ लाख दिएका हुन् । बंगलादेश बैंक ठगी भए सम्बन्धमा मलाई थाहा छैन । महेश भण्डारीले कृषि विकास बैंकका चेकको फोटोकपी ल्याएपछि आवश्यक कागजात बनाई २ लाखको चेक काटी दिएपछि मैले चेक लिई कृषि विकास बैंक चावहिलमा गै २ लाख ल्याएपछि मधुसुदनले रु.१५,०००।- दिएका र बन्टी गिरीलाई समेत रु.१५,०००।- दिएका थिए । बाँकी रूपैयाँ मधुसुदनले लिएका थिए । इण्डोस्वेज बैंकमा रहेको याक कार्पेटको चेकको फोटोकपी महेश भण्डारीले मधुसुदन पुरीलाई दिएपछि दुवै जना

मिली आवश्यक कागजात तयार गरेपछि १५ डिसेम्बर १९९९ मा दिई तीन लाखको चेक काटी नक्कली सहिछाप मधुसुदनले गरी बन्टी गिरीलाई साट्न दिएपछि निजले सो चेक साटी लिएर आएपछि मधुसुदनलाई दिए । त्यसपछि १३ लाख १५ हजारको चेक काटी महेश भण्डारीलाई मधुसुदनले दिएपछि चेक साटी ल्याई मैले र बन्टी विडारी भै नक्कली नाम प्रेमबहादुर शाही र गोपालबहादुर गुरुङको नाममा दुईवटा कीर्ते नागरिकता तयार गरी राखेको थियो, सोहीमध्ये प्रेमबहादुर शाही बनी सोही दिन ग्रीनलेज बैंकमा खाता खोली इण्डोस्वेज बैंकबाट याक कार्पेटको खाताबाट ९६ लाख ७५ हजार रकम ट्रान्सफर गरी प्रेमबहादुर शाहीको नामको दस्तखत गरी निकालेको हुँ । १५ डिसेम्बर १९९९ कै दिन मेरो नाम गोपालबहादुर गुरुङ भनी इण्डोस्वेज बैंकमा खाता खोली इण्डोस्वेज बैंकमा रहेको याक कार्पेटको खाताबाट ४९ लाख ६० हजार ट्रान्सफर गरी सोही दिन भिकेको हुँ । २० डिसेम्बर १९९९ का दिन पुनः ग्रीनलेज बैंकमा गई नक्कली नाम प्रेमबहादुर शाही भनी खोलेको खातामा याक कार्पेटको इण्डोस्वेज बैंकमा रहेको खाताबाट ४३ लाख ट्रान्सफर गरी मैले नै सही गरी निकालेको हुँ ।

यसरी हामी सबै जना भई नेपाल इण्डोस्वेज बैंकबाट ठगी गरी ल्याएको जम्मा २ करोड ५ लाखमध्ये मधुसुदनले लिई महेश भण्डारीलाई रुं १५,४५,०००/- नगद तथा जिन्सीसमेत गरी दिएको मलाई ४ लाख ८ हजार बराबरको रकम दिएको बन्टी गिरीलाई १ लाख ५० हजार र बन्टी विडारीलाई १४ लाख धुव पराजुलीलाई ८५,०००/- दिएका हुन् । मैले लिएको रकममध्येबाट वरामद भै आएको टी.भी.समेत १,६७,०००/- मा खरीद गरेको हुँ । अरु रकम मासी यो मेरो फोटो बन्टी विडारीलाई

दिएको थिएगर्छ । निजले नागरिकता कीर्ते बनाई दिएका र नागरिकताको प्रमाणपत्र राखी खाता खोलेको हुँ । सक्कल प्रति बन्टी विडारीसँग थियो । मिति १५ डिसेम्बर १९९९ भएको इण्डोस्वेज बैंकमा पेश भएको चेकको राजेश कार्कीको हस्ताक्षर महेश भण्डारीको हुनुपर्दछ । नागरिकताको हस्ताक्षरसहित मेरो हो । खाता खोल्दा पहिले कार्डको अक्षर बन्टी विडारीको र हस्ताक्षर मेरो हो । ग्रीण्डलेज बैंकमा खाता खोल्दा लेखिएका कार्डका अक्षर मधुसुदन पुरीको र हस्ताक्षर मेरो हो भन्ने समेत व्यहोराको गोपालबहादुर गुरुङ, प्रेमबहादुर शाही, विक्रम शाह समेत भन्ने प्रतिवादी खिलबहादुर शाहीको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

मधुसुदन पुरी मेरो मामा नाता पर्ने हुन् । निजहरूले कहिँबाट कसैको चेकको फोटोकपी उपलब्ध गराई नयाँ चेकबुकको लागि निवेदन दिए । नयाँ चेक लिई मधुसुदन पुरीले चेकमा हस्ताक्षर गरी रूपैयाँ निकाल्दा रहेछन् । यस्तैमा कृषि विकास बैंकमा जीवनकुमार श्रेष्ठका नाउँको नयाँ चेकबुक बैंकबाट लिई मधुसुदनले २ लाखको चेक काटी खिलबहादुर शाही र म गएपछि निजले मलाई रु.१५,०००/- दिएका हुन् । त्यसपछि महेश भण्डारी र मधुसुदन पुरीले याक कार्पेटका नोर्वु छिरिडको सही छाप भएको चेक प्राप्त भएपछि नयाँ चेकका लागि कीर्ते दस्तखत गरी फर्जी कागज तयार गरी महेश भण्डारीले नयाँ चेक ल्याएछन् । १५ डिसेम्बर १९९९ मा मधुसुदनले ३ लाखको चेक काटी सहिछाप गरी मलाई साट्न पठाएकोले पछि मैले साटी ल्याई मधुसुदन पुरीलाई दिएको हुँ । पुनः सोही दिन १३ लाख १५ हजारको चेक काटी महेश भण्डारीलाई साट्न दिएँ । सोही दिन खिलबहादुरले प्रेमबहादुर शाहीको नामबाट ग्रीण्डलेज बैंकमा खाता खोले इण्डोस्वेज बैंकमा उक्त याक कार्पेटको खाताबाट

९६ लाख रकम ट्रान्सफर गरी ३ दिनपछि भिकेको हो । १५ डिसेम्बर १९९९ का दिन खिलबहादुर शाहीको नाम गोपालबहादुर गुरुङ बनाई याक कार्पेटको खाताबाट ४९ लाख ६० हजार ट्रान्सफर गरी त्यही दिन भिकेका हुन् । २० डिसेम्बर १९९९ का दिन पुनः ग्रीनलेज बैंकमा रहेको प्रेमबहादुर शाहीको नामको खातामा ४३ लाख इण्डोस्वेज बैंकको याक कार्पेटको खाताबाट भिकेको पैसामध्ये मलाई १,५०,०००/- दिएका हुन् भन्ने व्यहोराको वन्टी गिरीको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

मेरो ज्वाइँ नाताका मधुसुदन पुरी र मेरो सल्लाहअनुसार कुनै पनि बैंकको खाताको सहिछाप भएको चेकको फोटोकपी ल्याई दिएपछि बैंकबाट रूपैयाँ भिकौंला भनेको हुँदा मैले विश्वासमणि आचार्यलाई एउटा सहिछाप भएको चेकको फोटोकपी उपलब्ध गराई दिनु भनेकोले निजले रेन्वो कलर ल्यावको खाताको चेकको फोटोकपी ल्याई मधुसुदन पुरीलाई दिए । सो चेकबाट हस्ताक्षर मिलाई चेक हराएकोले नयाँ चेक उपलब्ध गराई पाऊँ भनी लेखी मधुसुदन पुरीले दिएपछि मैले नयाँ चेकबुक ल्याइदिएँ । यसरी राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक टंगाल शाखाबाट ल्याएको चेकबाट २ लाख रूपैयाँ चेक काटी बढी विडारीलाई साट्न दिए । पुनः २ लाख रूपैयाँको चेक काटी भोलिपल्ट पठाएपछि बढी विडारीले ल्याई दिएँ । सोवापत मलाई रु.२५,०००/- बढी विडारीलाई २ लाख आफूले १ लाख २५ हजार राखेका थिए । त्यसपछि ध्रुव पराजुलीले एक चेकको फोटोकपी मलाई दिनु भएको छ । सो एपोलो मेनपावरको हो । सो काम गर्नु पर्दछ भनी मधुसुदन पुरीले भनेकोले सो कार्यमा ध्रुव पराजुली, बढी विडारी, खिलबहादुर शाही, मधुसुदन पुरी र म भई ७१ लाख ६७ हजार निकाल्न सफल भएपछि मलाई १ लाख, ध्रुवलाई १ लाख, खिलबहादुरलाई

३० हजार र बढीलाई ३५,००,०००/- दिएका थिए । कृषि विकास बैंकमा खाता रहेको मेरो घरधनी जीवन श्रेष्ठले मधुसुदनसँग सापटी लिएको रूपैया चुक्ता गर्न ६० हजारको चेक काटी दिएका थिए । सो चेकको फोटोकपी राख्नु भएको रहेछ । पछि त्यही फोटोकपीबाट अरु बैंक ठगी गर्दाको प्रक्रिया अपनाई चेकबुक लिई २ लाख निकाल्नु भएछ । सो रूपैयाँ मेरो घरधनीकै भएपछि जम्मा गरी दिएँ । मेरो घरधनी जीवनकुमार श्रेष्ठको अफिसमा याक कार्पेटको चेकआएपछि राजु पराजुली चेक साट्न इण्डोस्वेज बैंक जान लाग्दा निजसँग चेकको फोटोकपी लिई मधुसुदनलाई दिएँ । त्यसपछि याक कार्पेटको प्याड हेर्न घरेलु उद्योग अफिसमा गै प्याडको फोटोकपी ल्याई वानेश्वर स्थित स्कीन प्रिन्टमा गई अर्डर गरी फर्किएपछि प्याड तयार भएपछि मधुसुदनलाई दिएँ । त्यसपछि निजले नयाँ चेकबुक लिनका लागि नोर्वु छिरिङको हस्ताक्षर गरी निवेदन दिएपछि मधुसुदन पुरी, बढी विडारी, ध्रुव पराजुली, खिलबहादुर शाही र वन्टी गिरीसमेतको सल्लाहअनुसार १५ डिसेम्बर १९९९ मा ३ लाखको चेक काटी मधुसुदनले वन्टी गिरीलाई साट्न दिएपछि निजले चेक साटी ल्याए । सोही दिन १३ लाख १५ हजारको चेक साट्न दिएपछि वन्टीलाई लिई गै चेक साटी मधुलाई दिएको हुँ । खिलबहादुर शाहीको नाम ढाँटी प्रेमबहादुर शाहीको नेपाल ग्रीनलेज बैंकमा खाता खोली ९६ लाख रकमसमेत ट्रान्सफर गरी ३ दिनपछि भिकी यो यसरी इण्डोस्वेज बैंकबाट पटक-पटक गरी ठगी गरेको निकालेको रकमबाट मधुसुदन पुरीले मलाई १२ लाख ६० हजार नगद र २ लाख ८५ हजारको सुजुकी मोटरसाइकल दिएको हो । ठगी कार्यमा ध्रुव पराजुली, बढी विडारी, वन्टी गिरी, खिलबहादुर शाही मधुसुदन पुरी र मेरो प्रमुख हात छ । बैंकमा म नगएकोले बैंकका कर्मचारीको

मिलेमतो छ छैन मलाई थाहा छैन भन्ने व्यहोराको महेश भण्डारीको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

मैले बैंक ठगी गरी रूपैयाँ निकाल्न पटक-पटक महेश भण्डारीसँग छलफल गर्दा बैंकको फोटोकपी ल्याउने र बैंक ठगी गर्ने सल्लाह गरेपछि महेश भण्डारीले रा.बा.बैंक टंगाल शाखाको रामेश्वरप्रसाद अर्यालको खाता नं. र सहिछाप भएको चेकको फोटोकपी ल्याई मलाई दिएपछि सो चेकको दस्तखत हेरी नमूना दस्तखत गरी चेकबुक हराएकोले नयाँ उपलब्ध गराई पाऊँ भनी निवेदन लेखी गई महेश भण्डारीलाई पठाई चेकबुक लिई खातामा भएको रकमको स्टेटमेण्ट माग गरी ल्याई नयाँ चेकबुकबाट २ लाखको चेक काटी महेश भण्डारीको फर्ममा काम गर्ने बद्री विडारीलाई चेक साट्न लगाई पुनः २ लाख ५० हजारको चेक काटी ल्याएपछि मैले २ लाख २५ हजार, महेश भण्डारीले २५००० र २ लाख बद्री विडारीलाई दिएको हो । त्यसपछि हिमालयन बैंकका एपोलो मेनपावरको चेकको फोटोकपी अर्का वकील ध्रुवप्रसाद पराजुलीले ल्याई दिएपछि ठगी गर्न सफल भएमा आएको रकम बाँडी खाउँला भनी मैले नक्कली सही गरी नयाँ चेकबुक स्टेटमेण्टसमेत लिई विभिन्न पटक चेक साट्न बद्री विडारीलाई पठाई ७१ लाख ६७ हजार रूपैयाँ ल्याई मलाई दिएपछि ध्रुव पराजुलीलाई १ लाख, महेश भण्डारीलाई १ लाख, खिलबहादुरलाई ३० हजार, बद्री विडारीलाई ३५ लाख दिएको र बाँकी आफूले लिएको हुँ । त्यस्तै बंगलादेश बैंकबाट पनि आफ्नो चेकबुक हरायो भनी निवेदन गरी नक्कली जस्तो सहिछाप गरी १८ लाख ७५ हजार निकाली आफूले लिएको हुँ । त्यस्तै कृषि विकास बैंक चावहिलबाट जीवनकुमार श्रेष्ठको चेकको फोटोकपी लिई चेक

लिई २ लाख भिकेको र खिलबहादुरलाई रु.१५,०००।- बन्टी गिरीलाई रु.१५,०००।- दिएँ । त्यसपछि याक कार्पेटको नामको चेक महेश भण्डारीको घरधनी जीवनकुमार श्रेष्ठकोमा आएकोमा सोको फोटोकपी लिई प्याडसमेत चेकबुक लिएर नोर्वु छिरिडको नक्कली हस्ताक्षर गरी चेकबुक लिई विभिन्न मितिमा रकम निकाली खिलबहादुर शाहीको नाम ढाँटी प्रेमबहादुर शाहीको नामबाट नेपाल ग्रीनलेज बैंक वानेश्वरमा खाता खोली इण्डोस्वेज बैंकबाट याक कार्पेटको खाताको रकम ट्रान्सफर गरी भिकेको हो । त्यस्तै खिलबहादुर शाहीले गोपालबहादुर गुरुङ्ग बनी नेपाल इण्डोस्वेज बैंकमा खाता खोली विभिन्न मितिमा रकम ट्रान्सफर गर्दै भिकेको कार्य गरेको हो । नेपाल इण्डोस्वेज बैंक दरबारमार्गबाट पटक-पटक गरी याक कार्पेटको खाताबाट कीर्ते दस्तखत गरी निकालेको रकममध्ये प्रतिवादी महेश भण्डारीलाई नगद रु.१२ लाख ६० हजार र २ लाख ८५ हजारको मोटरसाइकल, खिलबहादुर शाहीलाई नगद १ लाख ५० हजार र सुन गहना २ लाख ५८ हजारको खरीद गरी दिएको हुँ । बन्टी गिरीलाई पटक-पटक गरी १ लाख ५० हजार नगद दिएको, ध्रुव पराजुलीलाई ८५ हजार, बद्री विडारीलाई १४ लाख दिएको हुँ । म बैंकमा भजाउन लिन नगएकोले बैंक कर्मचारीको मिलमतो थियो थिएन थाहा छैन । अरु बैंक ठगीको रूपैयाँ खाई मासी सकियो र इण्डोस्वेज बैंक ठगी गर्दाको मेरो भागमा परेको रु.६९,१२,०००।- रकम मेरो श्रीमती विमला रूपाखेतीको नाममा खरीद गरेको ७७ लाखको घरजग्गा, बरामद भएको गाडी रु.२८ लाख २० हजारको गाडी र बरामद भै आएको ४२ लाख २९ हजारसमेत सोही ठगी गरी घरमै राखेको मध्येको हो । मैले चेक टिस्यु पेपरको सहायताले सहिछाप गरेको हो । गोपालबहादुर

गुरुङ्गको नामको नेपाल इण्डोस्वेज बैंकमा खाता खोली नोर्वु छिरिडको दस्तखत मैले गरेको हो । चेकबुक लिने राजेश कार्कीको दस्तखत महेश भण्डारीले गरेको हो । प्रेमबहादुर शाहीको नामबाट खिलबहादुर शाहीले नेपाल इण्डोस्वेज बैंकमा खाता खोल्दा परिचय गराउने कृष्ण राईको दस्तखत मैले गरेको हुँ । नेपाल बंगलादेश बैंकबाट निकालेको रूपैयाँ आफैले सही विगारी निकाली बैंकमाथि काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा मुद्दा दिएको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको मधुसुदन पुरीले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

मैले तलका स्टाफले गरेर ल्याएको कागजात ठीक छ छैन हेरी ओ.के.गरी सिनियर अफिसर राजेन्द्रलाल बज्राचार्यकोमा पेश गर्ने गर्दछु । त्यहाँ ओ.के.भएपछि चेक भुक्तानी हुन्छ । नोर्वु छिरिडको दस्तखत गरी दिएको निवेदनमा भएको हस्ताक्षर र बैंकमा रहेको स्पेसीमेन कार्डको दस्तखत नाङ्गो आँखाले हेर्दा उस्तै मानेर ओ.के.गरेको हुँ । ट्रेस गरेको थाहा भएन । अन्य भुक्तानी भएको चेकको दस्तखत राजेन्द्रलाल बज्राचार्यले भेरीफाई गरी ओ.के.गर्नु भएको हो बैंक ठगी हुने कार्य मैले गरेको छैन भन्ने व्यहोराको शुभरत्न शाक्यले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको बयान ।

नोर्वु छिरिडको नामबाट हस्ताक्षर गरी रकम निकालेको चेकहरूमध्ये शुभरत्न शाक्यले ओ.के.गरेको हो । आन्तरिक स्थानान्तरणमा भएको हस्ताक्षर हेरी मैले मात्र पास गरी दिएको हुँ । नाङ्गो आँखाले हेर्दा हस्ताक्षर मिलेकोले र ट्रेस गरेकोले सहिछाप उस्तै लागेकोले ओ.के. गरेको हो भन्ने व्यहोराको अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष राजेन्द्रलाल बज्राचार्यले गरेको कागज ।

मेरो याक कार्पेटको इण्डोस्वेज बैंकमा रहेको खाताबाट २ करोड ५ लाख ५० हजार ठगी

निकालेको बैंकमा भएको दस्तखत मेरो होइन । मेरो दस्तखत कीर्ते गरी ठगी गर्ने मधुसुदन पुरी, महेश भण्डारी, वन्टी गिरी, खिलबहादुर शाही, ध्रुव पराजुली, बट्टी विडारीसमेतलाई कडा कारवाही होस् भन्ने समेत व्यहोराको नोर्वु छिरिडको कागज ।

प्रतिवादीहरूबाट बरामद भएका वस्तुहरूमध्येका सामानहरूको मूल्याङ्कन भै मुचुल्कासमेत मिसिल सामेल रहेको ।

रकम स्थानान्तरण गर्ने र सहिछाप भिडाउने कार्य मैले नगर्ने हुँदा बैंक ठगी गर्ने प्रतिवादीहरूलाई कडा कारवाही गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको विजयबहादुर श्रेष्ठले गरेको कागज ।

नेपाल इण्डोस्वेज बैंक लि.मा रहेको याक कार्पेटका नोर्वु छिरिड लामाको करेण्ट खाता नं. ००११२०६०१० को बैंक खातामा याक कार्पेट इण्डिष्ट्रिजको उत्पादनबाट अग्रिम भुक्तानी भै जम्मा हुन गएको रकममध्ये रु.२,०५,५०,०००।- (दुईकरोड पाँचलाख पचास हजार) रूपैयाँ प्रतिवादीहरूले नयाँ चेक प्राप्त गरी नोर्वु छिरिडको कीर्ते हस्ताक्षर ट्रेस गरी प्राप्त गरी विभिन्न भूट्टा कागजातहरू तयार गरी खाता खोली आ-आफ्ना नाममा चेक साटी रूपैयाँ भिकी बैंक ठगी गरेको हुँदा प्रतिवादीहरू मधुसुदन पुरी, महेश भण्डारी, वन्टी गिरी खिलबहादुर शाही, ध्रुव पराजुली, बट्टीप्रसाद विडारीसमेत उपर मुलुकी ऐन ठगीको महलको १ नं.को कसूर अपराधमा सोही महलको ४ नं.अनुसार हदैसम्म सजायको मागदावी र नोर्वु छिरिडको दस्तखत चेक राजु खनालले दिएको भनी जीवन श्रेष्ठले गरेको कागजबाट देखिँदा तथा प्रतिवादी मधुसुदन पुरीको श्रीमती विमला रूपाखेती (पुरी) को नाममा ठगी गरी ल्याएको नगदबाट घरजग्गा र जीप खरीद गरेको देखिँदा ठगी गर्नेलाई मद्दत दिने राजु खनाल र विमला

पुरीउपर ठगीको महलको १ नं. र ५ नं. को कसूरमा ५ नं. अनुसार ठगी गर्नेलाई हुने सरह ४ नं. अनुसार सजायको मागदावी गरिएको छ। निजहरूबाट बरामद हुन आएका नगद, जिन्सी, प्राडो जीप, रूपैया तथा ठगी गरी खरीद गरेको घरजग्गाको मूल्य रु.१,७३,०४,७००।- नगद बराबरको जिन्सी सामानहरू नेपाल इण्डोस्वेज बैंक लि.लाई सोही महलको ४ नं. अनुसार दिलाई भराई ठगी गर्ने प्रतिवादीहरूबाट बरामद हुन नआएको नपुग विगो रु.३२,३५,३००।- प्रतिवादीहरूबाट बैंकलाई दिलाई भराई पाऊँ। बैंक ठगिएको र सुरक्षाको दृष्टिकोणसमेतलाई ध्यानमा राख्दा प्राडो जीप, मोटरसाइकलसमेतको बैंक ठगी गरी प्रतिवादीले आर्जन गरेको घरमा तत्काल इण्डोस्वेज बैंकको निवेदन परेमा कानूनबमोजिम दिलाई भराई पाऊँ फरार रहेका प्रतिवादीहरू ध्रुव पराजुली, बद्रीप्रसाद विडारी, राजु खनाल, विमला पुरीको नाउँमा कानूनबमोजिम म्याद जारी गरी कारवाही गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको अभियोग पत्र।

बरामद भएको दुवै नागरिकतामा भएको फोटो मेरो हो र प्रहरीले मबाट बरामद गरेको हो। मैले बद्री विडारीलाई लाइसेन्स बनाउन भनी रु.५,०००।- समेत दिएको थिएँ। मेरो फोटो टाँसी अर्काको नागरिकता कसले बनाए थाहा छैन मैले बनाएको होइन र नागरिकतामा भएको सही मेरो होइन। इण्डोस्वेज बैंकमा र ग्रीनलेज बैंकमा खाता खोल्दा गोपालबहादुर गुरुङ्ग र प्रेमबहादुर शाहीको फाराम र त्यसमा भएको फोटो देखेँ सो फोटो मैले बद्री विडारीलाई मोटरसाइकलको लाइसेन्स बनाउन दिएको फोटो हो। फाराममा भएको सहिछाप मेरो होइन। मैले खाता खोलेको छैन। मेरो फोटो टाँसी अर्काको नामबाट खाता खोलेका रहेछन्। मलाई

थाहा छैन। मैले बैंकको रकम ठगी गरी भिकी आएको छैन भन्ने खिलबहादुर शाहीले अदालतमा आई गरेको बयान।

मैले बैंक ठगी गरेको छैन। बरामद भएको सुन मेरो श्रीमतीको पेवाबाट खरीद गरी राखेको हो। बरामद भएको रकम र प्राडो पैतृक सम्पत्ति बेचेर आएको रकम र त्यसबाट खरीद गरेको हो। घर श्रीमतीको आमाको पैतृक सम्पत्तिबाट प्राप्त पैसासमेतबाट नन्दबहादुर पाण्डेबाट आर्थिक कारोबार मिलाउन खरीद गरेको भन्ने सुनेको हो। बरामद भएको विभिन्न अफिसको प्याड मेरो साथबाट बरामद भएको होइन। मैले बैंक ठगी गरेको छैन भनी मधुसुदन पुरीले अदालतमा आई गरेको बयान।

बरामदको रु.१०,००,०००।- रूपैयाँ मेरो हेतौडाको घर बिक्री गर्ने विष्णुप्रसाद नेपालसँग बैना गरी लिएको रकम हो। मोटरसाइकल पनि सोही रकमबाट किनेको हो। मैले बैंक ठगी गरेको र रूपैयाँ लिएको छैन भन्ने प्र.महेश भण्डारीले अदालतमा गरेको बयान।

बरामदको रु.१,००,०००।- मेरो रकम हो। आमाले मलाई मोटरसाइकल किन्न दिएको हो। रकम रु.१,५०,०००।- प्रहरीले बरामद गरेकोमा रु.१,१०,०००।- मात्र देखाएको छ। आमाले मलाई रु.२,००,०००।- दिनु भएको थियो। रु.५०,०००।- मोटरसाइकल बुकिङ्ग गर्न दिएको हुँ। मैले कुनै बैंकमा खाता खोलेको छैन र बैंक ठगी गरेको र ठगीको रूपैया खाएको पनि छैन भन्ने समेत व्यहोराको बन्टी गिरीको अदालतमा भएको बयान।

म ब्राइटर केमिकल्समा काम गर्थेँ। याक कार्पेटलाईसमेत कार्पेट धुलाईका लागि केमिकल्स आपूर्ति गर्ने सिलसिलामा म त्यहाँ सामान आपूर्ति गर्ने हुँदा सामान आपूर्ति गर्नका लागि अर्डर लिन

जान्थे । प्रतिवादी महेश भण्डारी ब्राइटर केमिकल्स रहेकै भवनमा डेरा गरी बस्ने हुँदा निजसँग सामान्य चिनजान थियो । उनीहरूले इण्डोस्वेज बैंक ठगी गरेको कुरा पत्रपत्रिकाबाट सुनेको हुँ । म ब्राइटरका जीवन श्रेष्ठले लिए अराएको काम गर्थे । याक कार्पेटलाई सफ्लाई गरेको केमिकल्सको भुक्तानी एक डेढ महिनामा हुने गर्दथ्यो । भुक्तानीको रकम उठाउन जाने गर्थे । मिति २०५६।०१।१७ गतेका दिन रु.११,३२५।- को चेक लिन भैँसेपाटी स्थित कार्यालयमा गएको थिएँ । त्यो चेक लिएर जीवन श्रेष्ठको घरमा आएँ । त्यो घरमा २३ जना नचिनेका मानिसहरू थिए । त्यसपछि चेक त्यहीं छोडी म गोदाममा काम गर्न गएँ । काम सकेर आएपछि दरवार मार्ग गएर चेक साटेर ल्याएँ । महेश भण्डारीलाई चेकको फोटोकपी गरेर मैले दिएको होइन । मैले त्यो केमिकल्समा काम छाडेर भन्ने समेत व्यहोराको अदालतबाट जारी भएको म्यादमा हाजीर भएका प्रतिवादी राजु खनालले गरेको बयान ।

प्रतिवादी राजु खनाललाई रु.१०,००,०००।- नगद धरौटी जमानी दिए तारिखमा राख्नु र दिन नसके थुनामा पठाई दिनू भन्ने मिति २०५७।०४।१० गतेको शुरु अदालतको आदेश ।

जाहेरवाला, प्रहरीमा कागज गर्ने व्यक्ति, बरामदी मुचुल्काका व्यक्तिहरूलाई दिन किटान गरी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमार्फत् उपस्थित गराउनु भनी जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा लेखी पठाई सोही दिन प्रतिवादीहरूका साक्षी बुझी पेश गर्नु भन्ने मिति २०५८।०६।२५ मा आदेश भै आदेशअनुसारको कार्य सम्पन्न भै वकपत्र मिसिल सामेल रहेको ।

प्रतिवादीमध्येका वद्री विडारीको नाउँमा शुरु अदालतबाट जारी भएको समाह्वान म्याद मिति २०५६।१२।२६ मा निजको घर दैलामा टाँस भै

निजले सो म्यादमा हाजीर नभै म्याद गुजारी बसेको । त्यस्तै अर्का प्रतिवादी विमला रूपाखेती पुरीका नाउँमा जारी भएको २०५७।५।७ गतेको तामेली म्याद हातैमा बुझी म्यादभित्र हाजीर नभै बसेको र प्र. ध्रुव पराजुलीका नाउँमा जारी भै तामेल भएको शुरु म्याद घरदैलामा टाँस भएकोमा हाजीर नभै म्याद गुजारी बसेको ।

ठगी गरी ल्याएको रकम बाँडी खाएको कार्यमा निजको सँलग्नता रहेको भन्ने कुरा पुष्टि हुन नआएकोले सबूदको अभावमा आरोपित कसूरबाट प्रतिवादी राजु खनालले सफाई पाउने ठहर्छ । प्रतिवादी विमला रूपाखेती पुरीको हकमा विचार गर्दा निजले शुरु म्यादै गुजारी बसेको देखिँदा अभियोग दावीलाई स्वीकार गरेको मान्नुपर्ने र निजको ठगी कार्यमा प्रत्यक्ष सरोकार नभए पनि ठगी गरेको रकमबाट निजले सुनका गरगहना र जग्गाहरू खरीद गरेको देखिँदा ठगीको ५ नं. बमोजिम मतियार देखिएको हुँदा कसूरको प्रकृतिअनुसार निजलाई ठगीको ५ र ४ नं. बमोजिम तजवीजी कैद १ वर्ष र रु.५,०००।- जरिवाना हुने ठहर्छ ।

माथि विवेचित प्रमाणबाट प्रतिवादीहरू मधुसुदन पुरी, महेश भण्डारी, गोपालबहादुर गुरुङ्ग-प्रेमबहादुर शाही भन्ने खिलबहादुर शाही, बन्टी गिरी, ध्रुव पराजुली, वद्री विडारीले इण्डोस्वेज बैंकका सेवाग्राही याक कार्पेटको खातामा रहेको रु.२ करोड ५ लाख ५० हजार र खातावालाको कीर्त दस्तखत गरी नयाँ चेकबुक लिई सो चेकमा कीर्त सहिछाप दस्तखत गरी ठगी गरेको हुँदा प्रतिवादीहरूलाई ठगीको ५ नं. ले कसूरको मात्राअनुसार जनही कैद ४ वर्ष ६ महिना हुन्छ । जरिवानाको हकमा प्रतिवादीहरूले ठगी गरेको विगो दामासाहीका दरले खाएको मान्नुपर्ने हुँदा विगो रु.२,०५,५०,०००।- को दामासाहीले हुन आउने रु.३४,२५,०००।- जनही

प्रतिवादीहरूलाई जरीवाना हुने ठहर्छ । प्रतिवादीहरूबाट बरामद हुन आएको जिन्सी, प्राडो जीप, ठगीको रूपैयाँबाट खरीद गरेको घरजग्गा नेपाल इण्डोस्वेज बैंकलाई दिलाई नपुग हुन आउने विगो रु.३२,३५,३००।- प्रतिवादीबाट बैंकलाई दिलाई भराई पाउने ठहर्छ भन्ने शुरु काठमाडौँ जिल्ला अदालतबाट मिति २०६९।२।७ मा भएको फैसला ।

प्रतिवादीहरूले अदालतमा आई बयान गर्दा कसूरमा इन्कार रही बयान गरे तापनि अनुसन्धानकर्तासमक्ष कसूरमा साविती भै बयान गरेका छन् । प्रतिवादीहरूको सो साविती बयान चेक गरिपाऊँ भनी दिइएको निवेदनमा उल्लिखित स्ट्याम्प प्याड र खातावालाको नक्कली सहीसँग नभिड्ने भन्ने केन्द्रीय प्रहरी वैज्ञानिक प्रयोगशालाको राय र प्रेमबहादुर शाही भन्ने व्यक्तिको नाममा खोलिएको खातासमेतबाट पुष्टि भैरहेको पाइन्छ । यस्तो हुँदाहुँदै पनि अनुसन्धानकर्तासमक्ष केवल अभियुक्तहरूलाई जवरजस्ती मुखसाविती गराएकोमात्र आधारमा मसमेतलाई शुरु अदालतबाट प्रस्तुत मुद्दामा अत्यन्त हचुवापूर्ण ढंगले कसूरदार ठहर गरिएको शुरु अदालतको त्रुटिपूर्ण फैसला उल्टी गरी अभियोग मागदावीबाट सफाई दिने गरी इन्साफ पाऊँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादी बन्टी गिरीको पुनरावेदन पत्र ।

मलाई प्रमाणगत आधारमा कसूरदार ठहर गर्न मिल्ने होइन । कानूनी, सैद्धान्तिक एवं प्रामाणिक विश्लेषणका आधारमा समग्र मुद्दा नै खारेज भई मैले सफाई पाउनु पर्छ । मिसिल सँलग्न कागजातहरूको न्यायिक मूल्याङ्कन नै नगरी भएको शुरु फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त शुरु फैसला बदर गरीपाऊँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादी मधुसुदन पुरीको पुनरावेदन पत्र ।

शुरु अदालतको मप्रति पूर्वाग्रही भई गरेको शुरु फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त फैसला बदर गरी मेरो पुनरावेदन जिकीरअनुसार इन्साफ पाऊँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादी खिलबहादुर शाहीको पुनरावेदन पत्र ।

शुरु अदालतले प्रतिवादीहरूलाई विगोबमोजिम जरीवाना गर्दा दामासाहीले नगरी जनही विगो बराबरको अलग-अलग जरीवाना गर्नुपर्नेमा सो नगरी दामासाहीले हुनआउने जरीवाना रकमसमेत किटान गरी भएको उक्त ठहर मुलुकी ऐन ठगीको महलको ४ नं. को व्यवस्थाको आशयप्रतिकूल भै प्रत्यक्ष त्रुटिपूर्ण छ । अतः विगो खुली आएको र कसूर ठहरेका प्रतिवादीलाई जरीवाना पनि दामासाहीले हुने ठहरेको हदसम्मको फैसला बदर गरी सबै प्रतिवादीहरूलाई विगोबमोजिम अलग-अलग जरीवाना गरिपाऊँ । उक्तअनुसार जानी-जानी आफ्ना श्रीमानले ठगी गरी ल्याएको विगो रु.१ करोड ५ लाख २० हजार बराबरको अचल सम्पत्ति आफ्ना नाममा धारण गरी बसेको देखिएकी प्रतिवादी विमला रूपाखेती पुरीलाई समेत सो विगोबमोजिम जरीवाना ठहर गरी यी प्रतिवादीहरूको हकमा समेत अभियोग माग दावीबमोजिम ठहर गरिपाऊँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा विगोबमोजिम जरीवाना नगरी भएको शुरुको फैसला मुलुकी ऐन ठगीको ४ नं. को कानूनी व्यवस्थाको परिप्रेक्ष्यमा फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलको निमित्त पुनरावेदन नगर्ने प्रतिवादीहरूलाई भिकाई आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालतको २०६२।१।३० को आदेश ।

पुनरावेदक प्रतिवादीहरूले अदालतमा बयान गर्दा अभियोग दावीअनुसारको कसूर गरेको

होइन भनी बयान गरे तापनि अनुसन्धानको क्रममा अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष बयान गर्दा बैंकको चेकबुक पाऊँ भनी कीर्ते निवेदन दिई चेकबुक प्राप्त गरी खातावालाको कीर्ते सहिछाप चेकमा गरी बैंकबाट रकम निकालेको हो भन्नेसमेतको बयान गरी कसूर गरेमा सावित भएको पाइन्छ । उक्त चेकबुक पाऊँ भन्ने निवेदन र चेकमा भएको सहीसमेतका कागजातहरू खातावालाको सहिछापसँग नभिडने नमिल्ने भनी केन्द्रीय प्रहरी विधिविज्ञान प्रयोगशालाको जाँच प्रतिवेदनबाट स्पष्ट हुन आएको देखिँदा चेकबुक पाऊँ भनी दिएको निवेदनमा र रकम भिकेको चेकमा खातावालाको कीर्ते सहिछाप गरी रकम लिएको तथ्यमा विवाद देखिएन । प्रतिवादीहरूबाट बरामद भएका घरजग्गाको लिखत, मोटरसाइकल, प्राडो गाडी र नगद रूपैयाँसमेतका सामग्रीहरूबाट पनि बैंक ठगी गरेको तथ्य निर्विवाद रूपमा पुष्टि हुन आएको पाइयो । यसरी मिसिल सल्लग्न सबूद प्रमाणहरूबाट पुनरावेदक प्रतिवादीहरूले अभियोग दावीबाट सफाई पाउनु पर्छ भन्ने पुनरावेदन जिकीर र वादी नेपाल सरकारले पुनरावेदन गर्दा लिएका जिकीरहरूतर्फ विचार गर्दा सो जिकीरलाई पुष्टि गर्ने खालको कुनै ठोस सबूद प्रमाण पेश हुन नसकेको र दावी प्रमाणित गर्ने मुख्य दायित्व वादीमा नै निहित रहेको हुँदा वादी प्रतिवादी दुबैको पुनरावेदन जिकीरसँग सहमत हुन सकिएन । शुरु काठमाडौँ जिल्ला अदालतबाट मिति २०६१।२।७ मा भएको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६३।५।१ को फैसला ।

कुल विगो खुलिआएको र कसूर ठहरेका प्रतिवादीहरूलाई विगो बराबरको अलग, अलग जरीवना गर्नु पर्नेमा दामाशाहीले जरीवाना हुने

ठहराएको हदसम्म प्रस्तुत फैसला मिलेको छैन । प्रतिवादी राजु खनालको पेटमा ठगीको विगो नपरेको भए तापनि महेश भण्डारीलाई चेकको फोटोकपी गर्न नदिएको भए प्रस्तुत ठगी कार्य सम्पन्न हुन सक्ने थिएन । ठगी गर्नेलाई मद्दत दिने कार्य प्रतिवादी राजु खनालबाट भएको छ । तथ्यगत प्रमाण, निजको तथा अन्य कसूरदार मधुसुदनसमेतको स्वीकारोक्तिको आधारमा निजलाई सजायको मागदावी लिइएको छ । महेश भण्डारीले उक्त चेकको फोटोकपी गरी मधुसुदन पुरीलाई दिएको भनी स्वीकार गरेका छन् । त्यस्तै ब्राइटर केमिकल्सका मालिक प्रतिवादी महेश भण्डारीकै घरधनी जीवन श्रेष्ठ भएकोले निजको खाताबाटसमेत निकालिएको २ लाख भने आफ्नै घरबेटी भएकोले फिर्ता जम्मा गरिदिँउ भन्ने मौकाको बयानलाई आधार लिई प्रतिवादी मधुसुदन पुरी र महेश भण्डारीउपर सजाय ठहर भैरहेको अवस्थामा प्रतिवादी राजु खनाललाई केवल अदालतको इन्कारी बयानका आधारमा मात्र सफाई दिएको प्रस्तुत फैसलामा गम्भीर त्रुटि हुन पुगेको छ । प्रतिवादी विमला पुरीको हकमा पनि जानी-जानी आफ्ना श्रीमानले ठगी गरी ल्याएको विगो रु.१ करोड ५ लाख २० हजार बराबरको अचल सम्पत्ति आफ्ना नाममा धारण गरी बसेको देखिएको अवस्थामा सो विगोबमोजिम जरीवाना ठहर हुनुपर्नेमा विगो नखुलेको भनी घटी जरीवाना गरेको हदसम्म उक्त फैसला मिलेको छैन । प्रस्तुत मुद्दामा दोहोऱ्याउने निस्सा पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट यस अदालतमा परेको निवेदन पत्र ।

खातावालाको सहिछाप म निवेदकले नै कीर्ते गरेको भनी निश्चित गरिएको छैन । मसँग लिइएका विवादित चेकसमेतमा भएका दस्तखत र

हस्तलिपिवमोजिमका नमूना र विवादित दस्तखत हस्तलिपि एकआपसमा मेल खाएको छैन । निर्विवाद दसी कोही कसैबाट बरामद भएको अवस्था छैन । नयाँ चेकबुक माग गरिएको विवादित निवेदन तथा चेकहरूसमेतमा प्रयोग गरिएको याक कार्पेट इण्डष्ट्रिजको छाप, लेटरप्याड, रकम भिक्न प्रयोग भई बाँकी रहेका चेकहरू (चेकबुक), खातावालाको दस्तखत उतारेको भनिएको ट्रेस पेपर, नेपाल इण्डोस्वेज बैंकका अर्का खातावाला गोपालबहादुर गुरुङ र नेपाल ग्रीण्डलेज बैंकका खातावाला प्रेमबहादुर शाहीका विवादित खाता कारोबारसम्बन्धी चेकबुक, भौचरसमेतका कागजात कुनै पनि मालवस्तु दसीको रूपमा बरामद भै पेश भएका छैनन् । बैंकबाट लगेको भनिएको नगद रकम नै रीतपूर्वक दसीको रूपमा पुष्टि हुन सकेको छैन भने दसीको रूपमा दावी नै नपरेको गाडी, घरजग्गा, सुनसमेत धनमाल कथित वारदातकै रकमबाट खरीद गरिएका हुन् भनी निश्चित रूपमा ठहर गर्ने अवस्था हुँदैन । तसर्थ, मुद्दा दोहोऱ्याई हेरी न्याय इन्साफ पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीमध्येका मधुसुदन पुरीको तर्फबाट यस अदालतमा परेको निवेदन पत्र ।

यसमा प्रतिवादीहरूमध्ये राजु खनाललाई सफाई, विमला रूपाखेतीलाई ठगीको ५ नं. बमोजिम मतियार कायम गरी १ वर्ष कैद र रु.५,०००/- जरीवाना र अन्य प्रतिवादीहरूलाई ठगीको ४ नं. बमोजिम जनही ४ वर्ष ६ महिना कैद र रु.३४,२५,०००/- जरीवाना हुने गरी फैसला भएको देखिन्छ । प्रतिवादी राजु खनालले अदालतमा बयान गर्दा चेक आफ्नो साथमा लगी जीवन श्रेष्ठको घरमा छोडेको थिएँ भनी उल्लेख गरेको स्थितिमा निजलाई सफाई दिइएको र ठगीको ५ नं. ले मतियारलाई पनि ठगी गर्नेलाई सरह सजाय हुने

कानूनी व्यवस्था भएको अवस्थामा विमला रूपाखेतीलाई कम सजाय गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसलामा ठगीको ४ नं. र ५ नं. तथा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ को व्याख्यात्मक त्रुटि देखिँदा न्याय प्रशासन ऐन २०४८ को दफा १२(१) (क) बमोजिम मुद्दा दोहोऱ्याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिएको छ भन्ने वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट यस अदालतमा परेको निवेदनमा भएको मिति २०६६१२१३ को आदेश ।

यसमा केन्द्रीय प्रहरी वैज्ञानिक प्रयोगशालाको मिति २०५६१०१५ को परीक्षण प्रतिवेदन पेश गर्ने विशेषज्ञलाई अदालतसमक्ष भिकाई बकपत्र गराएको अवस्था नदेखिएकोले पुनरावेदन अदालतको फैसलामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २३(७) समेतको त्रुटि देखिँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) बमोजिम मुद्दा दोहोऱ्याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिदिएको छ । आदेशको जानकारी सम्बन्धित बैंकलाई दिई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने प्रतिवादीमध्येका मधुसुदन पुरीका तर्फबाट यस अदालतमा परेको निवेदनमा भएको मिति २०६६१२१३ को आदेश ।

आदेशानुसार विशेषज्ञको बकपत्र भएको ।

नियमबमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चठी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको शुरु र पुनरावेदन मिसिलसमेत अध्ययन गरी पुनरावेदक प्रतिवादीहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान बरिष्ठ अधिवक्ता विश्वकान्त मैनाली, विद्वान अधिवक्ताहरू बच्चु सिंह खड्का, तुल्सी सिंखडा, सोमकान्त मैनाली तथा विद्वान वैतनिक अधिवक्ता रामहरि शर्माले आ-आफ्ना पक्षहरूलाई सफाई हुनुपर्दछ भन्ने र त्यस्तै बैंकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता दीपक श्रेष्ठ र सुधीरमान श्रेष्ठ तथा नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता

सरोज गौतमले अभियोग माग दावीबमोजिम सजाय हुनुपर्दछ भनी गर्नुभएको बहस जिकीरसमेत सुनियो ।

विद्वान कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीरसमेत सुनी हेर्दा पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला मिले नमिलेको के रहेछ सोही सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा प्रतिवादीहरूले नेपाल इण्डोस्वेज बैंक लि.मा रहेको याक कार्पेटका नोर्बु छिरिड लामाका नामको खाताको कीर्ते हस्ताक्षर गरी नयाँ चेक प्राप्त गरी विभिन्न भूट्टा कागजातहरू तयार गरी नयाँ खाता खोली बैंकमा रहेको अरुको खाताबाट कीर्ते हस्ताक्षर गरी नगद रकम भिकी बैंक ठगी गरेकाले प्रतिवादीहरू मधुसुदन पुरी, महेश भण्डारी, वन्टी गिरी, खिलबहादुर शाही, ध्रुव पराजुली, बद्रीप्रसाद बिडारीसमेतउपर मुलुकी ऐन ठगीको १ नं.बमोजिमको कसूरमा ऐ.४ नं.बमोजिम हदैसम्मको सजाय हुन अभियोग रहेकोमा प्रतिवादीहरू मधुसुदन पुरी, महेश भण्डारी, गोपालबहादुर गुरुङ-प्रेमबहादुर शाही भन्ने खिलबहादुर शाही, वन्टी गिरी, ध्रुव पराजुली, बद्री बिडारीले बैंक ठगी गरेको ठहर भई जनही ४ वर्ष ६ महिना कैद हुने र विगोको हकमा जनही दामासाहीले जरीवाना हुने र ठगी गरेको रकमबाट खरीद भएको घरजग्गा, गाडी, सुन र ठगी गरेको नगद रकम बैंकलाई दिलाई नपुग विगो प्रतिवादीहरूबाट बैंकलाई दिलाई भराई पाउने र प्रतिवादीमध्येका राजु खनालले सफाई पाउने र प्रतिवादी बिमला रूपाखेती (पुरी) मतियार देखिएकोले ठगीको ५ र ४ नं.बमोजिम १ वर्ष कैद र रु.५००००-जरीवाना हुने ठहराएको शुरुको फैसलाउपर वादी प्रतिवादी दुवैको पुनरावेदन परेकोमा शुरु सदर हुने ठहराएको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलाउपर वादी प्रतिवादी दुवैकोतर्फबाट मुद्दा दोहोर्न्याई हेरिपाउँ

भन्ने निवेदन परी निस्सा प्रदान भै निर्णयार्थ पेश भएको रहेछ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा सक्कली चेकको फोटोकपी गर्ने, चेकबुक हराएको निवेदन गरी नयाँ चेक बुक लिने, रकम भिकने, नक्कली नागरिकताको प्रमाणपत्र तयार गर्ने, अरूको नागरिकतामा आफ्नो फोटो टाँसी दुरुस्त पारी नक्कली नागरिकता बनाई सोको आधारमा नयाँ खाता खोली सोही खातामा रकम ट्रान्सफर गर्ने, ट्रान्सफर गरेको रकम खाताबाट भिकने, लेटरप्याडहरू समेत दुरुस्त किसिमको नक्कली तयार गरी बैंकलाई भुक्त्यानमा पारी सम्पूर्ण कुराहरू नक्कली रूपमा तयार गर्नेजस्ता कार्यहरू बैंक ठगी गर्ने उद्देश्यबाट भएको र सोअनुसार ठगी गरी रकम भिकने कार्य गरेको प्रतिवादीहरू विरुद्ध अभियोग छ । प्रमाणका रोहबाट यी कार्यहरूको पुष्टि हुन्छ वा हुँदैन र पुष्टि हुन्छ भने त्यो ठगी हो वा होइन र ठगी हो भने क-कसलाई के कस्तो सजाय हुनुपर्दछ भन्ने नै यस मुद्दाको निर्णायक प्रश्न रहेको छ ।

३. प्रस्तुत मुद्दामा यी प्रतिवादीहरूले आफूले बैंक ठगी गर्नुपूर्व ठगी गर्ने मनसाय लिई ठगी गर्ने पूर्वयोजना बनाई गरिएका पूर्वतयारीलगायत सक्कली चेक फोटोकपी गरी लिएको, सोबाट हस्ताक्षर मिलाएको, हस्ताक्षर मिलाई नयाँ चेकबुक निकालेको र सो नयाँ चेकबुकबाट बैंकमा भएको अर्काको खाताबाट रकम भिकन सफल भएको कुरामा अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष सावित देखिन्छन् । यसका साथै सोही ठगी गर्ने पूर्वतयारी स्वरूप नक्कली नागरिकता तयार गर्ने, नक्कली लेटरप्याड तयार गर्ने, नक्कली नाममा खाता खोल्नेलगायतका कामहरू गरेकोमा समेत सावित देखिन्छन् । यसै गरी सो ठगी गरेको रकम रूपैयाँ क-कसले कति-कति बाँडी खाएको हो । सो रकमबाट क-कसले के

कति सामान किनेको हो। घरजग्गा, सुन, प्राडो जीप, मोटरसाइकल, महँगो मूल्य पर्ने टी.भी., महँगो मूल्य पर्ने साउण्ड बक्स आदिजस्ता विलासी सामानहरू खरीद गरेको, कुन-कुन मितिमा कुन-कुन बैंकबाट कति-कति रकम भिकी क-कसले कति-कति रकम बाँडी खाएको हो, कसरी रकम ट्रान्सफर गरेको हो, नक्कली नामबाट खाता खोली रकम जम्मा गरेको तथा रकम ट्रान्सफर गरी सोही दिन कसरी रकम भिकेको हो आदि तथ्य समेत क्रमबद्ध रूपमा सो बैंक ठगी गर्न गरिएका पूर्व तयारीदेखि सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न गर्दासम्मका सम्पूर्ण कुराहरूसमेत सविस्तार उल्लेख गर्दै सावित्री भै यी प्रतिवादीहरू मधुसुदन पुरी, महेश भण्डारी, खिलबहादुर शाही, ध्रुव पराजुली तथा बद्रीप्रसाद विडारीसमेतले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष बयान गरेको पाइन्छ। सो कुरा जाहेरी सूचनाबाट पनि पुष्टि भैरहेको छ।

४. एकाको खाताको रकम अर्को व्यक्तिले आपराधिक रूपमा भिकेको कुरामा द्विविधा छैन। प्रतिवादीहरूसँग बैंकबाट भिकिएको रकमबाट घर जग्गा, गाडी, सुन समेत खरीद गरेको कुरामा सादृश्यता देखिन्छ। सम्पत्ति आर्जनमा प्रश्न उठेको अवस्थामा सोको वैध स्रोत देखाउने प्रतिवादीको दायित्व हो। प्रमाण भारको यो दायित्व पूरा गर्न प्रतिवादीहरू चुकेका छन्। यसबाट समेत निजहरूको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको सावित्रीको सम्पुष्टि भएको मान्नु पर्ने हुन्छ।

५. यसका साथै हस्ताक्षर जाँच गर्न पठाइएकोमा वास्तविक खातावालाको हस्ताक्षर सहिछापसँग नमिल्ने नभिड्ने भनी बैज्ञानिक रूपमा परीक्षण भै आएको केन्द्रीय प्रहरी विधिविज्ञान प्रयोगशालाको प्रतिवेदनसमेतबाट देखिन आयो। यसका साथै यसै साथ पेश भएको मुद्दा नं.०६६-

CR-०६२९ को लगाउ मुद्दामा भएको मिति २०६९।१।२५ गतेको यस अदालतको आदेशानुसार लिखत परीक्षण प्रतिवेदन पेश गर्ने विशेषज्ञलाई भिकी बकपत्र गराउँदासमेत उक्त परीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको कुरालाई नै समर्थन हुने गरी बकपत्र गरिदिएको पाइन्छ। सो प्रतिवेदनलाई हेर्दा पनि चेकबुक पाउँ भनी दिएको निवेदन र रकम भिकेको चेकमा खातावालाको सहिछाप कीर्ते गरी दुरुस्त पारी रकम लिएको तथ्यमा विवाद देखिँदैन।

६. कानूनमा निषेध गरेको कार्य आपराधिक कार्य हो। त्यस कार्यबाट परिणाम निस्केको हुनुपर्दछ र त्यसबाट निस्कने परिणाम कानूनले निषेध गरेको हुनुपर्दछ। आपराधिक मनसाय भन्नाले कुनै पनि आपराधिक कार्य गर्दा वा सो कार्य गर्ने सम्बन्धमा कर्ताले राखेको सोच अथवा विशेष मष्तिष्कीय अवस्थालाई बुझाउँछ। यो अपराधकर्ताको दोषपूर्ण मानसिक अवस्था (Guilty state of mind) हो। ठगी जस्तो फौजदारी कसूरमा मनसाय तत्वको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। कर्ताले आफूले गर्न लागेको कार्यको परिणाम के हुन्छ भन्ने कुरा पहिले नै देखेको सोचेको वा पूर्वजानकारी राखेको हुन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा पनि यी प्रतिवादीहरूले आफूले गरेको कार्यबाट निषेधित परिणाम आउँदछ अथवा अपराध हुन्छ भन्ने कुरा जानी-जानी वा थाहा जानकारी हुँदाहुँदै अपराध घटाएको देखिन्छ। सो अपराध घटाउनको लागि पूर्वतयारी स्वरूप खातावालाको हस्ताक्षर मिलाउनको लागि हस्ताक्षर भएको चेकको फोटोकपी गरी लिने, नयाँ चेकबुक लिनको लागि हस्ताक्षर मिलाई निवेदन दिएर नयाँ चेकबुक लिन, खाता खोल्नको लागि नक्कली नागरिकता बनाउने, नक्कली लेटरप्याड तयार गर्नेलगायतका यी प्रतिवादीहरूद्वारा गरिएका कार्यहरू बैंक ठगी गर्ने मनसाय र उद्देश्य लिएर

गरिएको र यसबाट निषेधित परिणाम निस्कन्छ भन्ने कुरा जानी-जानी गरेको र सो मनसाय (Mens rea) अनुरूपको कार्य (Actus reus) समेत सम्पन्न भएको देखिन्छ।

७. यसरी हेर्दा ठगी जस्तो फौजदारी कसूरमा यी प्रतिवादीहरूले जानी-जानी सो कार्य अपराधिक कार्य हो र सोबाट निषेधित परिणाम निस्कन्छ भन्ने थाहा जानकारी हुँदाहुँदै ठगी गर्ने सोचविचार गरी मनसायका साथै कुनैले चेकको फोटोकपी गर्ने, कुनैले हस्ताक्षर मिलाउने, कुनैले नक्कली नागरिकता बनाउने, कुनैले लेटरप्याड बनाउने, कुनैले रकम ट्रान्सफर गर्नेलगायतका कुनै न कुनैले एउटा संगठित अपराधलाई पूर्णता दिन संजालयुक्त कार्य (Networking) मा सहभागिता जनाई बैंक ठगीको अपराधमा कुनै न कुनै भूमिका निर्वाह गरेर बैंक ठगी गर्ने कार्य सम्पन्न भएको स्पष्ट रूपमा देखिन आयो।

८. प्रतिवादीहरूबाट सोही समयमा खरीद गरेका घरजग्गाका लिखत, तथा तत्काल खरीद गरी प्रयोग प्रचलनमा भएका मोटरसाइकल, प्राडो गाडी, सुन, महँगो मूल्य पर्ने टी.भी., महँगो मूल्य पर्ने साउण्ड बक्सलगायतका अन्य उपकरणहरू पनि निजहरूबाट भएको अपराधका प्रमाण हुन्। ठगी गरिएकै रकमबाट आर्जित भनी अभियोग लागेपछि ठगी गरिएको रकम बाहेक अन्य रकमबाट ती सम्पत्ति आर्जन भएको देखाउने प्रमाण भार यस्तो जिकीर लिने प्रतिवादीमै रहने कुरा हो।

९. यसको अलावा छाप र लेटरप्याडहरू वरामद भएको देखिनुका साथै यी प्रतिवादीहरूले रकम भिन्न प्रयोग गरेका चेकहरू मिसिल सामेल रहेका देखिन्छन्। यी दसीले पनि सो अपराधिक कार्य यी प्रतिवादीहरूबाट नै भएको रहेछ भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ। दसी प्रमाण अमूर्त भईकन

पनि धेरै कुरा बोलिरहेका हुन्छन्। दसी सामानले अपराधलाई पुष्टि गर्ने मात्र नभई अपराधीहरूको परिचय पनि दिन्छन्। यी दसी आफूसँग रहनु पर्नाका कारण सम्बन्धित प्रतिवादीले प्रकट गर्न सकेको पाइँदैन। अपराधको प्रकृति र दसीको स्वरूपमा देखिएको सामान्यस्यताले यो अपराध ती दसी वरामद भएको व्यक्तिबाट बाहेक अरुले गरेका हुन नसक्ने सुनिश्चितता प्रस्तुत मुद्दामा प्रकट भइरहको छ। दसी प्रमाण निश्चयात्मक प्रमाण हुन सक्दछ भन्ने सिद्धान्तको उपयुक्त उदाहरण प्रस्तुत मुद्दामा देखिएको छ।

१०. प्रतिवादी विमला रूपाखे ती पुरीसमेतलाई मुख्य अभियुक्त सरह सजाय होस् भन्ने र सबै प्रतिवादीहरूलाई दामासाहीले जरीवाना नगरी सबैलाई विगोबमोजिम जरीवाना हुनुपर्दछ भन्ने वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीरतर्फ हेर्दा प्रतिवादी विमला पुरी दावीको अभियोगमा प्रत्यक्ष संलग्न नभै निजका पति मधुसुदन पुरीले गरेको अकार्यमा सहयोग गरेको भन्ने भनाई वादीले सप्रमाण पुऱ्याउन सकेको अवस्था देखिँदैन। निजले अदालतबाट जारी भएको म्यादमा अदालतमा उपस्थित भई आफ्नो भनाई राख्न नसकेको र म्यादै गुजारी बसेको देखिँदा अभियोग दावीलाई स्वीकार गरेको मान्नुपर्ने देखिन आए तापनि निजको ठगी कार्यमा प्रत्यक्ष सरोकार भएको वादीले प्रमाणबाट गुजार्न सकेको पाइँदैन। ठगी गरेको रकमबाट निजले सुनका गरगहना र जग्गाहरू खरीद गरेको देखिँदा ठगीको ५ नं. बमोजिम मतियार देखिएको हुँदा कसूरको प्रकृतिअनुसार निजलाई ठगीको ५ र ४ नं. बमोजिम तजवीजी कैद १ वर्ष र रु.५,०००/- जरीवाना हुने ठहराएको शुरुको फैसलालाई सदर हुने ठहराएको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेकै देखिन आयो।

११. साथै सबै प्रतिवादीहरूलाई विगोबमोजिम जरीवाना हुनुपर्दछ भन्ने वादीको पुनरावेदन जिकीर रहेको र ठगीको महलको ४ नं. को व्यवस्थालाई हेर्दा “ठगी गर्नेलाई ठगी गरेको विगो कायम भएमा” भन्ने वाक्यांश रहेको र प्रस्तुत वारदातमा एकजनाभन्दा बढी भै ठगी गरी लिए खाएको पुष्टि भैरहेको अवस्थामा सबै जनालाई विगोबमोजिम जरीवाना गर्नु उपयुक्त हुने देखिन आएको ।

१२. त्यस्तै प्रतिवादीमध्येका राजु खनाललाई सफाई दिएको सम्बन्धमा विचार गर्दा निजले उक्त चेकको फोटोकपी प्रतिवादी महेश भण्डारीलाई नदिएको र निजहरू बस्ने घरमा उक्त चेक राखेको भोला राखी गोदाममा काम गर्न गएको र काम सकेर आएपछि आफ्नो भोला लिएर दरवारमार्ग गएर चेक साटेको भनी अदालतबाट जारी भएको म्यादमा हाजीर भै गरेको बयानबाट देखिन्छ । यसरी एकातर्फ उक्त चेकको फोटोकपी गरी अन्य प्रतिवादीहरूलाई दिएको भन्ने देखिँदैन भने अर्कोतर्फ यी अन्य प्रतिवादीहरूले सोही चेकको फोटोकपीलाई प्रयोग गरी बैंकबाट ठूलो मात्रामा रकम निकाली लिए खाएको देखिए तापनि सो रकमबाट यी प्रतिवादी राजु खनाललाई यो यसरी यति रूपैयाँ दिएको भनी कितान गरी अन्य प्रतिवादीहरूले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष र अदालतमा आई बयान गर्दासमेत पोल गरेका छैनन् । अन्य प्रतिवादीहरूले यस मुद्दामा र यसैसाथ फैसला भएका अन्य मुद्दाहरूमासमेत क-कसले कसरी चेक साटेको हो । कति रकम निकालेको हो । क-कसले कति-कति रकम बाँडी खाएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुने गरी क्रमिक रूपमा एक अर्कोमा पोल गर्दै अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष र अदालतमा समेत बयान गर्दा लेखाई दिएका छन् । यदि यी प्रतिवादी राजु खनाललाई पनि यी अन्य प्रतिवादीहरूले सो ठगीको रकमबाट केही

रकम दिएको भए वा सो ठगी गर्ने कार्यमा सहभागी भएको भए अवश्य पोल गर्ने नै थिए । यसरी कुनै पनि तरहबाट हेर्दा प्रतिवादी राजु खनालले चेकको फोटोकपी महेश भण्डारीलाई दिएको नदेखिएको, ठगी गरेको रकम लिए खाएको नदेखिएको, ठगी गरेको रकम लिए खाएका छन् भनी अन्य प्रतिवादीहरूले पोल पनि नगरेको र सोबाहेक सो चेकमा हस्ताक्षर गर्ने, नक्कली नागरिकताको प्रमाण पत्र बनाउने, नयाँ चेकबुक भिक्ने, नक्कली लेटरप्याड बनाउने, नक्कली छाप बनाउने लगायतका अन्य कुनै कार्यमा यी प्रतिवादी राजु खनालको संलग्नता र सहभागिता नदेखिँदा प्रतिवादीमध्येका राजु खनालले सफाई पाउने ठहराएको शुरुको फैसलालाई सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला निजका हकमा पनि मिलेकै देखिन आयो ।

१३. तसर्थ, यसै मुद्दाका साथसाथै आज यसै इजलासबाट फैसला भएका स.फौ.पु.नं. ०६६-CR-०६२२ र ०६६-CR-०६२३, ०६६-CR-०६२४ र ०६६-CR-०६२५, ०६६-CR-०६२६ र ०६६-CR-०६२७ नं. का बैंक ठगी मुद्दाहरू तथा सरकारी छाप दस्तखत कीर्ते मुद्दा नं. ०६६-CR-०६३०, कीर्ते जालसाजी मुद्दा नं. ०६६-CR-०६३१ तथा उत्प्रेषणको रिट नं. ०६३-WO-१०७९ लगायतका मुद्दाहरूमा भएका निर्णयहरूमा लिइएका आधार, प्रमाण र कारणहरूबाट समेत प्रतिवादीहरू मधुसुदन पुरी, महेश भण्डारी, गोपालबहादुर गुरुङ्ग-प्रेमबहादुर शाही भन्ने खिलबहादुर शाही, वन्टी गिरी, ध्रुव पराजुली, बद्रीप्रसाद विडारीले इण्डोस्वेज बैंकका सेवाग्राही याक कार्पेटको खातामा रहेको रु.२ करोड ५ लाख ५० हजार खातावालाको कीर्ते दस्तखत गरी नयाँ चेकबुक लिई सो चेकमा कीर्ते सहिछाप दस्तखत गरी ठगी गरेको हुँदा प्रतिवादीहरूलाई ठगीको ५ नं. ले कसूरको

मात्राअनुसार जनही कैद ४ वर्ष ६ महिना र विगो रु.२,०५,५०,०००/- को दामासाहीले हुन आउने रु.३४,२५,०००/- जनही प्रतिवादीहरूलाई जरीवाना हुने ठहर्‍याएको र प्रतिवादीहरूबाट बरामद हुन आएको जिन्सी, प्राडो जीप, ठगीको रूपैयाँबाट खरीद गरेको घरजग्गा नेपाल इण्डोस्वेज बैंकलाई दिलाई नपुग हुन आउने विगो रु.३२,३५,३००/- प्रतिवादीबाट बैंकलाई दिलाई भराई पाउने ठहर्‍याएको र प्रतिवादी विमला रूपाखेती पुरी मतियार देखिएको हुँदा कसूरको प्रकृतिअनुसार निजलाई ठगीको ५ र ४ नं.बमोजिम तजवीजी कैद १ वर्ष र रु.५,०००/- जरीवाना हुने ठहर्‍याएको तथा प्रतिवादी राजु खनालले अभियोग माग दावीबाट सफाई पाउने ठहर्‍याएको शुरु काठमाडौँ जिल्ला अदालतको मिति २०६१।२।७ को फैसला सदर हुने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६३।५।१ मा भएको फैसला मिलेकै देखिँदा कुनै परिवर्तन गरिरहनु परेन सदर हुने ठहर्छ ।

१४. अभियोग दावीबाट सफाई पाउनुपर्छ भन्ने पुनरावेदक प्रतिवादीको जिकीर र वादी नेपाल सरकारले पुनरावेदन गर्दा लिएका जिकीरहरूसँग सहमत हुन सकिएन । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६९ साल असोज २३ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत: हेमबहादुर सेन

निर्णय नं.८१५०

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
संवत् २०६५ सालको ०६५-CR-०४६३
फैसला मिति: २०६९।७।६।५

मुद्दा:- चेक अनादर ।

पुनरावेदक वादी: काठमाडौँ जिल्ला, सीतापाइला
गा.वि.स. वडा नं.४ बस्ने महेश्वरलाल श्रेष्ठ
विरुद्ध

विपक्षी प्रतिवादी: ललितपुर जिल्ला, लुभु
गा.वि.स.वडा नं.१ स्थित डि.एम. ब्रीक
एण्ड टायल फ्याक्ट्री प्रा.लि.को सञ्चालक
विष्णु महर्जन समेत

शुरु फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री केदारप्रसाद चालिसे

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री लक्ष्मणमणि रिसाल

मा.न्या.श्री वृद्धिप्रसाद रेग्मी

- रीतपूर्वक चेक खिच्ने “ड्रअर” ले आफूले तिर्नु नपर्ने व्यक्तिलाई त्यसरी रकम र मिति सबै उल्लेख गरी आफ्नो सहिष्णुपसमेत गरी चेक त्यतिकै दिएको रहेछ भनी मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- चेक खिच्ने (ड्रअर) सँग सम्पर्क राख्नु (Refer to drawer) भन्नुको अर्थ खातामा

पर्याप्त रकम नभएकोले बैंकले चेक फिर्ता गरेको रहेछ भन्ने कुराको न्यायिक अनुमान गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं.७)

- आफ्नो खातामा रकम नै मौज्जात नरहेको थाहा जानकारी हुँदाहुँदै चेक काटेर दिएको र चेक साट्न नसकेको कार्यले बैंकिङ प्रणालीमा अविश्वासनीयता उत्पन्न हुन जाने हुँदा कम्पनी सञ्चालकहरूले गरेको कार्यलाई विद्यमान कानूनअनुरूपको कार्य मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.९)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: वरिष्ठ अधिवक्ता शम्भु थापा र अधिवक्ताद्वय ओमप्रकाश अर्याल र श्रीकृष्ण थापा

प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता लोकभक्त राणा र मंगल महर्जन

अवलम्बित नजीर:

- बाणिज्य कानूनसम्बन्धी केही महत्वपूर्ण नजीरहरू भाग ४, २०६३, पृष्ठ ३३५, क्र.सं.४४
- नेकाप २०६७, नि.नं.८३६९, पृष्ठ ६८७
- नेकाप २०६८ नि.नं.८६२७ पृष्ठ ८९३

सम्बद्ध कानून:

- विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा ६६, ६७, १०७(क), १०८
- मुलुकी ऐन अ.व.७८ नं.

फैसला

न्या.भरतराज उप्रेती: पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६३।१।१० को फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) को (क)

अनुसार दोहोऱ्याई हेर्ने निस्सा प्रदान भई दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र निर्णय यस प्रकार छ:-

विपक्षीसँग म फिरादीको पहिलेदेखि नै चिनजान भएकोले सर सापट ऋण लिने दिने व्यवहार भइआएको थियो । त्यसै क्रममा विपक्षीहरू सञ्चालक शेयरवाला भएको डि.एम.ब्रीक एण्ड टायल फ्याक्ट्रीको व्यवसाय सञ्चालन गर्न ऋण दिनुहोस् भनी विपक्षीले म समक्ष मिति २०५४।९।२५ गते भेटी अनुरोध गर्नुभएकोले एक महिनाभित्र फिर्ता गर्ने हो भने दिन्छु भनी मिति २०५४।९।३० गते रु.१२,३९,०००।- ऋणस्वरूप दिएको थिए । भाखाभित्र रूपैयाँ फिर्ता नगरेकोले बारम्बार विपक्षीहरूलाई ताकेता गर्दा अन्तिम मिति २०५४।११।३० गते विपक्षीहरूले म फिरादीले भुक्तानी पाउने गरी निजहरूको राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक बानेश्वर शाखामा रहेको चल्ती हिसाव नं.८३२ को नं.८/२०/२९९६९८ को चेक काटी दिनुभएकोमा भुक्तानीको लागि बैंकमा प्रस्तुत गर्दा खातामा निक्षेप नभएको कारणबाट भुक्तानी गर्न नसकिने भनी चेक अनादर भएकोले विपक्षीलाई रकम दिनुहोस् भन्दा हामीबाट गल्ती भयो एक पटकलाई माफ गर्नुस् केही दिनभित्र नगर्दै फिर्ता गर्ने छौं, तबसम्म चेक पनि तपाइसँग नै राख्नुस् भनेकोले चुप लागी पर्छी बसेको थिएँ । विपक्षीहरूले कहिले २ महिना कहिले ३ महिना भाखा माग्दै आलटाल गरी भुलाई मेरो सदासयतालाई अन्यथा ठानी ऋण नतिर्ने बदनियत राखी हैरानी दिएकोले विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०८ को हदम्यादभित्र उपस्थित भएको छु । विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७(क) बमोजिम उक्त चेकमा उल्लिखित रकम रु.१२,३९,०००।- र सो को हालसम्मको व्याज रु.५,०४,२०५।- समेत जम्मा

रु.१७,४३,२०५।- र मुद्दा फैसला भई भरी भराउ हुँदासम्मको व्याजसमेत एकमुष्ट रकम विपक्षीहरूबाट दिलाई भराई सोही ऐनको दफा १०७(क) अनुरूप हदैसम्मको सजाय गरिपाऊँ भन्ने समेतको फिराद दावी ।

विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा ६६, १०३(६) बमोजिम कार्यविधिसमेत पालना गरेको छैन । विपक्षीले मलाई भेटी अनादर भएको जानकारी दिएँ भन्ने कुरा सत् प्रतिशत भूठा हो । अतः कम्पनीले ऋण लिएको भए अन्य सञ्चालकसमेत उपर फिराद गर्नुपर्ने हुँदा विपक्षीको भूठा काल्पनिक फिराद दावी खारेज गरी मुद्दाबाट अलग फुर्सद गराई विपक्षी फिरादीलाई सजायसमेत गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी विष्णु महर्जनको प्रतिउत्तर जिकीर ।

प्रतिवादी अनिललाल श्रेष्ठको नाममा अदालतबाट जारी भएको म्यादभिन्न प्रतिवाद नगरी शुरु म्याद गुजारी बसेको ।

प्रतिउत्तर पत्रमा हचुवाको भरमा फिराद दावी गरेको भनी मेरो पक्षले जिकीर लिएको छ, हुँदै नभएको चेकउपर बयान दिन पर्दैन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीका वा.रामकृष्ण चित्रकारले अ.बं.७८ नं. बमोजिम गरेको बयान ।

व्यापारिक परम्पराअनुसार चेकमा सही गरी अर्का सञ्चालक अनिललाल श्रेष्ठलाई दिने गरेको थिएँ । त्यसको दुरूपयोग भएको हुन सक्छ । चेकमा लेखिएको व्यहोरालगायत अङ्क अक्षर मेरा नहुँदा कीर्ते जालसाजी भएकोले विशेषज्ञ परीक्षण गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीका वा.बालकृष्ण महर्जनले अ.बं.७८ नं. बमोजिम गरेको बयान ।

चेकमा लागेको सहिछाप विष्णु महर्जनको हो, प्रतिवादीले कीर्ते जालसाजी भन्दैमा कीर्ते

जालसाजी हुने होइन भन्ने समेत व्यहोराको वादी वारेस सानुकान्छा लामिछानेले अ.बं.७८ नं.बमोजिम गरेको बयान ।

चेकमा लेखिएको अङ्क अक्षर निजको हस्ताक्षरसँग मिल्छ मिल्दैन । विशेषज्ञद्वारा परीक्षण गराई पेश गर्नु भन्ने आदेशानुसार विशेषज्ञबाट जाँच भै प्रतिवेदन खामबन्दी मिसिल सामेल गरेको ।

विवादित चेक र नमूना हस्तलिपिवीच धेरै समयको अन्तर भएको हुनाले मिति २०५३।०५।४ सालको समकालीन विष्णु महर्जनको नमूना हस्तलिपि उपलब्ध गराई दिन भनिएकोमा उपलब्ध हुन नसक्ने जानकारी प्राप्त भयो । समकालीन लिपिको अभावमा जाँच गर्न सकिदैन भनी मैले राय प्रतिवेदनमा उल्लेख गरी सकेको छु भन्ने समेत व्यहोराको विशेषज्ञ घनश्याम मुखियाले अदालतमा गरेको बकपत्र ।

वादी पक्षबाट उक्त विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा ६६ को कानूनी व्यवस्था चेक सम्बन्धमा नभई विनिमय अधिकार पत्रसँग सम्बन्धित भएकोले सोही ऐनको दफा २ को खण्ड (ज) मा दिएको चेकको परिभाषाबाट स्पष्ट भइरहेकोले सो बहससँग सहमत हुन सकिएन । यसरी वादीले उक्त ऐनको प्रक्रियासमेत पूरा नगरी दायर गरेको प्रस्तुत दावीको उत्तरदायित्व प्रतिवादी पक्षले व्यहोर्नु पर्ने समेत देखिन नआएकोले प्रस्तुत दावी पुन नसक्ने ठहर्छ भन्ने शुरु काठमाडौँ जिल्ला अदालतको मिति २०६२।२।५ को फैसला । विपक्षीहरूले फिरादीलाई मिति २०५४।१।३० मा रु.१२,३९,०००।- को चेक काटी दिएको उक्त चेक बैंकमा प्रस्तुत गर्दा भुक्तानी हुन नसकेको कुरा प्रष्ट भइरहेको साथै सो बैंकले काठमाडौँ जिल्ला अदालतलाई लेखेको मिति २०६०।१२।११ को पत्रमा उक्त मितिमा विपक्षीको खातामा रु.४१,६३३।६४

मात्र निक्षेप भएको कुरा थाहा जानकारी हुँदाहुँदैको अवस्थामा स्वतः फिराद दावीबमोजिम विपक्षीहरूले आफ्नो खातामा पर्याप्त निक्षेप छैन भन्ने जानीजानी वद्वनियत नियतपूर्ण तवरले चेक काटी पुनरावेदक वादीलाई दिई विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७(क) विपरीत कार्य गर्नुभएको देखिँदादेखिँदै पनि मलाई हराउने गरी भएको शुरु फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरिपाऊँ भन्ने वादीको पुनरावेदन पत्र ।

कुन ऐन वा नियमबमोजिम चेक काटेको ३ महिनाभित्र भुक्तानी लिनुपर्ने फैसलामा उल्लेख नभएको अवस्थामा शुरुको फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा विपक्षी भिकाइ आए वा अवधि नाघेपछि, नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०६३।२।३ मा भएको आदेश ।

विवादित चेक अनादर भएपछि पुनरावेदक वादीले प्रत्यर्थी प्रतिवादीलाई समयमै सूचना दिएको मिसिल संलग्न लिखतबाट देखिन आएन । मौखिक सूचना दिएको भन्ने पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकीर भए तापनि त्यस्तो मौखिक सूचना पनि प्रमाणले पुष्टि गरेको देखिएन । उक्त आधार प्रमाणबाट वादी दावी नपुग्ने गरेको काठमाडौँ जिल्ला अदालतको फैसला मनासिव देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने समेतको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६३।१।१० को फैसला ।

दावीको चेकमा हस्ताक्षर गर्ने भनिएको प्रत्यर्थी अनिललाल श्रेष्ठले प्रतिवाद नगरेको समेत कारण वादी दावी नपुग्ने गरी भएको फैसलालाई कानूनसम्मत ठहर गरिएको छ । कानूनतः प्रतिवादीले प्रतिवाद नगरेको भनेको आधारबाट वादी दावी नपुग्ने भन्ने व्यवस्था कुनै प्रचलित नेपाल कानूनमा रहेको छैन । प्रतिवादीमध्ये विष्णु महर्जनले प्रतिवाद गर्दा दावीको चेकलाई स्पष्टतः इन्कार नगरी चेकमा

सही गर्ने भनिएका अर्को प्रतिवादी अनिललाल श्रेष्ठले आफूले सहिछाप गरी छोडेको चेकको दुरूपयोग गरेको हुन सक्ने भनी प्रतिवाद गर्नुभएको साथै अ.व.७८ नं.बमोजिम सद्धे कीर्तेमा सुनाएकोमा कीर्ते भनी बयान नगरी बयान गर्नु नै नपर्ने भनी बयान गरिएको छ । यदि आफूले सही नगरेको भए कीर्ते भन्नुपर्नेमा सो गरिएको छैन । प्रतिवादीहरूले आफ्नो दायित्वलाई स्वीकार गरी चेकको माध्यमबाट भुक्तानी पाउने गरी चेक दिएको अवस्थामा सम्बन्धित बैंकमा भुक्तानीको लागि प्रस्तुत गर्दा मिति २०५५।३।३ मा भुक्तानी हुन नसक्ने भनी चेक फिर्ता गरेपश्चात् विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ ले चेक अनादर भएको सम्बन्धमा दिनुपर्ने सूचनाको ढाँचा निर्धारण नगरेको यस्तो सूचना लिखित वा मौखिक रूपमा दिन सक्ने भन्ने व्यवस्थाअन्तर्गत तत्कालै विपक्षी प्रतिवादीहरूलाई जानकारी गराएको छ । खिचिएको चेकमा उल्लेख भएको रकम धारकले प्राप्त नगरेसम्म चेक खिच्ने व्यक्ति चेकमा उल्लेख भएको रकमको दायित्वबाट मुक्त हुनको लागि विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ ले गरेको खास विशेष अवस्थाको विद्यमानता नभएको हुँदा पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला अ.व.७८, १८४(क) तथा प्रमाण ऐन, २०३१ समेतको तथा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजीर सिद्धान्तसमेतको विपरीत हुँदा मुद्दा दाहोच्यार्इ हेरी न्याय पाऊँ भन्ने समेतको वादीको यस अदालतमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा दुई जना प्रतिवादीमध्ये एक जना अनिललाल श्रेष्ठले प्रतिउत्तर नदिई म्याद गुजारेको र विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ अन्तर्गतको कसूर देखिएकोले सोही ऐनको दफा १०८ को हदम्यादभित्र प्रस्तुत दावी परेको र बैंकको पत्रबाट समेत बैंकमा पर्याप्त रकम नरहेको हुँदा हुँदै यी वादीलाई प्रतिवादीहरूले चेक काटी

दिएको अवस्था हुँदा वादी दावी नपुग्ने ठहर्‍याई पुनरावेदन अदालतले गरेको फैसलामा उक्त ऐनको दफा १०७ र १०८ तथा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ समेतको त्रुटि विद्यमान रहेकोले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) को (क) अनुसार मुद्दा दोहोर्‍याइ हेर्ने निस्सा प्रदान गरिएको छ, भन्ने समेतको मिति २०६५।१०।१० को यस अदालतको आदेश ।

राष्ट्रिय बाणिज्य बैक, बानेश्वर शाखामा वि.एम.ब्रीक्स एण्ड टायल फ्याक्ट्रीले खाता खोल्दाको समयमा पेश गरेको निवेदन र सो सम्बन्धी नमूना कार्डसमेतका सकल कागजातहरू प्रमाणको निमित्त भिकाइ पेश गर्नु भन्ने समेतको यस अदालतको मिति २०६७।१२।२४ को आदेश ।

यस अदालतको आदेशानुसारका दस्तखत नमूना कार्डसहितको कागजात प्राप्त भई मिसिल संलग्न रहेको ।

नियमबमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको पुनरावेदन पत्रसहितको मिसिल अध्ययन गरी पुनरावेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा तथा अधिवक्ताहरू द्वय श्री ओमप्रकाश अर्याल र श्री कृष्ण थापाले प्रतिवादी विष्णु महर्जनले आफूले सही गरेको चेकको सम्बन्धमा अन्यथा जिकीर नभएको र अर्का प्रतिवादीले फिराद दावीलाई स्वीकार गरी प्रतिउत्तर नफिराइ स्वीकार गरी बसेको अवस्थामा दावी नपुग्ने गरी फैसला गरेको मिलेको छैन । चेकको रकम भुक्तानीको लागि अन्य कुरा हुनुपर्ने होइन रीतपूर्वक चेक काटी सकेपछि त्यो Cash सरह हुनुपर्दछ, नत्र बैकप्रतिको विश्वासनीयता घट्न जान्छ । अर्कोतर्फ चेक काट्ने व्यक्तिले नै ध्यान दिनु पर्दछ । खातामा पैसा छ, छैन भनेर कुनै कम्पनीको नाममा खाता भए पनि कम्पनीको तर्फबाट

काम गर्ने प्राकृतिक व्यक्तिलाई नै सो को जानकारी हुने हो । कृत्रिम व्यक्तिलाई सो को जानकारी हुने होइन । तसर्थ चेक नसाटिएपछि मौखिक रूपमा कानूनअनुसार प्रतिवादीलाई जानकारी गराइएको हुँदा वादी दावीबमोजिम गर्नुपर्नेमा सो नगरी दावी नपुग्ने भनी गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला उल्टी हुनुपर्दछ, भन्ने समेतको बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

प्रतिवादी विष्णु महर्जनको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री लोकभक्त राणा र मंगल महर्जनले वादीले कानूनी व्यक्ति कम्पनीलाई विपक्षी बनाउन सकेको अवस्था छैन । आफ्नो पक्षले वादीलाई रूपैयाँ तिर्नुपर्ने कुनै लिखत कागज केही नभएको हुँदा वादी दावी नपुग्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला सदर हुनुपर्दछ, भन्ने समेतको बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपरोक्तानुसार बहस जिकीरसमेत सुनी पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको छ, छैन तथा पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने हो होइन सोही विषयमा निर्णय दिनुपर्ने हुँदा यस बारेमा निर्णय गर्नु भन्दा पहिले निम्न प्रश्नहरूको निरोपण गर्नुपर्ने देखियो ।

- (क) हदम्यादभिन्न फिराद परेको छ वा छैन ?
- (ख) के वापत चेक दिइएको र प्रतिफलको पर्याप्तताको विषय न्यायिक निरोपणको विषय हो वा होइन ?
- (ग) चेक अनादर हुने अवस्था के के हुन ? चेक अनादर भएको टिप्पणी दिँदा लेखिएका पत्र (मेमो) मा "refer to drawer" भन्ने वाक्यांश र त्यसको आशय के हो ?
- (घ) कम्पनीको नाममा खोलिएको खातामा अर्थात् रकम नभई चेक अनादर भएको अवस्थामा

- यसको जिम्मेवारी कम्पनीमा रहने हो वा कम्पनीको तर्फबाट काटिएको चेकमा सही गर्ने सञ्चालक वा कर्मचारीमा रहने हो ?
- (ड) विनिमय अधिकार पत्र ऐनको दफा १०७क अन्तर्गतको माग दावी गरी फिराद गर्दा उक्त ऐनको दफा ६६ तथा ६७ अनुसारको सूचना दिनु अनिवार्य छ वा छैन ?
- (च) पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको छ, छैन तथा पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने हो होइन ?

२. सर्वप्रथम हदम्यादसम्बन्धी प्रश्न नै निरोपण गर्नुपर्ने हुन्छ। यस सम्बन्धमा विचार गर्दा प्रतिवादीतर्फबाट मनासिव समयभन्दा ढिलो गरी वादीको दावी परेको भन्ने जिकीर भए तापनि सम्बन्धमा हेर्दा विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०८ मा हदम्याद शीर्षकमा “विनिमय अधिकार पत्रसम्बन्धी मुद्दा सो गर्नुपर्ने कारण परेको मितिले ५ वर्षभित्र दायर नगरेमा लाग्ने छैन” भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा मित २०५४।११।३० को चेकको भुक्तानी नभएपछि मित २०५८।१०।२५ मा फिराद परेको देखिँदा ऐनले तोकेको ५ वर्षको हदम्यादभित्रै नालिस परेको हुँदा अन्यथा मान्न मिल्ने देखिएन।

३. प्रतिवादीहरूले वादीलाई के वापत चेक काटी दिएको र प्रतिफलको पर्याप्तताको विषय न्यायिक निरोपणको विषय हो वा होइन भन्ने दोस्रोको बारेमा विचार गर्दा डि.एम.ब्रीक एण्ड टायल फ्याक्ट्री प्रा.लि.ले आफूबाट लिएको ऋण रु.१२,३९,०००।- भुक्तानी गर्न मेरा नाममा खिचेको मित २०५४।११।३० को चेकको भुक्तानी लिन राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक, वानेश्वर शाखामा जाँदा चेकअनुरूपको पर्याप्त निक्षेप नभएको कारणबाट भुक्तानी गर्न नसकिने भनी चेक

अनादर भएको भनी विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७(क) र १०८ अनुसार कम्पनीका सञ्चालक विष्णु महर्जन र अनिललाल श्रेष्ठउपर नालिस गरेको देखिन्छ। विवादित चेकमा हस्ताक्षर गर्ने मध्येका प्रतिवादी अनिललाल श्रेष्ठको नाममा कानूनअनुसारको म्याद तामेल भएकोमा म्यादभित्र प्रतिउत्तर नपरेको, अर्का प्रतिवादी विष्णु महर्जनले आफूले वादीलाई कुनै रूपैयाँ दिनु नपर्ने र सोको लागि चेक पनि नदिएको भनी प्रतिउत्तर फिराएको पाइन्छ।

४. प्रस्तुत विवादमा प्रतिवादीले रु.१२,३९,०००।- चेक काटी वादीलाई दिएको र बैंकमा जाँदा नगद नभएको कारणबाट चेक फिर्ता भएकोमा चेकको अनादर भएको भन्ने नै वादी दावीको मुख्य जिकीर रहेको छ। विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को १०७क ले “बैंकमा आफ्नो निक्षेप छैन वा निक्षेप भए पनि पर्याप्त छैन भन्ने जानीजानी कुनै व्यक्तिले चेक काटी कसैलाई हस्तान्तरण गरेमा र त्यसरी हस्तान्तरण गरिएको चेक भुक्तानीको लागि सम्बन्धित बैंकसमक्ष प्रस्तुत गर्दा पर्याप्त निक्षेप नभएको कारणबाट बैंकबाट चेक अनादर भएमा चेक काट्ने व्यक्तिबाट चेकमा उल्लिखित रकम र व्याजसमेत धारकलाई भराई चेक काट्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा तीन हजार रूपैयाँसम्म जरीवाना वा दुवै सजाय हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको देखिँदा प्रस्तुत विवाद व्यक्ति वादी फौजदारी मुद्दा रहेको र यसलाई देवानी दावी भन्न मिल्ने देखिँदैन। यस मुद्दामा प्रतिवादी बनाइएका एक जना अनिललाल श्रेष्ठले आफ्नो नाममा प्राप्त म्यादभित्र प्रतिउत्तर नफिराई नालेश जिकीर नगरी वा वादी दावीलाई नै स्वीकार गरी बसेको देखिएको छ भने अर्का प्रतिवादी विष्णु महर्जनले प्रतिउत्तर फिराउँदा मैले चेक दिएको

होइन भने पनि अदालतमा अ.वं.७८ नं.बमोजिम बयान गराउँदा चेकमा भएको सहिछापको विषयमा कीर्ते वा जालसाज हो भनी भन्न सकेको पाइदैन । यदि उक्त चेक आफूले सहिछाप नगरेको भए त्यो जिकीर लिई पुष्टि गराउनु पर्नेमा सो गरेको पाइदैन । पुनरावेदन अदालतबाट फैसला गर्दा फ्याक्ट्रीलाई आफूले ऋण दिएको सम्बन्धमा कुनै प्रमाण पेश हुन सकेको छैन भन्ने आधार उल्लेख गरिएको पाइन्छ । तर रीतपूर्वक चेक खिच्ने “ड्रअर” ले आफूले तिर्नु नपर्ने व्यक्तिलाई त्यसरी रकम र मिति सबै उल्लेख गरी आफ्नो सहिछापसमेत गरी चेक त्यतिकै दिएको रहेछ भनी मान्न मिल्ने देखिदैन । त्यो चेक किन र के वापतमा काटिएको हो भन्ने विषय न्यायिक निरोपपत्रको विषय नहुँदा यस बारेमा अदालतले हेर्नुपर्ने विषय नभई स्वयं चेक काट्ने मान्छेले सोच विचार गर्नुपर्ने विषय हो । खाली चेक रीतपूर्वक र अधिकारप्राप्त व्यक्तिले काटेको हो कि होइन भन्ने विषयसम्म अदालतले हेर्नुपर्ने र चेकमा गरिएको हस्ताक्षर प्रतिवादीहरूको होइन भन्ने दावी निजहरूको नभएकोले यस बारेमा थप विवेचना गर्नु परेन ।

५. प्रस्तुत विवाद चेक अनादर गरिएको कार्यबाट सिर्जना भएको हुँदा चेक अनादर हुने अवस्था के के हुन सक्तछन् र चेक अनादर भएको बारेमा चेकबाट भुक्तानी पाउने व्यक्ति (प्रस्तुत मुद्दामा वादी) लाई चेक अनादर गर्ने बैंकले दिएको जानकारी पत्र (मेमो) मा “चेक खिच्ने (ड्रअर) सँग सम्पर्क राख्नु (refer to the drawer) भन्ने वाक्यांशको अर्थ के हो भन्ने तेस्रो प्रश्न प्रस्तुत विवादमा महत्वपूर्ण छ । चेक अनादर हुने अवस्थाहरू विभिन्न हुन सक्तदछ । यी विभिन्न अवस्थामध्ये बैंक समक्ष प्रस्तुत चेकको भुक्तानी दिन बैंकले इन्कार गरेमा चेक अनादर भएको मानिने अवस्था एउटा हो । यस सम्बन्धमा विनिमय अधिकार पत्र

ऐनको दफा ६५ मा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । चेक अनादरसम्बन्धी प्रस्तुत विवादको सम्बन्धमा हेर्दा मिति २०५५।३।३ मा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक शाखा कार्यालय बानेश्वरबाट दिएको चेक फिर्ता मेमोमा “चेक खिच्ने (ड्रअर) सँग सम्पर्क राख्नुस्” भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ । चेकको भुक्तानी गर्ने गराउने प्रक्रियामा बैंकहरूले प्रयोग गर्ने वाक्यांश “चेक खिच्ने (ड्रअर) सँग सम्पर्क राख्नुस्” को आशय के हो र यस्तो वाक्यांश चेकको भुक्तानी दिनुपर्ने दायित्व भएको बैंकले कस्तो अवस्थामा प्रयोग गर्दछन् भन्ने विषयमा विवेचना गर्नु प्रस्तुत विवादमा सान्दभिर्क देखिन्छ । यस सम्बन्धमा नेपालको अदालतहरूबाट निश्चित सिद्धान्त प्रतिपादन भएको नदेखिएको अन्य देशको अदालतहरूबाट प्रतिपादित सिद्धान्तको मान्य प्रचलनलाई आधार लिन सकिन्छ । यस सम्बन्धमा छिमेकी देश भारतमा भएको केही फैसलाहरूमा प्रतिपादित सिद्धान्त हेर्दा “Refer to Drawer” in their ordinary meaning amounted to a statement by the bank— “we are not paying go back to the drawer and ask him why” (M.M. Malik V. Prem Kumar Goyal, II (1991) BC 484:1991 CrLJ 2594 : 19912 Bank C484 :(1992) 73 Comps 425 (P&H) तथा “Refer to Drawer” means cheque has been returned for want of funds. (Syed Resool & Sons V. Aildas & Co. 1992 CrLJ 4048 : 1993 II Crimes 550 (1993) 78 comp Cas.738) भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

६. उपरोक्त प्रकरणमा गरिएको विवेचना र चेकको भुक्तानी गर्ने सम्बन्धमा बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरूको मान्य प्रचलनलाई हेर्दा जुन खाताबाट चेक भुक्तानी हुने गरी चेक काटिएको हो सो खातामा जम्मा रहेको निक्षेप रकमबाट भुक्तानीको लागि बैंक समक्ष प्रस्तुत भएको चेकमा लेखिएको

रकम भुक्तानी गर्न पुग्ने पर्याप्त निक्षेप नभएको अवस्थामा चेक खिच्ने व्यक्तिलाई सम्पर्क गर्न बैंकले अनुरोध गर्ने गरेको देखिन्छ। यस्तै प्रचलन हाम्रो बैंकिङ्ग प्रणालीमा पनि अपनाउने गरिएको र खातामा पर्याप्त रकम नभएको अवस्थामा चेक खिच्ने व्यक्तिलाई सम्पर्क गर्नु भनी चेकको भुक्तानी लिन आउनेलाई बैंकहरूले अनुरोध गर्ने गरेको देखिन्छ र प्रस्तुत विवादमा पनि चेक फिर्ता गर्दा वादीलाई दिइएको जानकारी पत्र (मेमो) मा सोही व्यहोरा उल्लेख गरेको देखिएकाले चेक खिच्ने (ड्रअर) सँग सम्पर्क राख्नु (Refer to drawer) भन्नुको अर्थ खातामा पर्याप्त रकम नभएकोले बैंकले चेक फिर्ता गरेको रहेछ, भन्ने कुराको न्यायिक अनुमान गर्नुपर्ने देखियो।

७. कम्पनीको नाममा खोलिएको बैंक खातामा पर्याप्त रकम नभएको कारणले चेक अनादर हुँदा विनिमय अधिकार पत्र ऐनको दफा १०७क अनुसारको जिम्मेवारी तथा दायित्वमा कम्पनीमा रहने होकि कम्पनीको अधिकार प्रयोग गरी चेकमा सही गर्ने सञ्चालक वा कर्मचारी कसमा रहने भन्ने प्रश्नका बारेमा विचार गर्दा विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ मा भएको कानूनी व्यवस्थातर्फ हेर्दा प्रस्तुत विवाद कम्पनीको नामको चेक अनादर भएको भए पनि ऐनको दफा १०७(क) मा “बैंकमा आफ्नो निक्षेप छैन वा निक्षेप भए पनि पर्याप्त छैन भन्ने जानीजानी कुनै व्यक्तिले चेक काटी कसैलाई हस्तान्तरण गरेमा र त्यसरी हस्तान्तरण गरिएको चेक भुक्तानीको लागि सम्बन्धित बैंकसमक्ष प्रस्तुत गर्दा पर्याप्त निक्षेप नभएको कारणबाट बैंकबाट चेक अनादर भएमा चेक काट्ने व्यक्तिबाट चेकमा उल्लिखित रकम र व्याजसमेत धारकलाई भराई चेक काट्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा तीन हजार रूपैयाँसम्म

जरीवाना वा दुवै सजाय हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। कम्पनी कानूनी व्यक्ति भएको, त्यस्तो कानूनी व्यक्तिले स्वयं गल्ती नगर्ने तर सोका सञ्चालकहरूले नै कम्पनीको तर्फबाट कार्य गर्ने हुनाले प्रस्तुत विवादमा कम्पनीको तर्फबाट कार्य गर्ने व्यक्ति नै जिम्मेवार हुने देखियो। प्रस्तुत मुद्दामा पनि बैंकमा रहेको खातामा रकम नभएको अवस्थामा चेक काट्ने कार्य गर्ने कम्पनीका सञ्चालक नै मुख्य दोषी हुने भएकोले सो दफा आकर्षित हुने भै सोहीअनुसार गर्नुपर्ने देखियो।

८. ऐनको दफा ६६ र ६७ अनुसार चेक अनादरको सूचना दिनु पर्ने वा नपर्ने भन्ने विषयमा यस अदालतबाट प्रतिपादित बाणिज्य कानूनसम्बन्धी केही महत्वपूर्ण नजीरहरू भाग ४, २०६३, पृष्ठ ३३५, क्र.सं.४४ रामहरि खनाल विरुद्ध जगदम्बा उल इण्डष्ट्रिजको प्रो.वसन्तकुमार बोहरा भएको विनिमय अधिकार पत्रसम्बन्धी लेनदेन मुद्दामा विस्तृत विवेचना भई सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ। “विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा ६६ ले विनिमय अधिकार पत्र अस्वीकृत वा भुक्तानी दिन इन्कार गरी अनादर गरिएकोमा सो कुराको सूचना धारक वा त्यसप्रति उत्तरदायी हुने कुनै पक्षले सो अधिकार पत्रसँग सम्बन्धित सबै पक्षलाई दिनुपर्ने र ती कुनै पक्षलाई त्यस्तो कुरा सूचित नगरिएको भए त्यस्तो पक्ष सो अधिकारप्रति उत्तरदायी हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको भए तापनि सो व्यवस्था उक्त ऐनको दफा १०७(क) लाई हेर्दा चेकबाहेकको विनिमय पत्रको सम्बन्धमा मात्र आकर्षित हुने” भनी उक्त मुद्दामा स्पष्ट सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ। प्रस्तुत विवाद पनि चेक अनादरको विवाद भएको हुँदा उक्त दफा ६६ र ६७ को सूचना दिनुपर्ने कुरा यसमा लागू हुने भएन।

९. विनिमय अधिकार पत्र ऐनको दफा १०७क. अनुसारको उपचार माग गरी फिराद गर्नेले उक्त ऐनको दफा ६६ तथा ६७ अनुसार चेक अनादर भएको सूचना प्रतिवादीलाई दिनुपर्ने हो वा होइन भन्ने अन्तिम प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दा यस बारेमा यस अदालतबाट भएको व्याख्याहरूलाई नै आधार मान्नु पर्ने हुन्छ। दफा १०७क. अनुसार फिराद गर्दा कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाले आफूले काटेको चेकको भुक्तानी होस् भन्ने अपेक्षा गरी चेक काट्नु पर्नेमा खातामा पैसा नभएको वा मौज्जात नै नभएको नराखेको खाताको चेक काटेको हुँदा यसरी चेकको अनादर हुने गरी चेक काट्नु हुँदैन भन्ने सम्बन्धमा नेकाप २०६७, नि.नं.८३६१, पृष्ठ ६८७ सुरेशचन्द्र पौडेल विरुद्ध नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक लि.समेत भएको उत्प्रेषण परमादेश मुद्दामा “विश्वसनीय आधार र कारण नभई आफैले जारी गरेको चेकको भुक्तानी रोक्का गर्न छूट दिने हो भने बैंकमार्फत हुने भुक्तानी प्रणालीमा अविश्वास पैदा भई सम्पूर्ण बैंक तथा वित्तिय प्रणालीको सञ्चालनमा नै नकारात्मक असर पर्न सक्ने बिनाआधार र कारण चेकको भुक्तानी रोकी नियमितरूपमा हुने भुक्तानी प्रणालीमा अविश्वास खडा गरी आफैले जारी गरेको चेकबाट हुने भुक्तानीमा अवरोध खडा गरेकोले सो प्रक्रियालाई चेकको अनादर गरेको मानी कालोसूचीमा राख्ने प्रक्रियाअगाडि बढाउने बैंकको कार्य कानूनविपरीत रहेछ भनी मान्न नमिल्ने” भन्ने र नेकाप २०६८, नि.नं.८६२७, पृष्ठ ८९३ सुरेशचन्द्र पौडेल विरुद्ध व्यवस्थापिका संसद सचिवालयसमेत भएको उत्प्रेषणसमेत मुद्दामा “कसैले कसैको नाममा चेक काटेपछि सो चेकको भुक्तानी हुनुपर्दछ। चेक काट्ने र सो चेकको भुक्तानी रोक्ने हो भने यसले बैंकिङ्ग पद्धति प्रति

सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्न नसकिने” भन्ने सिद्धान्तहरूसमेत यस अदालतबाट प्रतिपादन भएको पाइन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा पनि आफ्नो खातामा रकम नै मौज्जात नरहेको थाहा जानकारी हुँदा हुँदै चेक काटेर दिएको र चेक साट्न नसकेको कार्यले बैङ्किङ्ग प्रणालीमा अविश्वासनीयता उत्पन्न हुन जाने नै देखियो। तसर्थ विपक्षी कम्पनी सञ्चालकहरूले गरेको कार्यलाई विद्यमान कानूनअनुरूपको कार्य मान्न मिल्ने देखिएन।

१०. पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको छ, छैन तथा पुनरावेदको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने हो होइन भन्ने अन्तिम प्रश्नतर्फ विचार गर्दा माथिका प्रकरणहरूमा विवेचना गरिएअनुसार बैंकमा पर्याप्त निक्षेप नभएको अवस्थामा भुक्तानी हुन नसक्ने चेक काटी प्रतिवादीहरूले वादीलाई दिएको कुरामा विवाद देखिएन। प्रस्तुत मुद्दामा वादीलाई मिति २०५४।११।३० को दिन रु.१२,३९,०००।- को ८/२० २९९६१८ नं.को राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक बानेश्वर शाखाको चेक काटी दिने प्रतिवादीहरू विष्णु महर्जन र अनिललाल महर्जनले माथि उल्लेख भएअनुसार आफैले आफ्नै कम्पनीको नामको चेक खिची वादीलाई सहिछापसमेत गरी चेक दिएको तथा उक्त बैंकको खातामा रकम नभएको कारण चेक साट्न नसकेको देखिदा चेक अनादर गरेको ठहर्याउनु पर्नेमा सो नगरी वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर गरेको काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६३।१।१० को फैसला मिलेको नदेखिदा उक्त फैसला उल्टी भई सावाँ रु.१२,३९,०००।- र राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक, बानेश्वर शाखाले मिति २०५५।३।३ मा लेखेको चेक फिर्ता भएको मितिदेखि भराउ हुँदाको मितिसम्मको लेनदेन

व्यवहारको महलको ४ नं. र ७ नं. बमोजिम १० प्रतिशतका दरले हुने व्याज रु.१२,३९,०००।- समेत जम्मा रु.२४,७८,०००।- वादीले प्रतिवादीहरूबाट भरिपाउने ठहर्छ। साथै बैंकमा रहेको खातामा पर्याप्त निक्षेप नभएको अवस्थामा चेक काटी वादीलाई दिएको कुरा निविवाद रूपमा स्थापित भई चेक अनादर गरेकोले प्रतिवादीहरूलाई विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७(क) अनुसार जनही रु.१,५००।- जरीवाना हुने ठहर्छ। अरुमा तपसीलबमोजिम गर्नु।

तपसील

माथि इन्साफ खण्डमा उल्लेख भएबमोजिम पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला उल्टी भई वादी महेश्वरलाल श्रेष्ठले प्रतिवादीहरू विष्णु महर्जन र अनिललाल श्रेष्ठबाट भरिपाउने ठहरेको रु.२४,७८,०००।- ऐनका म्यादभित्र दरखास्त परे कानूनबमोजिम भराई दिनु भनी शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतमा लगत दिनु--१

प्रतिवादीहरू विष्णु महर्जन र अनिललाल श्रेष्ठलाई जनही रु.१,५००।- जरीवाना हुने ठहरेकोले लगत कसी असूलउपर गर्नु भनी काठमाडौं जिल्ला अदालतमा लगत दिनु---२
दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमबमोजिम अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु-----३

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.प्रकाश वस्ती

इति संवत् २०६९ साल मंसिर १६ गते रोज ५ शुभम्-
इजलास अधिकृत- भोलानाथ ढकाल

निष्पत्ति नं.८९५१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
संवत् २०६७ सालको ०६७-CR-०८८६
फैसला मिति २०६९।७।१६।५

मुद्दा:- बहुविवाह।

पुनरावेदक प्रतिवादी: नवलपरासी जिल्ला, त्रिवेणी
गा.वि.स. वडा नं.६ मा बस्ने रामजीप्रसाद
उपाध्याय

विरुद्ध

प्रत्यर्था वादी: सरस्वती उपाध्यायको जाहेरीले नेपाल
सरकार

शुरु फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री उदयप्रकाश चापागाईं

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री एकराज आचार्य

मा.न्या.श्री गिरीराज पौडेल

- आफूले जेठी श्रीमतीलाई पनि अंशसमेत दिई मिलापत्र गरिराखेको छु सल्लाहले नै विवाह गरेको भने पनि दोस्रो विवाह गर्न पाउने अवस्थाभन्दा बाहिर गएर कसूर गरिसकेपछि त्यसलाई उन्मुक्ति दिन कानूनले नमिल्ने भएकोले निजले गरेको कसूरजन्य अपराधबाट सफाई पाउने आधार अंश मुद्दाको मिलापत्र हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं.३)

- जिल्ला अदालतबाट फैसला भइसकेपछि पुनरावेदन अदालतमा सो शुरुको फैसला विचाराधीन रहेको अवस्थामा जाहेरीको विपरीत जाहेरवालीबाट परेको निवेदन कुनै पनि मूल्यको प्रमाण होइन । अदालतमा केवल प्रमाणको महत्व हुन्छ सिफारिशको होइन । प्रमाण पनि विधिसम्मत प्रक्रियाबाट मिसिलमा प्रवेश गरेको भएमा मात्र अदालतले त्यसमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने ।
- सरकार वादी मुद्दामा जाहेरवालीको हैसियत सरकारी गवाहको भन्दा बढी केही हुँदैन । यस्तो स्थितिमा पुनरावेदन अदालतमा सरकारी गवाहको प्रतिकूल अभिव्यक्तिले कुनै प्रामाणिक हैसियत राख्न सक्दैन । यस्ता सिफारिशी कथनले न्यायिक प्रयोजनका लागि कुनै पनि महत्व र हैसियत राख्न नसक्ने ।

(प्रकरण नं.४)

पुनरावेदक प्रतिवादी तर्फबाट:

प्रत्यर्थी वादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- बिहावारीको १० नं.

फैसला

न्या.प्रकाश वस्ती: पुनरावेदन अदालत हेटौडाको मिति २०६६।०।१।३ को फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१) अन्तर्गत यसै अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छ:-

म जाहेरवाली र विपक्षबीच २०५६ सालमा जातीय परम्पराअनुसार विवाह गरी छोरा मिलन उपाध्यायको जायजन्म भई निज छोरा ६ वर्ष भइसकेका छन् । मलाई पतिले डेरा कोठामा राखी खान लाउनसमेत नदिई कुटपीटसमेत गरी मिति २०६१।१०।२९ गते घरमा जाँदा विपक्षी पतिले दोस्रो विवाह गरी मिति २०६१।११।२६ गते ल्याई, मलाई र छोरालाई हेला गरी घर डेरामा समेत बस्न नदिएको हुँदा विपक्षी रामजीप्रसाद उपाध्याय र निजको कान्छी श्रीमती रीना अधिकारी (उपाध्याय) लाई पक्राउ गरी कारवाही गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको सरस्वती उपाध्यायको जाहेरी दरखास्त ।

प्रतिवादीमध्येका रामजीप्रसाद उपाध्यायलाई पक्राउ गरी दाखिला गरेको हुँदा कानूनबमोजिम होस् भन्ने प्र.स.नि. कल्पना सिलवालसमेतको प्रतिवेदन ।

म र जेठी श्रीमती जाहेरवालीबीच पहिलादेखि नै मन नमिलेको हुँदा कान्छी श्रीमती रीना अधिकारी (उपाध्याय) सँग मिति २०६१।०।२ गते दोस्रो विवाह गरेको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायको बयान ।

प्रतिवादी रीना अधिकारी (उपाध्याय) लाई खोजतलास गर्दा फेला परिनन् भन्ने समेत व्यहोराको प्र.ज.रञ्जितसिंह र प्र.स.नि.कल्पना सिलवालको प्रतिवेदन ।

प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले एक छोराकी आमा जाहेरवाली सरस्वती उपाध्याय घरमा श्रीमती हुँदाहुँदै प्रतिवादी रीना उपाध्यायसँग दोस्रो विवाह गरी जाहेरवालीलाई कुटपीट गर्ने र खान लाउनसमेत नदिई डेरा कोठाबाट समेत निकालेको हुन् भन्ने समेत व्यहोराको बुझिएका मानिस विमला बिडारीसमेत जना-३ को एकै मिलानको कागज ।

प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले एक छोराकी आमा जाहेरवाली सरस्वती उपाध्याय घरमा श्रीमती हुँदाहुँदै प्रतिवादी रीना उपाध्यायसँग दोस्रो विवाह गरी मुलुकी ऐन विहावारीको महलको ९ नं.विपरीत दोस्रो विवाहको कसूर गरेकाले निज प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायलाई सोही महलको १० नं. बमोजिम सजाय तथा प्रतिवादी रीना अधिकारी उपाध्यायले पनि प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायको घरमा एक छोराकी आमा जाहेरवाली सरस्वती उपाध्याय छ भन्ने कुरा जानीजानी मुलुकी ऐन विहावारीको १० नं. बमोजिमको कसूर गरेकाले निजउपर सोही महलको १० नं. बमोजिम सजाय गरिपाऊँ भन्ने अभियोग पत्र ।

मेरो र जाहेरवाली सरस्वती उपाध्यायको बीच मिति २०५६।३।७ गतेका दिन जातीय परम्पराअनुसार विवाह भई २०५६ सालमा एक छोराको जायजन्म भएपछि निज जाहेरवाली घरमा भै-भगडा गर्ने, घरको काम धन्दा नगर्ने, माइत मात्रै जाने, घर व्यवहारको कुरा अन्यत्र भन्दै हिड्ने गरेकीले मैले सम्झाउँदा उल्टै मउपर भ्रष्टने गर्ने गरेकी र मेरो घरको आर्थिक अवस्थासमेत निजैको कारण दयनीय बन्दै गएकाले निज जाहेरवाली र उनका दाजु विष्णु तिमिल्सिनासमेतका मानिससँग सरसल्लाह हुँदा मलाई दोस्रो विवाह गर्न मौखिक स्वीकृति दिएकाले मैले मिति २०६१।८।२२ गतेका दिन चितवन जिल्ला भरतपुर नगरपालिका वडा नं.१० बस्ने रीना अधिकारीसँग विवाह गरेपछि जाहेरवालीसमेत कार्यरत रहेको स्थान हेटौडामा आएकीले निजलाई समेत डेरा कोठामा राखी छोराको पढाई शुरु गर्ने बेला भएकोले बोर्डिङमा सम्पर्क राखी रहेको अवस्था के कुरा कारणबाट हो थाहा भएन, निजैले पकाएको खाना खाई अफीस गएकोमा सोही दिन जाहेरी दिएकी र

मलाई कार्यालय समयमा कार्यालय हाताभित्रैबाट मिति २०६१।१२।१५ गतेका दिन पक्राउ गरेका हुन् । मैले जाहेरवालीलाई खान लाउन दिई डेरामा कोठामा राखेको र निजैको मौखिक स्वीकृतिबाट रीनासँग विवाह गरेको हुँदा आरोपित कसूरमा सजाय पाउनु पर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

मिति २०६१।८।२२ गते रामजीप्रसाद उपाध्यायसँग मेरो विवाह भएको हो । प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले जाहेरवाली सरस्वती उपाध्यायसँग विवाह गरेको समेत मलाई थाहा थिएन । म विवाह गरेर घर जाँदा सरस्वती उपाध्याय घरमै हुनुहुन्थ्यो । उहाँ घरमा भएपछि मात्र रामजीप्रसाद उपाध्यायको पहिले नै विवाह भएको कुरा थाहा पाएँ । घरमा हामी सबै मिलेरसँगै बसेका थियौ । खान लाउन नदिएको र कूटपीटसमेत गरेको हैन । रामजीप्रसाद उपाध्यायको अर्को पनि श्रीमती छन् भन्ने मलाई विवाह भएको ४, ५ दिनपछि घरमा गै सरस्वती उपाध्यायसँग भेट हुँदा उनले नै भनेपछि थाहा भएको हो । रामजीप्रसाद उपाध्यायले सरस्वती उपाध्यायको दाजु विष्णु तिमिल्सेना समेतको सहमतीमा दोस्रो विवाह गरेको भनेर किन लेखाउनु भयो मलाई थाहा छैन र अभियोग दावीबमोजिम रामजीप्रसाद उपाध्यायको अर्को श्रीमती छ भन्ने कुरा मलाई थाहा थिएन । जाहेरी व्यहोरा भूठा हो । अभियोग दावीबमोजिम सजाय हुनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रीना (अधिकारी) उपाध्यायले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

जाहेरवाली सरस्वती उपाध्याय र मौकामा कागज गर्ने विमला विडारीको बकपत्र भई मिसिल सामेल रहेको ।

प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले मुलुकी ऐन विहावारीको ९ नं. विपरीत बहुविवाहको कसूर अपराध गरेको ठहर्छ। साथै प्रतिवादी रीना अधिकारीले पनि सोही महलको १० नं. बमोजिम प्रतिवादी रामजीप्रसादको अर्को श्रीमती छँदाछँदै जानी बुभी विवाह गरी उक्त विहावारीको १० नं. बमोजिमको कसूर अपराध गरेको ठहर्छ। प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्याय तथा रीना अधिकारीलाई विहावारीको ९, १० नं. अनुसारको कसूर अपराध गरेमा सोही विहावारीको १० नं. बमोजिम जनही तजविजी कैद वर्ष २ र जरीवाना रु.१५,०००/- हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको मिति २०६३।१।२३ गतेको फैसला।

शुरु अदालतले गरेको फैसलामा चित्त बुझेको छैन। मलाई रामजीप्रसादको अर्की श्रीमती छन् भन्ने थाहा थिएन, जाहेरी भूठा हो भनी मैले गरेको बयानलाई आधार मानी कसूरदार ठहर्न्याउन मिल्दैन। तथ्य स्वीकार गर्नु र अपराध स्वीकार गर्नु एउटै कुरा होइन। प्रत्यक्ष ठोस प्रमाणको अभावमा आत्मगत आधारले कसूर सजाय गर्न मिल्दैन। जाहेरवालीले भनेकीले सबै कुरा थाहा पाएको भनी वादी पक्षको सरकारी गवाह विमला विडारीको हचुवा बकपत्रलाई आधार लिई विहावारीको १० नं. विपरीत सजाय गर्ने गरी भएको शुरु फैसला बदर गरी अभियोग दावीबाट सफाई पाउने गरी अर्को फैसला गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रीना अधिकारी उपाध्यायको पुनरावेदन अदालतमा परेको पुनरावेदन पत्र।

जाहेरवाली तथा निजको दाजुसमेत सँगको मैखिक स्वीकृति लिई विवाह गरेको हो र विवाहको कुरा जाहेरवालीलाई पहिल्यै थाहा थियो। तत्कालै थाहा पाएको कुरालाई हदम्यादभित्रको पार्न भूठो मिति राखी जाहेरी गरेकी हुन्। जाहेरवालीको जाहेरी

तथा निजको बकपत्रको कथन फरक रहेको छ। वादी पक्षका गवाह विमला विडारीको बकपत्रलाई आधार लिन मिल्ने अवस्था छैन। शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट कैद सजाय गर्दा न्यायिक मनको प्रयोगसमेत नगरी प्रमाणको अभावमा दोषी ठहर गरेको मिलेको छैन। जाहेरी र निजको बकपत्र आपसमा बाभिएको र वादी पक्षको साक्षीको बकपत्रसमेत बाभिकै रहेको अवस्थामा सुनी सुनाई प्रमाण होइन भन्ने प्रमाण ऐनको सिद्धान्ततर्फ ध्यान नदिई भएको शुरु फैसला उल्टी गरी अभियोग दावीबाट सफाई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायको पुनरावेदन अदालतमा परेको पुनरावेदन पत्र।

पुनरावेदक प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले आफ्नो बयानमा जेठी श्रीमतीबाट घर व्यवहार चलै नसक्ने भएकोबाट दोस्रो श्रीमती विवाह गरेको भनी बयान गरेको परिप्रेक्ष्यमा परिस्थितिगत विवेचना र विश्लेषण नगरी निजलाई २ वर्ष कैद र रु.१५,०००/- जरीवाना गर्ने गरी फैसला भएको र पुनरावेदक प्रतिवादी रीना अधिकारीले आफ्नो बयानमा लाग्नेको जेठी श्रीमती छ भन्ने थाहा नभएको भनी बयान गरेको अवस्थामा जेठी श्रीमती भएको निजलाई थाहा भएको भन्ने प्रत्यक्ष प्रमाणको अभावमा निज प्रतिवादीलाई कसूरदार ठहराई गरेको शुरु फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलको लागि पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, हेटौँडालाई जनाउ दिई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६५।३।२० को आदेश।

तहकीकातको समयमा बुभिएका प्रमाणको रूपमा रहेका गीता रायमाभी र मीना थापामगर नबुभी नहुने साक्षी देखिएकोले निजहरूलाई अ.बं.११५ नं. बमोजिम पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयमार्फत भिकार्ई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६५।६।२५ को आदेश।

प्रतिवादीमध्येका रामजीप्रसाद उपाध्याय मेरो श्रीमान् र रीना अधिकारी मेरी सौता हुनुहुन्छ । मिति २०५६।३।७ मा रामजीप्रसाद उपाध्यायसँग मेरो विवाह भएको थियो । हामीबाट एक छोराको जायजन्मसमेत भएको छ । विवाहपश्चात् म केही वर्ष श्रीमानसँगै रही दाम्पत्य जीवन बिताई आइरहेकी थिए । श्रीमानसँगै बस्ने क्रममा घरायसी व्यवहारले मनमुटाव भई मलाई एकासगोलमा बस्न ईच्छा नभई मैले आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि श्रीमानसँग केही रकम दिन अनुरोध गरेको र उहाँसँग पटक पटक आफ्नो गर्दा पनि दिन आलटाल गर्नुभएकोले सोही रिसइवीको कारण मैले मेरो श्रीमानसमेत उपर बहुविवाहमा जाहेरी दिएको थिएँ । सोही जाहेरीबमोजिम निजहरूलाई मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट जनही रु.१५,०००।- जरीवाना र २ वर्ष कैद हुने ठहरी फैसला भएकोमा सो फैसलाविरुद्ध मेरो श्रीमान् समेतले यस अदालतमा पुनरावेदन गर्नु भई हाल उक्त मुद्दा कार्यवाहीयुक्त अवस्थामा रहेको छ । मैले शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतमा पारिवारिक मनमुटावको कारण जे जस्तो व्यहोराको बकपत्र गरे तापनि वास्तविक रूपमा जीविकोपार्जनको लागि मलाई कुनै रकम नदिनु भएको कारण मेरो श्रीमान् रामजीप्रसाद उपाध्याय विरुद्ध प्रस्तुत मुद्दा दिएको थिएँ । साथै उहाँ विरुद्ध मैले शुरु जिल्ला अदालतमा मानाचामल मुद्दासमेत दिएकोमा मेरो श्रीमान्ले यस अदालतमा पुनरावेदन गर्नुभई उक्त मुद्दामा मानाचामल वापत मेरो श्रीमानले खाइपाई आएको मासिक तलवबाट जे जति रकम रोक्का रहेको छ, सोही रकमबाट मैले भुक्तानी पाउने गरी मिति २०६६।१।७ मा मिलापत्र गरी सो मिलापत्रमा उल्लिखित रकम मैले भुक्तानीसमेत बुझिसकेकी छु । मेरो सल्लाहबमोजिम नै उहाँले

मिति २०६१।८।२२ मा प्रतिवादीमध्येकी रीना अधिकारीसँग विवाह गर्नुभएको हो । उक्त विवाहमा म पनि सहभागी रहेकी थिएँ । जाहेरी दरखास्तमा मैले मिति २०६१।१०।२९ मा मेरो श्रीमान्ले दोस्रो विवाह गरेको थाहा पाएको भन्ने लेखाई केवल मेरो तत्कालीन अवस्थामा उठेको आक्रोसको अभिव्यक्तिमात्र हो । तसर्थ निज दुवै जनालाई जाहेरी एवं अभियोग दावीबमोजिम सजाय हुनुपर्ने होइन । अतः दुवै जनालाई प्रस्तुत मुद्दाबाट सफाई हुने गरी फैसला गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६६।२।१४ को जाहेरवाली निवेदिका सरस्वती तिमल्सिना (उपाध्याय) ले पुनरावेदन अदालत हेटौडामा दिएको निवेदन पत्र ।

पुनरावेदक प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायलाई बिहावारीको १० नं.ले एक वर्ष कैद र रु.१५,०००।- (पन्ध्र हजार) जरीवाना हुने ठहर्छ । पुनरावेदक प्रतिवादी रीना अधिकारी उपाध्यायले अभियोग दावीबाट सफाई पाउने ठहर्छ भन्ने समेतको पुनरावेदन अदालत हेटौडाको मिति २०६६।८।९ को फैसला ।

जाहेरीवालीले विवाह गरेको कुरा निजले मिति २०६१।१०।२९ गते थाहा पाएको भन्ने कुरा भूठा हो । मैले मिति २०६१।८।२२ गते नै जाहेरवालीसमेतको सल्लाहमा रीना अधिकारीसँग विवाह गरेको हुँ । निजको स्वीकृतिमा मेरो विवाह भएकोले निजलाई तत्कालै थाहा थियो तसर्थ हदम्यादको अभावमा अभियोग दावी खारेज गर्नुपर्नेमा तथ्यमा प्रवेश गरी कैद र जरीवाना गर्ने गरेको फैसलामा प्रमाणको समुचित मूल्याङ्कन नभएको हुँदा उचित मूल्याङ्कन गरी अभियोग दावीबाट सफाई पाऊँ भन्ने समेतको प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायको यस अदालतमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

नियमबमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चठी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको पुनरावेदन पत्रसहितको मिसिल अध्ययन गरी पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको छ, छैन तथा पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने हो होइन, सोही विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले प्रतिवादी रीना अधिकारीलाई दोस्रो विवाह गरेको हुँदा कारवाही गरिपाऊँ भन्ने जाहेरी भएकोमा प्रतिवादीमध्येकी रीना अधिकारी उपाध्यायले आफूलाई जेठी श्रीमती भएको थाहा थिएन भन्ने जिकीर लिएको तथा प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले जाहेरवाला सरस्वती उपाध्यायको सल्लाहमा नै विवाह गरेको हुँदा निजलाई पहिले नै जानकारी भएकोले हदम्याद नाघेर दायर भएको फिराद खारेज गरी सफाई पाऊँ भन्ने जिकीर लिएको देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायको घरमा जेठी श्रीमती जाहेरवाली सरस्वती उपाध्याय हुँदाहुँदै अर्की प्रतिवादी रीना अधिकारीलाई विवाह गरेकोले बिहावारीको १० नं. अनुसार प्रतिवादीहरूलाई सजाय गरिपाऊँ भन्ने अभियोग दावी रहेको पाइन्छ । प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले अनुसन्धान अधिकारी र अदालतमा बयान गर्दा समेत जाहेरवाला जेठी श्रीमती र घरमा एउटा छोरा हुँदाहुँदै प्रतिवादी रीना अधिकारीलाई विवाह गरेको भनी स्वीकार गरी बयान गरेको पाइन्छ भने अर्को प्रतिवादी रीना अधिकारीले आफूलाई जाहेरवालाको घरमा जेठी श्रीमती छ भन्ने जानकारी थिएन तर विवाह गरेको हो भनी अदालतमा बयान गर्दा स्वीकार गरेको देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत मुद्दामा जाहेरवालाले भने जस्तो दुवै प्रतिवादीहरूले जेठी श्रीमती छ भन्ने जानीजानी

विवाह गरेको हो होइन भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा कान्छी श्रीमतीलाई विवाह गर्न लाग्दा लग्नेले घरमा जेठी श्रीमती छन् भन्ने सम्म थाहा जानकारी हुन नसक्ने र वादी पक्षले पनि सो आधारमा जानकारी थियो भन्न नसकेको अवस्थामा अनुमानको भरमा पहिल्यै जानकारी भएको अर्थ गर्न नमिल्ने भएकोले तथा सो उपर नेपाल सरकारको पुनरावेदन नपरेकोले निजलाई सफाई दिने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसलामा अन्यथा गर्नुपर्ने देखिएन ।

३. अब प्रतिवादी रामजीप्रसादले आफूले जेठी श्रीमतीसँग सल्लाहले विवाह गरेको र निजलाई विवाह हुँदैको अवस्थामा जानकारी भएकोले अभियोग दावी खारेज हुनुपर्दछ भन्ने जिकीरका सम्बन्धमा हेर्दा निजले सल्लाहले विवाह गरेको भने पनि निज सरस्वतीको मञ्जुरी भएको भए जाहेरी नै दिने अवस्था पर्ने थिएन अर्कोतर्फ मिति २०६१।०१।२२ मा यी पुनरावेदक प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले अर्का प्रतिवादी रीना अधिकारीसँग चितवनमा विवाह गरेको कुरा निज जाहेरवालीलाई उही बेलामा थाहा थियो भन्ने जिकीर लिए पनि त्यसको वस्तुनिष्ठ आधार देखाउन सकेको पाइदैन । जाहेरवालीले अदालतमा बकपत्र गर्दा समेत मिति २०६१।१०।२९ मा छोराको जन्म दर्ता गर्ने बेलामा दोस्रो विवाह गरेको थाहा भएको हो भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरेको पाइन्छ । पुनरावेदकले आफूले जेठी श्रीमतीलाई पनि अंशसमेत दिई मिलापत्र गरिराखेको छु सल्लाहले नै विवाह गरेको भने पनि दोस्रो विवाह गर्न पाउने अवस्थाभन्दा बाहिर गएर कसूर गरिसकेपछि त्यसलाई उन्मुक्ति दिन कानूनले नमिल्ने भएकोले निजले गरेको कसूरजन्य अपराधबाट सफाई पाउने आधार अंश मुद्दाको मिलापत्र हुन सक्ने देखिएन ।

४. जिल्ला अदालतबाट फैसला भइसकेपछि पुनरावेदन अदालतमा सो शुरूको

फैसला विचाराधीन रहेको अवस्थामा जाहेरीको विपरीत जाहेरवालीबाट परेको निवेदन कुनै पनि मूल्यको प्रमाण होइन । अदालतमा केवल प्रमाणको महत्व हुन्छ, सिफारिशको होइन । प्रमाण पनि विधिसम्मत प्रक्रियाबाट मिसिलमा प्रवेश गरेको भएमा मात्र अदालतले त्यसमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसमा पनि प्रस्तुत सरकार वादी मुद्दामा जाहेरवालीको हैसियत सरकारी गवाहको भन्दा बढी केही हुँदैन । यस्तो स्थितिमा पुनरावेदन अदालतमा सरकारी गवाहको प्रतिकूल अभिव्यक्तिले कुनै प्रामाणिक हैसियत राख्न सक्दैन । यस्ता सिफारिशी कथनले न्यायिक प्रयोजनका लागि कुनै पनि महत्व र हैसियत राख्दैनन् ।

५. तसर्थ, पुनरावेदक प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायले घरमा जेठी श्रीमती हुँदाहुँदै अर्का प्रतिवादी रीना अधिकारीलाई दोस्रो विवाह गरेको देखिँदा निज

प्रतिवादी रामजीप्रसाद उपाध्यायलाई बिहावारीको १० नं. ले एक वर्ष कैद र रु.१५,०००/- (पन्ध्र हजार) जरिवाना हुने तथा अर्का प्रतिवादी रीना अधिकारी उपाध्यायले अभियोग दावीबाट सफाइ पाउने ठहर्‍याई भएको पुनरावेदन अदालत हेटौडाको मिति २०६६।८।९ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदक प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमबमोजिम अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.भरतराज उप्रेती

इति संवत् २०६९ साल कात्तिक १६ गते रोज ५ शुभम्-
इजलास अधिकृत: भोलानाथ ढकाल